

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПІДГІРНА Лариса Миколаївна

УДК 94(=161.2)(560)"1929/1935":327-027.583](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ НЕЛЕГАЛЬНОЇ РЕЗИДЕНТУРИ
«СТАМБУЛЬСЬКА ПЛАТФОРМА» ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ
УНР В ЕКЗИЛІ (1929–1935 рр.)

03 Гуманітарні науки
032 Історія та археологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Л. М. ПІДГІРНА

Науковий керівник: **КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр Борисович**,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кам'янець-Подільський – 2025

АНОТАЦІЯ

Підгірна Л. М. Діяльність нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» Державного Центру УНР в екзилі (1929–1935 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2025.

У науковому дослідженні вперше цілісно проаналізовано і висвітлено передумови виникнення, політико-правові засади функціонування та особливості діяльності «Стамбульської платформи» на теренах Турецької Республіки упродовж 1929–1935 рр.; обґрунтовано статус «Стамбульської платформи» як нелегальної резидентури українських спецслужб ДЦ УНР в екзилі, що проводила неофіційну представницьку, просвітницьку та розвідувальну діяльність, координуючи роботу розвідпунктів на підрадянських теренах України, Туркестану та Близького Сходу; складено просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи»; досліджено причини згортання роботи «Стамбульської платформи» та припинення її діяльності у 1935 р.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше автором роботи було введено масив архівних документів ГДА СЗРУ, ЦДАГОУ – агентурні донесення агентів радянської розвідки (серед яких агент «Надія» – М. Забелло), які раніше не були опубліковані і завдяки яким була сформована цілісна картина щодо діяльності «Стамбульської платформи» та агентурної діяльності родини Забелло на користь СРСР. Вперше опрацьовано та проаналізовано переклади праць та газетних публікацій В. Мурського, які дали цілісне розуміння його діяльності як очільника нелегальної резидентури українських екзильних спецслужб ДЦ УНР.

Комплексно досліджено та доведено вагомість діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі у 1929-1935 рр., висвітлено проукраїнську, просвітницьку та пропагандистську роботу на

міжнародному рівні та намагання здобути автокефалію для ПЦУ, показано протистояння радянським спецслужбам. З'ясовано шляхи фінансування та забезпечення «Стамбульської платформи» як одного з основних факторів успішного функціонування нелегальної резидентури, а також причини згорання її роботи. Акцентовано увагу на гендерному аспекті діяльності «Стамбульської платформи» (у дисертації йдеться про діяльність М. Пчелінської, зокрема щодо налагодження контактів з іноземними дипломатами в Стамбулі, С. Мурської та К. Забелло).

Практичне значення даного дослідження, безумовно, полягає у широкому застосуванні отриманих дисертанткою наукових результатів у комеморативних практиках, проукраїнській просвітницькій роботі та національно-патріотичному вихованні шкільної та студентської молоді, особового складу ЗСУ. Результати дослідження можуть бути використані в дипломатичній та науковій діяльності; під час розроблення різних освітніх програм, факультативів та посібників.

Перший розділ дисертації присвячено дослідженню стану наукової розробки теми, її джерельної бази та методологічним засадам. Історіографія досліджуваної проблеми, головним чином, базується на дослідженнях української діаспори – працях сучасників та очевидців подій міжвоєнного періоду та діяльності «Стамбульської платформи» (О. Лотоцький, О. Шульгін, В. Трембіцький, І. Каменецький, М. Кушнір-Якименко та ін.), де висвітлено ключові моменти українсько-турецьких взаємовідносин, а також контактів українських інституцій із Вселенським патріархатом. Праці представників радянської та російської історіографії мають для нас важливе фактологічне значення, однак через ідеологічну заангажованість та антиукраїнський характер потребують ретельної верифікації.

Вагомими для сучасного розуміння проблематики є дослідження сучасних українських істориків (Б. Сергійчука, В. Власенка, С. Блавацького, В. Яблонського, В. Соловйової, М. Несука, І. Патера, І. Дацківа), які вивчали діяльність окремих українських інституцій у Туреччині: дипломатичного

представництва УНР при султанському дворі або ж досить успішну діяльність проукраїнської громадсько-політичної інституції на березі Босфору. Водночас взаємодія українських інституцій із владою Турецької Республіки в період правління М. К. Ататюрка та його наступників залишались фактично нерозкритими (за винятком опублікованої у 2007 р. праці І. Черникова щодо діяльності українських організацій в Турецькій Республіці в період між двома світовими війнами).

Прийняття у 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» стало поштовхом до введення у науковий обіг документів ЧК–ОДПУ–НКВС–КДБ. На основі розсекречених матеріалів галузевих державних архівів Служби зовнішньої розвідки України і Служби безпеки України побачили світ праці В. Окіпнюка, Д. Козлова та О. Скрипника, які висвітлюють боротьбу радянських спецслужб проти українського представництва у Туреччині. Побіжно зазначене коло проблем було розглянуто також зарубіжними вченими. Зокрема, розвитку «українського вектора» турецької політики присвятили увагу Ю. Байюр, Х. Кирилми, С. Сонієль та ін.

Попри наявність наукових праць щодо висвітлення окремих напрямів діяльності українських інституцій в Турецькій Республіці упродовж 1921-39 рр., досліджувана проблема залишається малодослідженою, особливо аспекти, пов'язані з функціонуванням локальних українських суспільно-політичних та розвідувальних організацій на турецьких землях. Окрім того, на сьогоднішній день немає єдиного ґрунтового й системного дослідження діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» спецслужб ДЦ УНР в екзилі, що діяла у 1929-1935 рр. в Стамбулі.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами ЦДАГОУ (ф. 269 «Колекція документів «Український архів в Празі»), Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки (опрацьовано 4878 аркушів документів) і приватних архівів М. Топчибаші (4 томи). Під час написання роботи авторка послуговувалася й мемуарами колишніх

співробітників радянських спецслужб, які дали можливість заповнити фактологічні пробіли.

Методологічним підґрунтям роботи став широкий комплекс загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, класифікації, узагальнення, індукції, дедукції тощо) та принципів історичного пізнання, що спрямовані на об'єктивне та всебічне висвітлення фактів, подій і явищ, пов'язаних з історією українсько-турецьких відносин, зокрема, ролі українських дипломатичних представництв та громадських організацій у цьому процесі. Ключовими стали принципи історизму, критичного підходу, комплексності та системності, якими послуговувалася авторка для висвітлення об'єктивної картини тогочасної дійсності.

Під час написання дисертації також застосовувалися статистичний, кількісно-аналітичний, спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-аналітичний, конкретно-історичний, періодизації) методи, що дали змогу осмислити отриманий інформаційний масив, піддати його критичному аналізу, верифікувати з іншими наявними джерелами та реконструювати особистості членів нелегальної резидентури «Стамбульська платформа».

У *другому розділі* дисертантка досліджує процес інституціонування нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» й обґрунтовує думку про те, що статус уряду у вигнанні не дозволяв ДЦ УНР провадити офіційну міжнародну політику та дипломатичну діяльність, а отже, наявність офіційних дипломатичних установ, які представляли б інтереси бездержавної української нації, так само унеможлиблювалась. До того ж дипломатичні установи УНР, які провадили свою діяльність до окупації радянською Росією українських теренів, тепер замінили дипломатичні представництва СРСР та УРСР, як-от у Турецькій Республіці. Як наслідок, дипломатична діяльність ДЦ УНР в екзилі зводилася до неофіційної, а національно-визвольна боротьба велася у форматі діяльності розвідпунктів та нелегальних резидентур, якими керували резиденти, у підпорядкуванні яких були основні

та допоміжні агенти, інформатори тощо.

У цьому ж розділі представлено просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи». Виявлено, досліджено та систематизовано розрізнені відомості стосовно імен та прізвищ, віку, регіональної приналежності, соціального статусу, повсякденної діяльності, роду занять до еміграції та під час еміграції, а також встановлено деякі українські адреси, за якими мешкали представники нелегальної резидентури у Стамбулі. Авторкою вперше зосереджено увагу на правомірності терміну «Український Стамбул» 1929-1935 рр.

У *третьому розділі*, присвяченому взаємодії членів «Стамбульської платформи» з турецьким політичним істеблішментом, дисертантка, опираючись на опрацьовану джерельну базу, констатує, що офіційні українсько-турецькі відносини через втрату Україною державності в міжвоєнний період зводилися до контактів турецької влади із маріонетковим представництвом УРСР в Туреччині, яке діяло в інтересах радянської влади.

Більше того, до 1930 р. офіційні Москва та Ангора підтримували видимість дружніх взаємин, які були економічно та політично вигідні уряду М.К. Ататюрка. Примітно, що турецький істеблішмент перебував під відчутним впливом радянської дипломатії. Однак актуалізація ідей пан-туранства охолоджує взаємини уряду Турецької Республіки та СРСР, що спонукає ДЦ УНР в екзилі до радикалізації та втілення власних державницьких намірів, зокрема, завдяки можливостям «Стамбульської платформи», до більш відкритого ведення інформаційно-пропагандистської діяльності, налагодження контактів з представниками японської розвідки та підготовки Меморандуму про військову співпрацю з урядом Японії.

Також історично-важливою та вагомою є спроба налагодження співпраці із Вселенським патріархатом у контексті отримання автокефалії для ПЦУ, яку не вдалося завершити через передчасну смерть В. Мурського, а за кілька місяців і Вселенського патріарха Фотія II у 1935 р. Остаточному втіленню намірів зашкодив початок Другої світової війни, що змістила пріоритети

української політичної еміграції.

У четвертому розділі авторка характеризує ведення стратегічної та оперативної агентурної розвідувальної діяльності «Стамбульської платформи». Закцентовано увагу на діяльності резидента В. Мурського, основних агентів нелегальної резидентури М. Пчелінської, М. Забелло та К. Забелло, а також другорядних агентів з числа активу Української Громади Стамбула та їхніх інформаторів. Епізоди розвідувальної діяльності членів нелегальної резидентури проілюстровані вперше введеними в науковий обіг документами ГДА СЗРУ, що представляють собою агентурні донесення М. Забелло (агент «Надія») та його радянських кураторів. Вперше проаналізовано та введено в науковий обіг документи та джерела, які висвітлюють розвідувальну діяльність та подальшу долю М. Пчелінської, якій українські екзильні спецслужби завдячують налагодженням найважливіших контактів з представниками іноземних розвідок, зокрема французької (капітан М. Денарду) та японської (полковник Т. Іімура).

У розділі системно висвітлено та проаналізовано діяльність стамбульської філії клубу «Прометей» та участь у її роботі прометеїстів – членів «Стамбульської платформи», а також співпрацю В. Мурського із представниками польських спецслужб, прометеїстами Я. Гавронським та Т. Голувком. Закцентовано увагу на неофіційній взаємодії польсько-турецько-українських спецслужб та результатах такої взаємодії – антирадянському пропагандистському проєкті, турецькомовній праці В. Мурського «Справжнє обличчя нової Росії», що ознаменувала собою відхід офіційної Ангори від дружніх взаємин з радянською Москвою, пом'якшення заборони турецької влади стосовно антирадянської діяльності в Турецькій Республіці та більш лояльне ставлення до інтересів української політичної еміграції.

Останній підрозділ четвертого розділу присвячений дослідженню причин згорання діяльності «Стамбульської платформи», головною серед яких, безумовно, стала смерть її очільника, В. Мурського. Дисертантка

висуває припущення, що ця трагічна подія, як і передчасна смерть Вселенського патріарха Фотія II кількома місяцями пізніше, могла стати результатом секретної спецоперації ОДПУ з усунення політичних опонентів та небезпечних проявів проукраїнських державницьких ініціатив ДЦ УНР в екзилі.

Отже, дана дисертація представляє собою комплексне, всебічне дослідження діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі у 1929-1935 рр., історична спадщина якої залишається актуальною як у науковому, так і в громадсько-політичному, комеморативному аспекті. Формуючи історичну тяглість, вона представляє яскравий зразок боротьби українського народу за власну державність, яка триває й досі.

Ключові слова: Державний центр УНР в екзилі, «Стамбульська платформа», українська політична еміграція, українські екзильні спецслужби, агент «Надія», Клуб «Прометей», Володимир Мурський, Марія Пчелінська, Микола Забелло, Османська імперія, Туреччина, Польща, Японія, Близький Схід.

ABSTRACT

Pidhirna L.M. The activities of the illegal residence 'Istanbul Platform' of the UPR Central Committee in exile in (1929-1935) – PhD research paper in manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 032 History and Archaeology – Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, 2025.

The author for the first time comprehensively analyses and highlights the prerequisites for the emergence, political and legal foundations of functioning and peculiarities of the 'Istanbul Platform's' activities in the Republic of Türkiye in 1929-1935 in a scientific study; the author substantiates the status of the 'Istanbul Platform' as an illegal residence of the Ukrainian special services of the Central

Government of the Ukrainian People's Republic in exile, which conducted unofficial representative, educational and intelligence activities, coordinating the work of intelligence centres in the former Soviet territories of Ukraine, Turkestan and the Middle East; the author draws up a prosopographic portrait of the members of the 'Istanbul Platform'; the reasons for the curtailment of the 'Istanbul Platform's' work and the termination of its activities in 1935 are investigated.

The scientific novelty of the research is that for the first time the author of the thesis introduced the concept of the 'Istanbul Platform' into scientific circulation, and as well as an array of archival documents of the Branch State Archives of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, Central State Archives of Public Associations and Ukrainian Studies – agent reports of Soviet intelligence agents (including agent 'Nadiia' – M. Zabello), which had not been previously published and thanks to which a holistic picture was formed of the 'Istanbul Platform's' activities of the and the Zabello family's agent activities in favour of the USSR. For the first time, the author has studied and analysed translations of V. Murskyi's works and newspaper publications, which gave a holistic understanding of his activities as the head of the illegal residency of the Ukrainian exile special services of the Central Committee of the Ukrainian People's Republic.

The author comprehensively researched and proved the significance of the activities of the illegal residence 'Istanbul Platform' of the UPR Central Committee in exile in 1929-1935, highlighted the pro-Ukrainian, educational and propaganda work at the international level and the attempts to obtain autocephaly for the OCU, and showed the confrontation with the Soviet special services. The ways of financing and supporting the 'Istanbul Platform' as one of the main factors of the successful functioning of the illegal residency, as well as the reasons for the curtailment of its work, are revealed. Attention is paid to the gender aspect of the 'Istanbul Platform's' activities (the thesis focuses on the activities of M. Pchelinska, in particular, on establishing contacts with foreign diplomats in Istanbul, S. Murska and K. Zabello).

The practical impact of this research is undoubtedly in the wide application of the scientific results obtained by the researcher in commemorative practices, pro-Ukrainian educational work and national-patriotic education of school and student youth, as well as the personnel of the Armed Forces of Ukraine. The results of the study can be used in diplomatic and scientific activities; in the development of various educational programmes, electives and manuals.

The first chapter of the thesis is devoted to the study of the state of scientific development of the topic, its source base and methodological principles. The historiography of the problem under study is mainly based on the publications of the Ukrainian diaspora - the works of contemporaries and eyewitnesses of the events of the interwar period and the activities of the Istanbul Platform (O. Lototskyi, O. Shulhin, V. Trembitskyi, I. Kamenetskyi, M. Kushnir-Yakymenko, etc.), which present the key points of Ukrainian–Turkish relations and contacts between Ukrainian institutions and the Ecumenical Patriarchate. The publications of Soviet and Russian historiographers are important for us as a matter of fact, but due to their ideological bias and anti-Ukrainian nature, they require careful verification.

Important for the current understanding of the issue are the researches of modern Ukrainian historians (B. Serhiichuk, S. Blavatskyi, V. Yablonskyi, V. Solovyova, M. Nesuk, I. Pater, I. Datskiv) who studied the activities of individual Ukrainian institutions in Turkey: the diplomatic mission of the UPR at the Sultan's court or the rather successful activities of the pro-Ukrainian socio-political institution on the Bosphorus. At the same time, the interaction of Ukrainian institutions with the authorities of the Republic of Türkiye during the reign of M.K. Atatürk and his successors remained virtually undisclosed (with the exception of I. Chernykov's work on the activities of Ukrainian organisations in the Republic of Türkiye between the two world wars, published in 2007).

The adoption in 2015 of the Law of Ukraine ‘On Access to the Archives of Repressive Bodies of the Communist Totalitarian Regime of 1917-1991’ was the

impetus for the introduction of documents of the EC–USPD–PCIA–SSC into scientific circulation. On the basis of declassified materials from the branch state archives of the Foreign Intelligence Service of Ukraine and the Security Service of Ukraine, articles by V. Okipniuk, D. Kozlov and O. Skrypnyk were published, covering the struggle of the Soviet special services against the Ukrainian mission in Türkiye. This range of problems has also been briefly considered by foreign scholars. In particular, the development of the ‘Ukrainian vector’ of Turkish politics has been studied by Y. Bayur, H. Kirimli, S. Soniel and others.

Despite the existence of scientific papers covering certain areas of activity of Ukrainian institutions in the Republic of Turkey in 1921-1939, the problem under study remains poorly understood, especially aspects related to the functioning of local Ukrainian socio-political and intelligence organisations in Türkiye. In addition, to date, there is no single thorough and systematic study of the activities of the illegal residency ‘Istanbul Platform’ of the special services of the Central Committee of the Ukrainian People's Republic in exile, which operated in Istanbul in 1929-1935.

The source base of the research is represented by archival materials of the Central State Archives of Public Associations and Ukrainian Studies (Fond 269 ‘Collection of Documents ‘Ukrainian Archives in Prague’”), the Branch State Archives of the Foreign Intelligence Service (4878 sheets of documents were processed) and In writing the thesis the author also used memoirs of former employees of the Soviet special services, which made it possible to fill in the factual information gaps.

The methodological basis of the research was a wide range of general scientific methods (analysis, synthesis, classification, generalisation, induction, deduction, etc.) and principles of historical knowledge aimed to objectively and comprehensively cover facts, events and phenomena related to the history of Ukrainian-Turkish relations, in particular, the role of Ukrainian diplomatic missions and public organisations in this process. The key principles were

historicism, critical approach, comprehensiveness and systematicity, which served to present an objective picture of the reality of the time.

In writing the thesis, the author also used analytical, special historical methods (problematic-chronological, comparative-analytical, specific historical, periodisation), which allowed to comprehend the obtained information array, subject it to critical analysis, verify it with other available sources and reconstruct the personalities of the members of the illegal residency 'Istanbul Platform'.

In the second chapter, the author focuses on the process of institutionalising the illegal 'Istanbul Platform' residency and argues that the status of the government-in-exile did not allow the UPR Central Committee to pursue official international policy and diplomatic activities, and thus the existence of official diplomatic institutions that would represent the interests of the stateless Ukrainian nation was also impossible. In addition, the diplomatic institutions of the UPR, which had been operating before the occupation of Ukrainian territories by Soviet Russia, were now replaced by diplomatic missions of the USSR and the Ukrainian SSR, such as in the Republic of Türkiye. As a result, the diplomatic activities of the UPR Central Committee in exile were reduced to unofficial ones, and the national liberation struggle was continued in the format of intelligence offices and illegal residencies run by residents, who were subordinated to main and auxiliary agents, informants, etc.

The same chapter presents a prosopographic portrait of the 'Istanbul Platform' members. The author has identified, researched and systematised scattered information on names and surnames, age, regional affiliation, social status, daily activities, occupation before and during emigration, and has identified some Ukrainian addresses where the members of the illegal residency in Istanbul lived. For the first time, the author focuses on the legitimacy of the term 'Ukrainian Istanbul' in 1929-1935.

In the third chapter, devoted to the interaction of the 'Istanbul Platform' members with the Turkish political establishment, the researcher, who draws on

the source material, states that official Ukrainian-Turkish relations, due to the loss of Ukraine's statehood in the interwar period, were limited to contacts between the Turkish authorities and the puppet representation of the Ukrainian SSR in Türkiye, which acted in the interests of the Soviet government.

Moreover, until 1930, official Moscow and Angora maintained the appearance of friendly relations, which were economically and politically beneficial to Atatürk's government. It is noteworthy that the Turkish establishment was significantly influenced by Soviet diplomacy. However, the actualisation of the ideas of pan-Turanism cooled relations between the government of the Republic of Türkiye and the USSR, which prompted the State Centre of the UPR in exile to radicalise and implement its own statehood intentions, in particular, through the possibilities of the 'Istanbul Platform', to conduct more open information and propaganda activities, establish contacts with representatives of Japanese intelligence and prepare a Memorandum of Military Cooperation with the Government of Japan.

In addition, historically important and significant is the attempt to establish cooperation with the Ecumenical Patriarchate in the context of obtaining autocephaly for the Orthodox Church of Ukraine, which failed to be completed due to the untimely death of V. Murskyi, and a few months later, Ecumenical Patriarch Photios II in 1935. The final implementation of the intentions was hindered by the outbreak of World War II, which shifted the priorities of Ukrainian political emigration.

In the fourth chapter, the author describes the strategic and operational intelligence activities of the 'Istanbul Platform'. The author focuses on the activities of the resident V. Murskyi, the main agents of the illegal residency M. Pchelinska, M. Zabello and K. Zabello, as well as secondary agents from among the assets of the Ukrainian Community of Istanbul and their informants. The episodes of intelligence activities of the members of the illegal residency are illustrated by the documents of the Branch State Archives of the Foreign

Intelligence Service, which were first introduced into scientific circulation, which are the agent reports of M. Zabello (agent 'Nadiia') and his Soviet curators. For the first time, the author analyses and introduces into scientific circulation documents and sources that cover the intelligence activities and further fate of M. Pchelinska, to whom Ukrainian exile special services owe the establishment of important contacts with representatives of foreign intelligence, in particular, French (Captain M. Denard) and Japanese (Colonel T. Iimura).

This chapter systematically highlights and analyses the activities of the Istanbul branch of the Prometheus Club and the participation of Prometheans - members of the Istanbul Platform – in its activities, as well as V. Murski's cooperation with representatives of the Polish secret services, Prometheans J. Gawronski and T. Holówko. The author focuses on the unofficial interaction of the Polish-Turkish-Ukrainian special services and the results of such interaction - an anti-Soviet propaganda project, V. Murski's Turkish-language work 'The True Face of the New Russia', which marked the official Angora's departure from friendly relations with Soviet Moscow, the easing of the Turkish authorities' ban on anti-Soviet activities in the Republic of Türkiye, and a more loyal attitude to the interests of Ukrainian political emigration.

The last subsection of the fourth chapter is devoted to the study of the reasons for the collapse of the 'Istanbul Platform', which, of course, was the death of its leader, V. Mursky. The thesis suggests that this tragic event, like the untimely death of Ecumenical Patriarch Photios II a few months later, could have been the result of a secret USPD special operation to eliminate political opponents and dangerous manifestations of pro-Ukrainian statehood initiatives of the Central Committee of the Ukrainian People's Republic in exile.

Thus, this thesis is a comprehensive research of the activities of the illegal residency 'Istanbul Platform' of the UPR Central Committee in exile in 1929-1935, the historical heritage of which remains relevant both in the scientific, social, political and commemorative aspects. Forming historical continuity, it represents a

vivid example of the struggle of the Ukrainian people for their own statehood, which continues to this day.

Key words: State Center of the UNR in Exile, "Istanbul Platform", Ukrainian political emigration, Ukrainian exile special services, agent "Nadiya", Club "Prometheus", Volodymyr Mursky, Maria Pchelinska, Mykola Zabello, Ottoman Empire, Turkey, Poland, Japan, Middle East.

Список публікацій здобувачки

Публікації у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Підгірна Л. Команда чекістів-ліквідаторів. Передчасна смерть В. Мурського: невиліковна хвороба чи спецоперація ОДПУ (1935 р.). *Старожитності Лукомор'я*: електрон. іст. журн. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'я», 2024. № 6 (27). С. 133–141. URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/296>
2. Підгірна Л. Микола Забелло (1892-1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*: Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Т. 40. С. 205–220. URL: <https://drive.google.com/file/d/1f8NO8rn-oimka4Rlkgd2ymUdhtQEjPik/view>
3. Підгірна Л. «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*: Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Т. 36. С. 210–226. URL: <https://drive.google.com/file/d/1hxfirzNTApri8KyE3FrAcC2czg8Sv4l3/view>
4. Підгірна Л. Український Стамбул: українська еміграція на берегах Босфору в контексті діяльності «Стамбульської платформи» (1929-1935). *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*. Миколаїв: Чорномор. нац. ун-т ім.

П. Могили, 2025. Т. IX. С. 29–37. URL:
<https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/130>

*Публікації в періодичних наукових виданнях інших держав, які входять
 до Організації економічного співробітництва та розвитку / або
 Європейського Союзу*

5. Підгірна Л. Білі росіяни «beyazrus» чи українці: репрезентація української ідентичності у контексті діяльності «Стамбульської платформи», 20-30-ті рр. XX ст. *Jahrbuch der XIV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik: München, 02-05 November Bd., 2023. С. 319–324. URL:
<https://oph.ub.uni-muenchen.de/index.php/oplmuc/catalog/view/150/193/761>

Публікації, що додатково відображають наукові результати

6. Підгірна Л. Далекосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (30-ті рр. XX ст.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. XIX. С. 231–241. URL:
<http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/281479>

7. Підгірна Л. Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі, 30-ті рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 21. С. 37–38. URL:
<https://biolog.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/naukovi-pratsi-k-pnu-im.i.-ohiienska-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii-vyp.21.pdf>

8. Підгірна Л. Згорання діяльності українських інституцій у Туреччині наприкінці 30-х років XX ст. в контексті закордонних спецоперацій НКВС.

Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 13. С. 40–41. URL: <https://drive.google.com/file/d/14FVyQNWZXSazLOib0GnGgdmZ0z7Mh86/view>

9. Підгірна Л. Постать Арнольда Марголіна у контексті діяльності українських спецслужб ДЦ УНР в екзилі 20-30-ті рр. XX ст. *XXVII Сходознавчі читання А. Кримського*: матеріали міжнарод. наук. конф., м. Київ, 27-28 червня 2024 р. Львів, Торунь: Liha – Pres, 2024. С. 181–185. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/322>

10. Підгірна Л. Рух Прометеїзму, його ідеї та співпраця у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (20-30-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 15. С. 77-79. URL: <https://drive.google.com/file/d/18Yc9fRCwNDtrupSZs9ai7HiQkAvNXUjU/view>

11. Підгірна Л. Співпраця «Стамбульської платформи» УНР із представниками Азербайджанської та Кримськотатарської діаспор щодо створення спільного антирадянського фронту (20-30-ті рр. XX ст.). *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*: матеріали міжнарод. наук. конф., м. Київ, 10 листопада 2022 р. Львів, Торунь: Ліга–Прес, 2022. С. 175–178. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/186>

12. Підгірна Л. «Стамбульська платформа» у контексті боротьби за українську автокефалію у міжвоєнний період (30-ті рр. XX ст). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 23. С. 96–97. URL: <https://drive.google.com/file/d/1adJnJUgVUaD1DtqpkCDKIN8f5WvuZJ04/view>

13. Підгірна Л. Українці міжвоєнної Туреччини 20-30-х рр. в сучасних комеморативних практиках. *Public History. Історія в публічному просторі*: зб. міжнарод. наук. конф., м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ, 2022. С. 75–77. URL: <https://drive.google.com/file/d/1N7eremhEICj72Gu59Er2x-GTm6VGEgyp/view>
14. Підгірна Л. Утвердження авторитету Вселенського патріархату та автокефалія для Православної української церкви у міжвоєнний період (1929-1935 рр.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 16. С. 55–58. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cDU-uEA21UoEgTvyeQ4RlxolF7ukL0U0/view>
15. Підгірна Л. Фактор професійних компетенцій В. Мурського та їх вплив на діяльність «Стамбульської платформи» (20-30-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 14. С. 24–25. URL: <https://drive.google.com/file/d/1iZgxTFjmF6Dr2m4So2ipv-YyhjQ4PO9k/view>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	21
ВСТУП	23
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	31
1.1. Стан наукової розробки та історіографія проблеми	31
1.2. Джерельна база роботи	40
1.3. Методологічні засади дослідження	52
Висновок до розділу	65
РОЗДІЛ II. ІНСТИТУЦІЮВАННЯ, ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СКЛАД «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ»	69
2.1. Передумови виникнення та політико-правові засади функціонування	69
2.2. Просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи»	91
Висновок до розділу	109
РОЗДІЛ III. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЗИДЕНТУРИ	111
3.1. Взаємодія «СП» із політичним істеблішментом Турецької Республіки	111
3.2. Інформаційно-пропагандистська та публіцистична діяльність членів «Стамбульської платформи»	125
3.3. Співпраця «СП» із Вселенським патріархатом у контексті здобуття автокефалії (Томосу)	136
Висновок до розділу	145
Розділ IV. ОСНОВНІ АСПЕКТИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» ТА ПРИПИНЕННЯ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ	148
4.1. Стратегічна та оперативна агентурна розвідка «СП» та	

налагодження співпраці з іноземними спецслужбами	148
4.2. Стамбульська філія клубу «Прометей» та участь у її діяльності членів нелегальної резидентури	161
4.3. Згорання діяльності «Стамбульської платформи»	169
Висновок до розділу	177
ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	190
ДОДАТКИ	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем.

ВП – Вселенський патріархат.

ГДА СЗРУ – Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України.

ДЦ УНР в екзилі – Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі.

ЗСУ – Збройні сили України.

ІНВ ВНК-ДПУ-НКВС СРСР – Іноземний відділ Всеросійської надзвичайної комісії – Державного політичного об'єднання – Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР.

КДБ – Комітет державної безпеки.

КПУК – Комітет порятунку України (громадсько-політична інституція, що діяла у Стамбулі у 1921-1922 рр під керівництвом О. Адіяссєвіча).

МДБ – Міністерство державної безпеки СРСР.

НКВС СРСР – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР.

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління.

ОУН – Організація українських націоналістів.

ПУН – Провід українських націоналістів.

ПЦУ – Православна церква України.

РІА – Російська імператорська армія.

Розвідупр Штабу РСЧА – Розвідувальне управління Штабу Робітничеселянської Червоної армії.

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада Народних Комісарів.

РПЦ – Російська православна церква

РСЧА – Робітничеселянська Червона Армія.

СБУ – Служба безпеки України.

СП – «Стамбульська платформа».

СЗРУ – Служба зовнішньої розвідки України.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

США – Сполучені Штати Америки.

УНР – Українська Народна Республіка.

УПА – Українська повстанська армія.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українці.

ВСТУП

Актуальність теми. У 1917-1920 рр. українські державні утворення витворили складну систему дипломатичної та консульської служби, налагодили ефективні міжнародні відносини з низкою держав. Попри поразку визвольних змагань, надалі керівництво Державного центру УНР в екзилі, українські екзильні спецслужби та українська політична еміграція, перебуваючи в різних країнах, не припиняли докладати зусиль для інформування іноземних урядів про реальну ситуацію на українських землях; протидіяли радянській пропаганді, взаємодіючи із представниками діаспор поневолених Росією народів, їхніми громадськими та релігійними структурами, а також спромоглися створити мережу розвідпунктів та нелегальних резидентур, до прикладу, на теренах Близького Сходу, зокрема у Турецькій Республіці.

Наразі діяльність українських локальних розвідпунктів та нелегальних резидентур вивчена нерівномірно. Звісно, існує досить значний масив робіт, присвячених їх функціонуванню в Німеччині, Франції, Чехословаччині, Болгарії та навіть Японській імперії. Водночас досі не досліджено діяльність українських інституцій, розвідпунктів та нелегальних резидентур у ряді країн, зокрема, в Турецькій Республіці.

Дослідження діяльності української політичної еміграції, державотворчих процесів, діяльності українських екзильних спецслужб, їх локальних розвідпунктів та нелегальних резидентур має особливу актуальність у зв'язку із політичними процесами, що відбуваються в сучасній Україні. Адже в умовах протистояння російській збройній агресії особливого значення набуває співпраця із сусідніми країнами, зокрема із Туреччиною, а також із розміщеними на її теренах громадськими та релігійними структурами, наприклад, із Вселенським патріархатом. Актуальними також є витворення спільних комеморативних практик, заснованих на спільній історичній, громадсько-політичній та розвідувальній співпраці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дисертаційне дослідження виконується в контексті наукової теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0122U000516).

Мета дослідження. На основі наявного інформаційного масиву, опублікованих та вперше введених в науковий обіг джерел дослідити різні аспекти діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа».

У ході дослідження увагу дисертантки було спрямовано на розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан вивчення теми у сучасній українській історіографії;
- встановити коло архівних джерел, матеріалів періодичної преси, мемуарних видань тощо, в яких зафіксовано діяльність нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі у 1929-1935 рр.;
- охарактеризувати методологічні засади дослідження;
- розглянути передумови виникнення та політико-правові засади функціонування «Стамбульської платформи»;
- відтворити та охарактеризувати просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи»;
- розкрити взаємодію членів нелегальної резидентури з політичним істеблішментом Турецької Республіки;
- показати інформаційно-пропагандистську та публіцистичну діяльність членів «Стамбульської платформи», висвітлити співпрацю із Вселенським патріархатом у контексті здобуття автокефалії (Томосу);
- охарактеризувати стратегічну агентурну та розвідувальну діяльність, а також налагодження співпраці з іноземними спецслужбами;
- з'ясувати участь членів нелегальної резидентури у діяльності стамбульської філії клубу «Прометей»;

– встановити причини згорання діяльності «Стамбульської платформи» та показати значення її роботи для історії української національно-визвольної боротьби.

Об’єкт дослідження – нелегальна резидентура «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі, яка у 1929-1935 рр. функціонувала у Стамбулі й координувала розвідувальну діяльність українських розвідпунктів на теренах підрадянської України, Туркестану та на Близькому Сході.

Предметом дослідження є самоорганізація та розгортання діяльності членів нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» в громадсько-політичній та розвідувальній сферах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з червня 1929 р., коли до Стамбула прибув представник ДЦ УНР в екзилі та очільник (резидент) майбутньої нелегальної резидентури українських екзильних спецслужб В. Мурський, і до липня 1935 року, тобто до його передчасної смерті, і, як наслідок, вимушеного згорання діяльності «Стамбульської платформи» через відсутність достойної заміни керівництву.

У тексті дисертації авторка свідомо виходить за встановлені хронологічні межі, що необхідно для з’ясування процесів, які передували появі «Стамбульської платформи».

Географічні межі дисертації охоплюють м. Стамбул (Турецька Республіка), де через свій невиїзний статус мешкали українські емігранти. Водночас, варто зазначити, що діяльність «Стамбульської платформи» поширювалася морським шляхом – через чорноморські порти на терени підрадянської України та Кубань, а сухопутним шляхом – через Персію на Туркестан, Азербайджан та Близький Схід.

Методологічна основа дослідження. Дисертанткою застосовано широкий спектр наукових підходів, методів та принципів. Так, у ході дослідження застосовано інституційний, системний, узагальнюючий, комплексний, діалектичний підходи, методи верифікації, систематизації, просопографічний метод та метод біографістики. Важливими у ході

дослідження стали принципи історизму, цілісності, об'єктивності, критичності, всебічності дослідження, логічності та безсумнівно об'єктивності та репрезентативності.

Використано широкий спектр спеціально-наукових та загальнонаукових методів історичного пізнання, методи аналізу й синтезу. Незамінними у відтворенні та дослідженні історичних міжвоєнних реалій та діяльності «Стамбульської платформи» є методи індукції та дедукції, а для цілісного розуміння діяльності зазначеної нелегальної резидентури – метод узагальнення, який знадобився для осмислення дослідженого історіографічно-джерельного масиву та підсумкових висновків дисертації.

Безсумнівна новизна та специфіка обраної теми спонукає до застосування міждисциплінарного підходу, який допомагає розкрити спектр дослідження. Для вироблення конструктивно-критичної оцінки та напрямку, у якому розвивається дане дослідження, дисертантка оперує низкою спеціально-історичних методів. Під час дослідження важливими стало застосування методів аналогії, історико-синхронного, історико-діахронного та періодизації. Для реконструювання історичної картини міжвоєнного періоду та розвідувальної діяльності членів «Стамбульської платформи» у 1929-1935рр. застосовано емпіричний, аналітичний, дедуктивний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, історико-генетичний та історико-порівняльний методи.

Застосування вищевказаного арсеналу наукових методів, принципів та підходів дало змогу дисертантці у наступних розділах перейти від дослідження загального розуміння життя української політичної еміграції наприкінці 1920 – у першій половині 1930-х рр., до обраної проблематики – більш локального аспекту діяльності підпорядкованої українським екзильним спецслужбам нелегальної резидентури, якою є «Стамбульська платформа».

Наукова новизна роботи. Запропонована дисертаційна робота є цілком новаторським, комплексним науковим дослідженням в українській історіографії, яке вперше комплексно висвітлює діяльність членів

нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі, що діяла у 1929-1935 рр. у Турецькій Республіці.

З огляду на локальність обраної проблематики, дисертанткою ретельно опрацьовано та проаналізовано 4876 аркушів документів архіву ГДА СЗРУ, більшість з яких досі не введено в науковий обіг.

Під час дослідження вперше:

- запропоновано термін «Стамбульська платформа» пов'язаний з існуванням даної нелегальної резидентури українських спецслужб ДЦ УНР в екзилі;

- обґрунтовано статус «Стамбульської платформи» як нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі;

- у науковий обіг введено документи ГДА СЗРУ, що стосуються діяльності «Стамбульської платформи» у 1929-1935 рр.;

- досліджено та проаналізовано праці очільника інституції В. Мурського в оригіналі мовою фарсі (перекладачка С. Олійник) та старотурецькою (переклад А. Суходолової);

- встановлено просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи»;

- вперше у форматі дисертації досліджено діяльність стамбульської філії клубу «Прометей» та участь у її роботі членів «Стамбульської платформи», а також їхня співпраця із представниками дружніх діаспор, поневолених радянською Росією народів Криму, Туркестану та Кавказу.

У ході дослідження комплексно вивчено, розглянуто та проаналізовано такі аспекти діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа», як:

- передумови виникнення та політико-правові засади функціонування зазначеної організації;

- участь представників української політичної еміграції, що стали основними агентами «Стамбульської платформи», у її функціонуванні, громадсько-політичній та розвідувальній діяльності;

- взаємодія із представниками політичного істеблішменту Турецької Республіки;
- інформаційно-пропагандистська та публіцистична діяльність;
- співпраця із Вселенським патріархатом у контексті здобуття автокефалії (Томосу) для ПЦУ;
- стратегічна та щоденна оперативно-агентурна розвідувальна робота, зокрема й налагодження співпраці з іноземними спецслужбами;
- встановлено причини згорання роботи «Стамбульської платформи» та припинення її діяльності у 1935 р.

Уточнено:

- роль та компетенції очільника (резидента) «Стамбульської платформи» В. Мурського та його заступника М. Забелло – московського агента «Надія»;
- роль Марії Пчелінської як членкині «Стамбульської платформи» та однієї із найуспішніших розвідниць українських екзильних спецслужб, а також інших агентів;
- склад та кількість основних агентів нелегальної резидентури;

Новий рівень розуміння отримали положення щодо:

- статусу «Стамбульської платформи» як нелегальної резидентури українських екзильних спецслужб ДЦ УНР.

Практичне значення наукових результатів полягає в можливості застосування матеріалів роботи

- у закладах загальної середньої та вищої освіти, фахової передвищої освіти у контексті підготовки та викладання спецкурсів, факультативів тощо, з метою донести розуміння сенсів та історичної тяглості боротьби української політичної еміграції, очолюваної ДЦ УНР в екзилі, за українську державність у міжвоєнний період;
- у підготовці підручників та навчальних посібників з історії діяльності українських спецслужб, історії української дипломатії; проукраїнській просвітницькій роботі та національно-патріотичному вихованні шкільної та

студентської молоді, особового складу ЗСУ;

– для впровадження комеморативних практик всеукраїнського формату при популяризації українсько-турецьких відносин, популяризації історичного концепту «Український Стамбул міжвоєнного періоду», а також поглиблення та узагальнення наукових досліджень з історії української розвідки міжвоєнного періоду.

Особистий внесок здобувача. Дана робота є результатом кількарічного одноосібного наукового дослідження дисертантки, яке полягає у розробці всіх складових обраної теми, положень наукової новизни та обґрунтуванню висновків. Опубліковані 15 наукових статей належать дисертантці.

Апробація результатів дослідження. Дослідження теми дисертації та висновки, які є основою для статей і тез авторки, доповідалися на 10 міжнародних, всеукраїнських, регіональних вишівських науково-практичних конференціях, зокрема, у міжнародній віртуальній конференції українців Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht (м. Мюнхен, Федеративна Республіка Німеччина, 2-5 листопада 2023 р.), XXV і XXVII Сходознавчих читаннях А. Кримського (м. Київ, 10 листопада 2022 р., 27-28 червня 2024 р.), міжнародній науковій конференції «Public History. Історія в публічному просторі» (м. Київ, 20 травня 2022 р.), звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів (2022-2024 рр.) та молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022-2024 рр.).

Розділи дисертації і повний текст обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження представлено у 15 наукових працях, зокрема: 4 статті опубліковано в наукових фахових виданнях України, 1 стаття в закордонному виданні, 10 публікацій мають апробаційний характер.

Структура роботи відповідає змісту дисертаційного дослідження, а

також визначеним меті і завданням, із застосуванням проблемно-хронологічного методу та складається зі змісту, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, що складаються з одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатку. Загальний обсяг становить 242 сторінки, з них основного тексту – 172 сторінки. З огляду на локальність досліджуваної теми і проблематики, список використаних джерел і літератури налічує 416 позицій (найменування українською, англійською, французькою, російською, болгарською, польською, турецькою мовами та мовою фарсі).

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукової розробки та історіографія проблеми

Проаналізувавши архівний масив з обраної теми та оперуючи проблемно-хронологічним методом, ми можемо умовно історіографію досліджуваної проблематики поділити на такі періоди: 1) дослідження української діаспори; 2) праці представників радянської історіографії; 3) дослідження українських сучасних дослідників.

Серед внеску відомих представників української діаспори, які створили основу напрацювань для подальших наукових досліджень з цієї проблематики, варто відзначити роботи А. Марголіна [254], Д. Дорошенка [246], О. Лотоцького [252], М. Лівницького [308; 309], С. Томашівського [258], М. Шаповала [260], О. Шульгіна (з передмовою В. Прокоповича) [261; 262].

Усі вони дозволяють отримати фактично «із перших рук» аналіз припинення і згортання державності УНР; характеристику розпорошеної по світу української політичної еміграції та обґрунтований виклад необхідності створення керівного державного органу – ДЦ УНР в екзилі, а також його подальшого функціонування у міжвоєнний період (зокрема й налагодження неофіційної дипломатичної та розвідувальної діяльності тощо).

Характерною ознакою цих праць є те, що вони укладені та написані безпосередніми свідками, сучасниками та учасниками національно-визвольної боротьби, представниками української політичної еміграції, діячами та посадовцями ДЦ УНР в екзилі. Як суголосно зазначає у своїй передмові до праці О. Шульгіна «Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині» В. Прокопович: «З усіх родів історії безперечно найтрудніший – історія сучасности, якої ми свідками, учасниками, а подекуди і творцями єсьмо... » [261, с. 1].

Звісно, ці історіографічні праці, попри незаперечну проукраїнськість, потребують системного вивчення, верифікації та порівняння їх положень з іншими дослідженнями. Адже їхні автори, одностайні в основних питаннях, розуміючи потребу об'єктивного підходу до викладу інформації, все-таки мали відмінні погляди стосовно окремих проблем, історичних постатей та подій.

Як справедливо зазначав В. Прокопович, «[...] не легка то річ – одірвавшись від свого «я» одійти від гострих переживань моменту, піднятися над симпатіями й антипатіями, поставити факти, які нас торкаються, події, які нас зачіпають – іноді болюче, в історичній перспективі, підійти до їх оцінки з масштабом життя не окремої людини, а нації [...]» [261, с. 1].

Так, до прикладу, переконання деяких представників української політичної еміграції, як-от М. Шаповала [260, с. 15, 16] та В. Винниченка [280; 281; 282; 408], взагалі йшли врозріз і суперечили державницькій лінії очільників українського екзильного уряду.

Характеризуючи зазначені праці, можемо відмітити, що вони зазвичай мали подібну структуру, відповідали тогочасній історіографічній манері викладу інформації представниками української політичної еміграції й окреслювали наступні теми:

- екскурс у минуле українського народу та обґрунтування історичної тяглості національно-визвольної боротьби;
- аналіз причин поразки Української Народної Республіки;
- діяльність української політичної еміграції у міжвоєнний період;
- обґрунтування правомочності й легітимності ДЦ УНР в екзилі;
- гуртування української еміграції навколо ДЦ УНР в екзилі;
- огляд розвитку подій і стану речей в підрадянській Україні та на теренах СРСР;
- огляд міжнародної ситуації та взаємини СРСР з іноземними державами;

- налагодження міжнародних зв'язків ДЦ УНР в екзилі;
- огляд перспектив і можливостей діяльності української політичної діаспори в залежності від зміни ситуації на міжнародному рівні та безпосередньо в СРСР.

Такий структурований стиль викладу, безумовно, був зручним для сприйняття, а також для подальшого дослідження, однак, природно, базувався на особистому досвіді авторів, а контекст міг залежати, як справедливо зазначав В. Прокопович, від їхніх особистих політичних симпатій, антипатій та переконань.

Отже, можемо констатувати, що попри певні упущення, принциповою особливістю праць авторів – представників української політичної еміграції є структурований виклад основних етапів українських визвольних змагань та національного державотворення 1917-1939 рр.

Скажімо, у праці О. Шульгіна «Державність чи гайдамащина» [262] наведено як історіографічний матеріал, так і документи, що характеризують цей історичний період. Тож, виходячи з контексту і характеру зазначених праць, їх, водночас, можна віднести як до історіографії досліджуваної нами теми, так і до джерельної бази.

Ці праці та представлений у них документальний масив, без перебільшення, закладають основи історіографічного вивчення піднятої нами проблеми.

Переходячи до аналізу радянської історіографії, зауважимо, що впродовж десятиліть тоталітарного панування СРСР, її представники або замовчували сам факт існування національно-визвольної боротьби українців на еміграції, або всіляко маргіналізували її учасників та лідерів, заперечуючи легітимність ДЦ УНР в екзилі чи саме право українців повернути втрачену державність. Часто це робилося руками окремих представників української політичної діаспори, зокрема, вже згадуваним В. Винниченком [281, с. 499; 282, с. 13, 22], який не тільки виступив на стороні захисту на судовому

засіданні над вбивцею С. Петлюри С. Шварцбардом [293, с. 99, 100], а й відкрито заперечував легітимність ДЦ УНР в екзилі [322, с. 82], що, звісно, не сприяло позитивному іміджу й авторитету очільників української політичної діаспори.

Громадян окупованих українських теренів – учасників національно-визвольних змагань, що опинилися в екзилі, у своїх публікаціях та дослідженнях радянська історіографія розглядала як представників «петлюрівських банд», «петлюрівською контрреволюцією» або ж «сепаратистами на службі СД і Абвера» [255; 288; 354].

Тож не дивно, що час від часу, зазвичай до річниць певних визначних подій у радянських виданнях виходили, наповнені відповідними пропагандистськими кліше, одноманітні статті на кшталт публікацій М. Терлиця [354] чи Ю. Гай [288], або ж наукові статті, що досліджували «вехі більшого путі» радянської держави, як от стаття Д. Філіпенко [358], у яких з історії повністю викреслювалися або нівелювалися до невпізнання взаємини українців із тією ж Туреччиною.

Отже, попри свій антиукраїнський характер, ці матеріали є вкрай важливими для аналізу сучасними дослідниками, оскільки заангажовані радянські історики, самі того не бажаючи, застосовували певні маркери, судження, котрі не лише визначали фактор історичної тяглості боротьби українців в екзилі за свою свою державність, а й мимоволі підкреслювали значущість та незворотність цього процесу і його відчутну дію у контексті розхитування підвалин радянської влади, а також намагання за будь-яку ціну втримати першість власної, перекрученої версії історичної науки.

Примітно, що наприкінці 1980-х рр. кількість подібних пропагандистських публікацій на різні теми збільшилася, а самі 80-ті рр. стали останнім витком гучних справ КДБ, спрямованих проти представників українського національно-визвольного руху. Із проголошенням Україною державної незалежності позитивні зрушення в контексті дослідження

діяльності українських спецслужб ДЦ УНР в екзилі настали так само не одразу. Для українських науковців ця тема залишалася в буквальному сенсі *terra incognita* чи взагалі небажаною для академічного дослідження.

Повільні оберти нової української історіографії мали цілком об'єктивні причини:

- з розпадом СРСР основні масиви документів, знаходячись в архівах КДБ, а в Україні або все ще були засекреченими, або знищувалися, або ж були вивезені до Росії;

- відсутність політичної волі керівництва держави, яке, по суті, представляло собою вчорашніх ребрендованих функціонерів КПУ;

- інфантильність профільних силових структур, які не встигли та й особливо не поспішали перейти на нові, проукраїнські, рейки, а від їх реформування, власне, залежало розсекречення великого масиву архівних документів.

Новоспеченим науковцям незалежної України ще належало створити новітню українську історіографію та опанувати досі заборонену джерельну базу, для обґрунтування якої, відповідно, були потрібні розсекречені архівні масиви.

На перешкоді стояло і те, що у своїй переважній масі вони так само були вчорашніми, радянськими істориками і продовжували працювати або в парадигмі радянської історіографії та «методичок» КДБ, або ж відверто саботували процес дослідження української історії. Як наслідок, тема дослідження діяльності ДЦ УНР в екзилі чи діяльності українських екзильних спецслужб продовжувала вважатися, у буквальному сенсі, небезпечною, бо потребувала не тільки докорінного реформування середньої шкільної освіти та академічної науки, а насамперед профільних державних органів та органів державної безпеки.

Зауважимо, що наприкінці 80-х рр. – на початку 90-х рр. ХХ ст. така інформація все ж була у наявності, проте мала специфічний, здебільшого

белетристичний, «конспіративний» характер, а не академічний, історіографічний формат, оскільки базувалася на одкровеннях колишніх радянських розвідників – «невозвращенцев», як-то Г. Агабеков [241; 242; 243; 244], В. Кривицький [249], В. Суворов [256], впереміш із спогадами й мемуарами діючих кадрових офіцерів НКВС-КДБ, як-от П. Судоплатов [257] та В. Соцков [255]. Оскільки у даних працях наведено як історіографічний матеріал, так і викладено тексти документів, ми можемо так само віднести їх як до історіографії окресленої проблематики, так і до джерельної бази.

За відсутності доступу до історіографічних праць та широкого спектру архівних матеріалів ці праці довгий час залишалися єдинодоступними і належали до публіцистичного чи мемуарного жанру; користувалися белетристичною популярністю у населення і не піддавалися критиці чи академічному аналізу через відсутність самої можливості якісної верифікації. Тож науковцям часто твердження колишніх чекістів доводилося сприймати «на віру» й відділити «зерно від половини» було вкрай складно.

Ця обставина аж ніяк не сприяла готовності вчорашніх радянських науковців братися за якісну українізацію академічного процесу. А тим більше, за дослідження такої «слизької» теми як розвідувальна діяльність екзильних українських спецслужб.

Крок за кроком, спираючись на демократичні перетворення в Україні, авторитет зацікавлених іноземних колег та історичні дослідження науковців української діаспори, котрі, нарешті, стали доступними, ми отримали можливість рухатися у цьому напрямку більш впевнено і жваво. Популяризація та актуалізація історії України, дослідження її трагічних сторінок, зокрема, Голодомору, діяльності спецслужб часів УНР та ДЦ УНР в екзилі повноцінно розпочалася після Помаранчевої революції, за часів каденції третього Президента України В. Ющенка.

Першість у цьому процесі, звісно, зайняли праці науковців діаспори, збірники статей, документів тощо, як-от «Державний Центр Української

Народньої Республіки в екзилі: Статті і матеріали» із передмовою М. Плав'юка [230], які нарешті стали доступними для українських дослідників.

Першими ластівками у дослідженні, чи радше висвітленні діяльності українського екзильного уряду та українських екзильних спецслужб стали публікації дійсних та колишніх співробітників КДБ – СБУ, зокрема, В. Трощинського [355] та В. Сідака [343; 344; 345; 346].

У контексті досліджуваної авторкою діяльності українських спецслужб на Близькому Сході важливими стали публікації І. Чернікова [360; 361; 362; 363], а також публікації І. Матяш [311; 312; 313].

Із настанням 2000-х рр. значно посилювався інтерес до дослідження діяльності українських екзильних спецслужб ДЦ УНР. До того ж українська історіографія отримала новий поштовх до розвитку після Революції гідності за каденції п'ятого Президента України П. Порошенка, завдяки розсекреченню ГДА СЗРУ чималого архівного масиву, що стосувався діяльності ДЦ УНР в екзилі, діяльності української політичної еміграції та українських екзильних спецслужб.

Спочатку цей процес обмежувався публікаціями профільних співробітників ГДА СЗРУ у відповідному розділі на офіційному сайті СЗРУ розсекречених архівних справ та окремих документів, які стосувалися діяльності визначних постатей українського національно-визвольного руху [410], а також публіцистичними працями авторства співробітників СБУ та ГДА СЗРУ, які за посадами мали доступ до розсекречених архівів (О. Скрипник) [347; 348; 349; 409]. Публікувалися розвідки і на популярних історичних інтернет-ресурсах (В. Окіпнюк, Д. Козлов), таких, скажімо, як «Історична правда» [400; 401; 402].

Так, по суті, книги О. Скрипника [347; 348; 349] стали чи не першою, дуже вдалою спробою узагальнити, систематизувати та зробити інформацію із архівних документів публічною й доступною для подальшого осмислення і

дослідження як дослідниками-аматорами, так і науковцями; розповісти про діяльність українських спецслужб як академічній спільноті, так і широкому загалу.

Разом із тим, попри виключну інформаційну цінність, такі публікації не мали академічного статусу й подальшого наукового осмислення. Тож їхні автори часто вдавалися до колаборації з фаховими науковцями, до прикладу, як автори численних публікацій на «Історичній правді» Д. Козлов та В. Окіпнюк [400; 401; 402]. Ці статті, написані у співпраці, безумовно, стали поштовхом для українських науковців у подальшому дослідженні діяльності спецслужб ДЦ УНР в екзилі, зокрема й вагомою мотивацією для авторки цієї дисертації.

Стосовно досліджуваної нами більш вузької теми, то із небуття вона була піднята цілком випадково: завдяки новій, цього разу успішній спробі ПЦУ за офіційної підтримки українського уряду та Президента П. Порошенка здобути автокефалію.

Варто зазначити, що, крім публікацій Д. Козлова та В. Окіпнюка на ресурсі «Історична правда» [400; 401; 402], досі ніхто в академічному форматі ґрунтовно не досліджував, власне, саму діяльність «Стамбульської платформи» як нелегальної української резидентури, що діяла у 1929-1935 рр. Розсекречені архівні масиви архівного відділу ГДА СЗРУ давали змогу дослідити окреслену проблематику більш ґрунтовно та різнобічно, з огляду на те, що крайня спроба українців здобути Томос вже мала місце у новітній історії України у 30-х рр. XX ст., саме за часів діяльності ДЦ УНР в екзилі на чолі з А. Лівіцьким та діяльності «Стамбульської платформи», очолюваної В. Мурським.

При цьому варто зауважити, що у 2011 р. з'явилася колективна монографія Т. Вінцковського, О. Музичко, В. Хмарського, у якій була опублікована вельми ґрунтовна стаття «Володимир Мурський: полум'яний вчитель з обличчям філософа. Чорноморська хвиля Української революції:

провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.» [317, с. 351–362]. В цій статті особливо зацентрована радикальна позиція В. Мурського щодо політичного та культурного майбутнього України, питання федерації України у складі Росії, а також міркування про те, що зміцнення української культури та освіти надає розвідувальній місії значних переваг, як-от із власного досвіду В. Мурського, у Туреччині, «коли в умовах «дипломат без держави» йому довелося бути не так дипломатом, як розвідником...» [317, с. 362].

Важливими для розуміння специфіки діяльності тогочасної неофіційної української дипломатії, зокрема представницької, дипломатичної місії «Стамбульської платформи», її взаємодії із ДЦ УНР в екзилі та протистояння гібридній діяльності радянської розвідки для нас стали публікації В. Сідака – як одноосібні, так і у співпраці з Т. Вронською та О. Скрипником [343; 344; 345; 346]; В. Головченка [291; 292], Т. Вронської [286; 345; 346].

У контексті роботи над дослідженням загального просопографічного портрету членів та лідерів «Стамбульської платформи» авторці в пригоді стала наукова праця Р. Тютюнєнка [382], а також докторська робота цього науковця [383]. Важливою для розуміння історичної постаті очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського нагодилося публікація В. Вельможко [267].

Вельми інформативними для наукового дослідження стали роботи таких науковців, як Г. Батенко [272; 273], С. Блавацький [274; 275; 276], Л. Бевз [267], М. Богачевська [277], І. Ветринський [278], Л. Смоляр [296]. Опрацьовано дослідження сучасних авторитетних українських істориків В. Власенка [279], Б. Сергійчука та В. Сергійчука [342], В. Комара [306], І. Матяш [311; 312; 313], П. Гай-Нижника [289], А. Суходолової [351].

Справжньою історіографічною опорою нашого наукового дослідження стали праці науковиць Л. Вовчук [283; 284; 285; 380] та О. Зубко [300; 301; 302], зосереджені на аналізі українсько-турецьких взаємин, повсякденного

життя та розвідувальної діяльності членів «Стамбульської платформи». Глибокий фактологічний матеріал почерпнуто з досліджень О. Завальнюка [297; 298; 299] та С. Олійника [319; 320; 287], який доповнює розуміння політичної ситуації на Близькому Сході, передумов виникнення нелегальної резидентури та окремих аспектів громадсько-політичної та агентурної діяльності М. Забелло, а також ґрунтовні праці та статті В. Яблонського, які зосереджені на дослідженні міжнародних, державницьких аспектів діяльності ДЦ УНР в екзилі та його взаємодії із представниками української політичної еміграції [366–372; 378].

Безумовно, дослідження сучасних українських істориків є не тільки констатацією державно-національних процесів періоду Української революції 1917–1921 рр., а й важливим історіографічним аналізом та осмисленням її наслідків, а також державницьких амбіцій ДЦ УНР в екзилі та подальшого життя й діяльності української політичної еміграції кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр.

Таким чином, проаналізувавши історіографічні дослідження зазначеної теми, ми поділили їх на три групи. Кожна з цих груп дає змогу нам глибше дослідити історичні передумови створення та окремі аспекти діяльності «Стамбульської платформи». Попри локальність зазначеної теми, в контексті даної дисертації авторці вдалося знайти необхідний історіографічний матеріал для опрацювання і виконати поставлене завдання.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельна база нашого дослідження є більш широкою та опирається на різноманітні масиви інформації різного походження.

Загалом джерельну базу складають :

– розсекречені архівні масиви ЦДАГОУ та ГДА СЗРУ, представлені листами української політичної діаспори й очільників ДЦ УНР в екзилі [1–

11], а також агентурними донесеннями М. Забелло, інших представників радянських спецслужб, зокрема копіями листів та документів [12–229];

- мемуари, праці та публікації представників української діаспори – сучасників історичних подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр, [230–240; 245–248; 251–254; 260; 261–266; 270; 271; 274–278; 282; 304; 309; 310; 390];

- радянські видання, публікації яких представляють упереджений, ідеологічно-заангажований погляд на події Української революції 1917-1921 рр., діяльність ДЦ УНР в екзилі та української політичної еміграції, проте часто містять цікавий фактологічний матеріал, який потребує ретельної верифікації [268; 269; 288; 354; 358];

- документи, власне, «Стамбульської платформи», представлені текстами доповідей, проєктів угод та меморандумів авторства В. Мурського [34; 46; 183];

- українські діаспорянські періодичні видання просвітницького, антирадянського формату, що видавалися у Варшаві та Парижі [270; 271; 353; 356; 373];

- приватні архіви. Паризький архів А. М. Топчибаші в 4 томах, том 4, який представляє собою документи та листування лідера азербайджанської діаспори, А. М. Топчибаші, зокрема із представниками ДЦ УНР в екзилі та української політичної еміграції [259, с. 62, 67, 69, 75, 83, 148];

- архівні матеріали бібліотеки імені Ататюрка (м. Стамбул, Туреччина), представлені статтями та матеріалами авторства В. Мурського турецькою мовою та мовою фарсі в діаспорянській й турецькій пресі [264];

- іноземні видання, які здебільшого представлені працями польських дослідників Руху Прометеїзму [374; 376; 377; 379; 384], а також статтями й матеріалами інших авторів, які збагатили нашу наукову роботу фактологічно [359; 403; 413; 415];

- білоемігрантські видання, з яких почерпнуто додаткову інформацію про життя представників української еміграції [414];

– сучасні російськомовні інтернет-бази та військові реєстри, які надають інформацію про колишніх військових РІА українського походження, надалі – військових Армії УНР [392-396; 404];

– мемуари, праці російського походження, авторами яких є сучасники, очевидці та учасники історичних подій; дана категорія джерел містить цінний фактологічний матеріал та документи тощо, які при опрацюванні потребують відповідної верифікації [294; 307; 316; 339; 350; 365];

Безсумнівно, розсекречення архівних фондів, що стосуються діяльності української політичної еміграції, відкрило для сучасних українських науковців можливість розпочати предметне дослідження даної проблематики в академічному форматі.

Тож основним джерельним масивом нашої роботи стали документи та матеріали, що сьогодні знаходяться у фондах ГДА СЗРУ та ЦДАГОУ, які водночас представляють собою погляд на одні і ті самі події з різних таборів.

Архівний масив ГДА СЗРУ – це справи ІНВ ОДПУ–НКВС–МДБ, що складаються із агентурних донесень, свідчень, копій приватних та офіційних листів, виписок із протоколів допитів, повідомлення тощо.

Оскільки для створення повноцінного просопографічного портрета та персональних біографій авторку дисертації цікавило всебічне дослідження постатей очільників «Стамбульської платформи», то цей масив документів вельми став у пригоді. Так, у контексті обраної проблематики авторкою були опрацьовані наступні справи: справа № 12617, що складається із 17 томів, кожен із яких містить від 44 до 500 документів агентурних донесень та повідомлень стосовно діяльності української «петлюрівської» еміграції, конкретно: діяльності «Стамбульської платформи» та уряду ДЦ УНР в екзилі. Справа №12628 налічує лише 8 документів, а справи № 6945 та №9749 відповідно мають 2 і 6 документів.

Важливе фактологічне значення для нашого дослідження мали агентурні донесення одного з керівників «Стамбульської платформи», агента ОДПУ

«Надія» – Миколи Забелло, створені ним особисто або ж його кураторами з його слів [35, арк. 77; 75, арк. 187–189].

Такі агентурні донесення для дослідника розкривають аспекти взаємодії очільника «Стамбульської платформи» Володимира Мурського з керівництвом ДЦ УНР в екзилі чи українських екзильних спецслужб [42, арк. 241; 44, арк. 233; 45, арк. 246; 47, арк. 2; 75, арк. 187–189]; підготовки і втілення важливих проєктів, як-от візит представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича до Стамбула та спроба отримання Томосу у 1932 р., [41, арк. 98; 167, арк. 27], доповідь В. Мурського японському військовому аташе в Туреччині, Т. Іімурі [183, арк.28-38], складений В. Мурським текст Угоди ДЦ УНР в екзилі із очільником кримськотатарської діаспори Д. Сейдаметом Киримером [46, арк. 286; 181, арк. 87].

Неабиякий інтерес викликають документи, які ілюструють соціальні, побутові, психологічні аспекти життя української громади у Стамбулі [74, арк. 259; 191, арк.115; 192, арк. 17; 200, арк.445; 201, арк. 228].

Подаються особистісні характеристики членів «Стамбульської платформи», вказуються деталі біографії, уподобання, соціальний статус, сильні та слабкі сторони характеру [223, арк. 313–315], представлене їх повсякденне життя [17, арк. 202; 200–220], приватне листування [149, арк 68; 150, арк. 571–572; 151, арк. 177], оперативна агентурна розвідувальна діяльність [215, арк. 239–247; 219, арк. 31] тощо.

Загалом, дисертанткою було ретельно опрацьовано 4876 аркушів документів архіву ГДА СЗРУ. Варто додати, що частина справ із агентурної розробки «Надія» усе ще залишається недоступною для опрацювання [12; 13].

Варто зазначити, що фрагменти документів, які найбільш яскраво ілюструють той чи інший аспект повсякденної та розвідувальної діяльності членів «Стамбульської платформи» є російськомовними в оригіналі, тож авторка наводить їх у перекладі українською мовою. Та оскільки зміст

зазначених документів має не лише інформативне, фактологічне значення, а й стилем викладу інформації, стилістичними зворотами, характеризує осіб, які складали дані агентурні донесення, зокрема, агента «Надію» – М. Забелло та його кураторів з радянської розвідки, у відповідних додатках ми подаємо ці документи мовою оригіналу.

Також опрацьовано документи ЦДАГОУ, що представляють собою епістолярії представників української еміграції, очільників ДЦ УНР в екзилі та українських екзильних спецслужб [1, арк. 209–215; 2, арк. 103; 3, арк. 222–222зв.; 4, арк. 159; 5, арк. 62–62зв.; 6, арк. 1–3; 7, арк. 15–17; 8, арк. 26–26зв.; 9, арк. 48; 10, арк. 1–1зв.; 11, арк. 155–162].

Для осмислення історії міжвоєнної української політичної еміграції в Туреччині неабияку роль відіграють систематизовані збірники документів: збірник «Лівицький А. Листування (1919–1953 роки)» [235], «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939» [236], «Українська політична еміграція 1919–1945» [239], «Історія еміграції. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах» [385].

Це або недосліджені, або малодосліджені у контексті окресленої дисертанткою тематики листи представників української громади і діячів Державного Центру УНР в екзилі – А. Лівицького, В. Філоновича, В. Прокоповича, В. Змієнка та В. Сальського. Важливе фактологічне значення мають документальні видання: двотомна «Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників» [231], «Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів» [232], «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали» [233], «Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920–1992» [238], «Уряди України у XX ст.» [240]. Значний фактичний матеріал містять також спогади «Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)» [245].

Опрацьовано документи приватного Паризького архіву 1919–1940 рр., у 4 томах, зокрема том 4, укладачем яких виступив один із видатних діячів азербайджанської політичної еміграції, у подальшому тесть активної членкині «Стамбульської платформи» М. Пчелінської [413] – А. М. Топчибаші [259]. У четвертому томі видання розлого подані документи та листування А. М. Топчибаші, зокрема із представниками українського екзильного уряду, О. Лотоцьким, В. Прокоповичем, редакцією видання «Тризуб», представниками стамбульської філії клубу «Прометей», колегами з азербайджанської діаспори в Стамбулі тощо [259, с. 62, 67, 69, 75, 80; 83, 129, 148, 161].

Важливі матеріали з окресленої проблематики містять мемуари представників української діаспори – сучасників Української революції 1917–1921 рр. та діяльності ДЦ УНР в екзилі. Серед таких праць авторка хотіла б відзначити «Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)» [245], «Нариси споминів 1929–1939 років» М. Капустянського [248], спогади Д. Дорошенка [246], А. Марголіна [253; 254], М. Шаповала [260], О. Шульгіна [261].

На сторінках мемуарів О. Лотоцького «В Царгороді» [252], крім іншої актуальної інформації, що має фактологічне значення, авторкою було віднайдене поки що єдине відоме фото своячниці В. Мурського – української розвідниці М. Пчелінської [252, с. 119].

Чітке розуміння політичної, представницької та розвідувальної діяльності «Стамбульської платформи», а також радикалізації намірів ДЦ УНР в екзилі дають документи, які були складені безпосередньо В. Мурським. Серед них – текст доповіді Мурського як представника УНР в Стамбулі німецькій розвідці [34, арк. 21–27], його ж доповідь японському військовому аташе Іімурі [183, арк. 28–38]; матеріали проєкту Угоди із очільником кримськотатарської діаспори Д. Сейдаметом Киримером [46, арк.

282], а також текст Повноваження Його Всесвятості Фотію II-му, Вселенському патріарху в Константинополі [167, арк. 27].

Особливе місце у джерельній базі займають ексклюзивні переклади праць та публікацій В. Мурського, віднайдені у стамбульській бібліотеці імені Ататюрка «Україна та її боротьба за незалежність» [264], «Справжнє обличчя Нової Росії» з передмовою Д. Сейдамета Киримера [265], а також публікації, підготовлені В. Мурським для турецьких та діаспорянських видань турецькою мовою та мовою фарсі [266]. Не маючи змоги ознайомитися з публікаціями В. Мурського українською мовою та проаналізувати їх зміст (хоч оригінальні тексти турецькою та фарсі [266] були люб'язно надані консулом Генерального консульства України в Туреччині М. Кучмою), нам спочатку довелося зосередитися на дослідженні повсякденного життя, громадсько-політичної та розвідувальної діяльності «Стамбульської платформи», а також її очільника В. Мурського на основі вже зазначених розсекречених архівних масивів ГДА СЗРУ та ЦДАГОУ, а також доступних публікацій, праць та матеріалів.

Попри ці труднощі, переклад згаданого інформаційно-публіцистичного масиву усе ж став можливим, як вже зазначалося, завдяки приватній ініціативі перекладачки з мови фарсі С. Олійник та магістерки Інституту Тюркології Університету Мармара (м. Стамбул), української історикині А. Суходолової [352]. Вони здійснили повний переклад усіх наявних публікацій В. Мурського для преси, двох зазначених вище книг, а також розлогої передмови Д. Сейдамета Киримера [264]. Тож ці переклади були нами опрацьовані, використані та проаналізовані у третьому розділі дисертації.

Зокрема, предметом дослідження стали: стаття «Ситуація в Україні», опублікована у часописі «Одлу Юрт» у листопаді 1929 р., публікація промоційного характеру в газеті «Джумхуріет» від 20 грудня 1930 р. про книгу «Україна та її боротьба за незалежність», стаття «Україна» в газеті «Мілліет» від 22 грудня 1930 р., публікація «Україна та її боротьба за

незалежність» в часописі «Одлу Юрт» за січень 1931 р. [266]. Наразі зазначені переклади очікують на публікацію, а в нашій праці твори В. Мурського використовуються за авторським рукописом А. Суходолової.

Також, на думку авторки, на відміну від деякої «забронзовілості» та «ідеальності» образу українських розвідників у Стамбулі, що подається у матеріалах історичних публікацій, до прикладу, стосовно персони В. Мурського чи М. Забелло, більш природними і живими їх характеристики постають у матеріалах агентурних донесень та листуванні.

Так, для прикладу, попри незаперечну вагу, просопографічність, ґрунтовність та інформативність дослідження авторці вбачається некоректною, такою, що віддає радянщиною назва та сам контекст праці «Володимир Мурський: полум'яний вчитель з обличчям філософа» авторства Т. Вінцовського, О. Музичко та В. Хмарського [317].

Із цілком об'єктивних та зрозумілих причин дослідниця не мала наміру опрацьовувати публікації, мемуари і наукові праці, які мають російське походження, часто специфічний та одіозний характер. З огляду на понад десятирічну російсько-українську війну, особливо після широкомасштабного вторгнення російських інтервентів 24 лютого 2022 р. в Україну, українські науковці не повинні дискутувати з путінською версією історії, роблячи її тим самим інтелектуально прийнятною.

Проте вивчення обраної теми у хронологічному контексті потребує звернення до документальних джерел і фактичного матеріалу, зосередженого в Росії, з їх неодмінною верифікацією. Тому окрему, специфічну групу у нашому дослідженні становлять публікації про діяльність на Близькому Сході кадрових офіцерів Розвідупру: Я. Блюмкіна [269], О. Ревзіної (Ель Фераррі) [350; 359]. А також мемуари колишніх співробітників радянських спецслужб: В. Кривицького [249], П. Судоплатова [257], В. Суворова [256], Г. Агабекова [241; 242; 243; 244], який в роки діяльності «Стамбульської платформи» очолював нелегальну радянську резидентуру в Туреччині і був

не лише сучасником, але й учасником досліджуваних подій. Досить вагомою для розуміння тогочасної атмосфери виявилася праця П. Густеріна «Советская разведка на Ближнем и Среднем Востоке в 1920-30-х годах» [294].

Варто відмітити і працю Л. Соцкова «Невідомий сепаратизм: на службі СД та Абвера» [255]. Примітно, що свого часу саме ця робота, за відсутності українських досліджень, першою привернула увагу вітчизняних дослідників-аматорів до діяльності українських екзильних спецслужб на Близькому Сході, Української Громади у Стамбулі та діяльності В. Мурського [255, с. 16]. У праці згадується про вже відому нам доповідь В. Мурського для японського військового аташе Т. Іімури [183, арк. 28–38; 255, с. 16], а також наведено текст Меморандуму від імені керівництва ДЦ УНР в екзилі, датований листопадом 1933 року, так само авторства В. Мурського, складеного ним на пропозицію Т. Іімури та переданого уряду Японії вже наступником Т. Іімури – Кандою [255, с. 60]. Також Л. Соцков досить розлого описує радикалізацію політичних амбіцій ДЦ УНР в екзилі на Далекому Сході та надає певне розуміння того, чому з початку 1930 рр. ставлення турецької влади до представників української еміграції стає більш лояльним [255, с. 17; 36].

Варто згадати і той факт, що саме згадка про В. Мурського у праці Соцкова спонукала українську дослідницю-аматорку кримськотатарського походження, громадську діячку А. Усейнову самостійно займатися дослідженням турецькомовних документів та віднайти на міському стамбульському католицькому кладовищі району Ферікьой занедбану могилу В. Мурського, а на православному кладовищі району Шишлі місце втраченого поховання очільника КПУК О. Адіяссевіча та поховання родини М. Забелло. Пізніше ці могили були впорядковані за підтримки Генерального консульства України в Туреччині.

Для дослідження взаємин ДЦ УНР в екзилі та Вселенського патріархату 1929-1935рр. цілком інформативною виявилася праця М. Шкаровського [365], у якій досить детально викладено не лише причини та перебіг конфлікту Вселенського патріархату із Російською православною церквою, а й складні взаємовідносини із новою турецькою владою, а також причини, які спонукали попередників Вселенського патріарха Фотія II та його самого звернути увагу на помісні православні церкви, що прагнули отримати автокефалію та незалежність від РПЦ.

Також варто згадати такі інтернет-бази та реєстри, як-от «Информация о базах данных по российским служилым слоям. Участники Белого движения в России» [395] та «Офицеры русской императорской армии: база данных» [404], куди внесені біографічні дані більшості офіцерів Армії УНР, які до більшовицького перевороту навчалися у військових закладах Російської імперії та служили у царській армії. Саме тому Росія досі вважає їх «своїми», попри те, що багато хто з них після 1917 року став вістря українського національно-визвольного руху [393; 394].

Також дисертантка змогла віднайти важливі відомості біографічного характеру про члена «Стамбульської платформи» М. Забелло в білоемігрантських виданнях: часописі «Часовой» (1963 р.), [414, с. 23] та журналі «Козачий вісник» (1942 р.), газеті «Подольнин», що видавалася українською мовою під час німецької окупації в Кам'янці-Подільському (1943 р.), представлених на інтернет-ресурсі «Генеалогічний форум ВГД» [393; 394], та на історичному архіві www.Elan-kazak.ru [396].

Такі джерела є досить специфічним, проте їх наявність у російському сегменті інтернет-мережі в оцифрованому форматі лише констатують упущення та пробіли в українській історіографічно-джерельній базі, які потребують негайного фахового виправлення.

Справедливим буде зазначити, що в Україні, на жаль, досі не створено аналогічних реєстрів чи інформаційної бази вояків Армії УНР, а тому

дослідник має зважати на цю обставину і, за потреби, користуватися зазначеними реєстрами, зрозуміло, застосовуючи метод інформаційної верифікації.

Беручи до уваги походження зазначених джерел, все-таки не можна недооцінювати їх інформативність й придатність для подальшого опрацювання. Як вже зазначалося, робота Л. Соцкова, попри всю одіозність постаті автора, свого часу дала поштовх для подальшого наукового пошуку й дослідження постаті В. Мурського та діяльності Української Громади в Стамбулі.

Отже, на думку авторки, застосовуючи методи верифікації та усної історії, вказані джерела можна розглядати, як свідчення очевидців та учасників тієї чи іншої історичної події; сучасників епохи, до прикладу, окресленої хронологічними рамками нашого дослідження.

Таким чином, з огляду на наявну історіографію та джерельну базу окресленої проблематики можемо констатувати, що стан наукової розробки обраної теми дисертації є вкрай недостатнім, а подекуди специфічним, тож потребував подальшого ретельного опрацювання та верифікації. Авторці, на основі зібраних та досліджених джерел, вдалося з'ясувати низку персональних, соціальних, побутових, гендерних аспектів життя членів «Стамбульської платформи», а також висвітлити аспекти просвітницької, дипломатичної, політичної та розвідувальної діяльності, що знайшли своє відображення у наукових статтях самої дисертантки.

Це, зокрема:

- визначення правового статусу інституції;
- створення просопографічного портрету та персональних біографій очільників та членів «Стамбульської платформи»;
- гендерний фактор, роль та діяльність жінок у контексті діяльності «Стамбульської платформи»;

- взаємодія та співпраця очільників «Стамбульської платформи» із ДЦ УНР в екзилі;
- співпраця із кримськотатарською, азербайджанською діаспорами та представництвами інших поневолених Радянською Росією народів;
- взаємодія і співпраця членів «СП» із польською, французькою, німецькою та японською, розвідками; стратегічна розвідувальна агентурна діяльність;
- оперативна розвідувальна агентурна діяльність членів «Стамбульської платформи»;
- участь у засіданнях стамбульської філії клубу «Прометей»;
- поширення діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» на Близькому Сході;
- взаємодія «СП» з політичним істеблішментом та спецслужбами Турецької Республіки;
- укладання від імені ДЦ УНР в екзилі певних державницьких документів, зокрема українсько-японського Меморандуму про співпрацю й створення Української Далекосхідної республіки та Угоди з екзильним кримськотатарським урядом про автономію Криму у складі України.
- причини поразки у здобутті Томоса – 1930;
- причини згорання діяльності «Стамбульської платформи».

Разом із тим, усвідомлюючи ризик обрання локальної теми діяльності нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі, дисертантка спромоглася виявити, проаналізувати та дослідити різну за походженням, проте цілком репрезентативну джерельну базу стосовно обраної теми, виявити різноманітний фактологічний матеріал, а також верифікувати його, що дало змогу успішно апробувати обрану проблематику під час роботи над даною дисертацією.

Загалом у цьому контексті дана робота є першим комплексним дослідженням наявної історіографічної та джерельної бази, яка стосується діяльності «Стамбульської платформи» 1929-1935 рр.

1.3. Методологічні засади дослідження

Для всебічного і детального розгляду окресленої проблематики сучасна історична наука вимагає від науковця і сучасних підходів та інструментарію, активного застосування широкого спектру наукових методів для дослідження вельми розмаїтої за походженням історіографічно-джерельної бази.

Той факт, що через російську агресію історіографічні праці та джерела російського походження небажані, що є цілком зрозумілим, однак на практиці це відчутно обмежує дослідницький процес українських вчених, особливо з огляду на хронологічні межі обраної теми.

Як вже зазначалося, деякі вагомні історіографічні дослідження, результати яких використано дисертанткою у даній науковій праці, здійснені українськими науковцями та дослідниками, які до 1991 року були російськомовними радянськими істориками чи працівниками радянських спецслужб. Більше того, розсекречені архіви ГДА СЗРУ, власне, так само представляють собою російськомовні документи колишніх силових структур та спецслужб СРСР, які дивом не були знищені чи вивезені до Росії і заборону їх використання визначає лише географічне місцезнаходження архіву станом на сьогодні. Однак для реконструкції досліджуваної теми в контексті застосованого дисертанткою позитивістського підходу, ці архівні масиви та праці є незамінними, інакше обмежують і порушують «експериментальну чистоту» дослідження.

Разом із тим, для з'ясування особистісної, побутової, соціальної, поведінки членів «Стамбульської платформи», окреслення мотивів їхньої проукраїнської громадської та розвідувальної діяльності, у тому числі й погодження на агентурну діяльність у співпраці із радянською розвідкою (у

випадку родини М. Забелло) різні за походженням історичні матеріали вимагають від дослідника обов'язкового та ретельного оперування науковим методом верифікації.

Застосування дисертанткою інституційного підходу забезпечило дослідження процесу становлення та діяльності «Стамбульської платформи» як української інституції, з одного боку, проте, з другого, як нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі.

У контексті дослідження авторкою застосовано й системний підхід, що дає змогу розглядати українську нелегальну резидентуру «Стамбульська платформа» у певному сенсі як систему у цілісній структурі її взаємопов'язаних складових, а саме: дослідити фінансування діяльності «СП» на постійній і тимчасовій основі; забезпечення її необхідними інструментами для просвітницької, представницької, пропагандистської та розвідувальної діяльності; взаємодію її очільників з іншими розвідпунктами ДЦ УНР в екзилі на Близькому Сході тощо. Це допомогло спланувати роботу над дослідженням і виконати поставлені завдання. Для прикладу, одним із найважливіших дослідницьких завдань для авторки було систематизувати розрізнені досліджувані факти й судження стосовно тих чи інших історичних подій чи персон – членів «Стамбульської платформи».

Дисертантка активно послуговувалася просопографічним методом, за допомогою якого дослідник може реконструювати різні й багатогранні аспекти діяльності тієї чи іншої особистості в контексті епохи, а отже, дослідити й саму епоху.

Метод біографістики, за допомогою якого відбувається реконструкція життєвого шляху особистості, твориться її персональна біографія, характерна для того чи іншого історичного періоду. Цей метод дозволив авторці у цьому дослідженні не лише відслідкувати, що саме сформувало ту чи іншу особистість, а й виокремити певні чинники, зрозуміти, чому ця персоналія саме у такий спосіб діяла та впливала на оточуючий її життєвий контекст.

Завдяки цьому методу вдалося проаналізувати, чи дані характеристики є притаманними виключно цій, окремій історичній постаті, чи були характерними для цілої групи, бо формувалися під впливом історико-біографічних реалій минулих поколінь суспільства, у якому вона жила. Даний метод також дозволив авторці додатково напрацювати чимало матеріалу для створення своєрідної літературної версії цієї дисертації – циклу історично-пригодницьких романів «ORIENT. Близько до ворога» про діяльність «Стамбульської платформи» на Близькому Сході.

Працюючи над створенням просопографічного портрету членів «Стамбульської платформи» та їхніми персональними біографіями, дисертантка застосувала комплексний підхід, що дозволяє не лише віднайти, виокремити та дослідити штрихи до персонального портрету, біографії кожного із учасників цієї структури, а й визначити роль кожного члена у загальній діяльності нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі.

Водночас, застосовуючи узагальнюючий підхід, вдалося створити цілісну картину діяльності «Стамбульської платформи» загалом. До прикладу, дослідити культурологічно-просвітницьку діяльність, яка сприяла виокремленню представників української нації із загальноприйнятого турецькою спільнотою розуміння «беззрус», себто «білих росіян», до яких записували й представників української громади [239, с. 354].

Варто зазначити, що даний контекст розуміння національної приналежності українців як «одного народу з росіянами», на жаль, актуальний і досі.

Так само застосовуючи узагальнюючий підхід, авторці вдалося дослідити дії української політичної еміграції, що сприяли розхитуванню внутрішньої ситуації і міжнародних позицій СРСР та намагання ДЦ УНР в екзилі здобути підтримку європейських країн – Франції, Великої Британії [196, арк. 60; 176, арк. 172–177]. Або ж створення ще однієї ланки у контексті історичної тяглості процесу здобуття ПЦУ автокефалії [139, арк. 22]. Тож ці

намагання сучасні українці можуть гідно оцінити лише сьогодні, через 85 років, коли ПЦУ таки отримала Томос.

Розглянути становлення та діяльність «Стамбульської платформи» у її розвитку дає змогу застосування діалектичного підходу, за допомогою якого можна зрозуміти певні закономірності та залежні один від одного аспекти. Так, дослідження діяльності «Стамбульської платформи» виокремлює низку взаємозалежних аспектів, через які ця платформа не була достатньо ефективною. Зокрема, давалася взнаки відсутність офіційного дипломатичного статусу «Стамбульської платформи», фахових розвідників [317, с. 362], належно навченої і забезпеченої агентури та системного фінансування [222, арк. 147–148], а також наявність дієвої радянської агентури як у Стамбулі, так і завербованих радянською розвідкою агентів всередині нелегальної резидентури [399; 400; 401; 402].

Ключовими в арсеналі дослідниці стали загально шановані науковцями принципи історизму, цілісності, об'єктивності, критичності, всебічності дослідження, логічності та, безсумнівно, репрезентативності. Комплексне застосування зазначених принципів допомогло дисертантці з'ясувати та простежити діяльність очільників «Стамбульської платформи», скеровану на покращення матеріального забезпечення нелегальної резидентури; можливість покривати необхідні витрати [166, арк. 26]; налагодження більш ефективних каналів поставки пропагандистських та агітаційних матеріалів із Варшави до Стамбула, а звідти трансфером по всьому Близькому Сходу, проте найперше – через чорноморські порти Одеси на терени окупованої більшовиками України, більш ефективно проводити агітаційну роботу серед червоноармійців українського походження в Туркестані [221, арк. 228]. Вдалося також проаналізувати, наскільки руйнівною для діяльності В. Мурського та його структури була діяльність радянської агентури, зокрема його найближчого соратника М. Забелло, які масштабні спецоперації з даної

причини не вдалося втілити і які наслідки такий порядок речей спровокував у майбутньому.

Завдяки дотриманню принципу об'єктивності вдалося відтворити історичні реалії 1929-1935рр., політичну та соціальну атмосферу на Близькому Сході, у Європи та в радянській Україні; політичну та соціальну ситуації, що склалася у Стамбулі.

Цей принцип, по мірі можливого, дозволив окреслити та реалістично відтворити не лише тогочасний історичний процес, уникаючи «забронзовілості», хибних тверджень та перекручень, а й певні малопомітні деталі, які у різних джерелах, зокрема й історіографічних, різними авторами, під впливом особистої симпатії чи антипатії, політичної, ідеологічної чи соціальної позиції, трактуються по-різному.

Накопичена джерельна база та можливість верифікувати її, порівнюючи інформацію з «різних сторін барикад», як-то агентурні донесення, протоколи допитів, листування, мемуари, тексти документів, інформаційні бази, короткі біографічні характеристики тощо дозволила авторці, якщо й не віднайти у повному обсязі, то помітно наблизитися до встановлення історичної правди, реалістичності особистісних характеристик та аспектів діяльності членів «Стамбульської платформи».

Принцип логічності дозволив авторці групувати досліджувану інформацію, зіставляти її, аналізувати та вирішувати проблему хибності деяких джерел, застосовуючи принцип критичності та репрезентативності. Так, для роботи над створенням просопографічного портрету «Стамбульської платформи» авторка вдавалася до аналізу національності, релігійних та ідейних переконань, здатності до соціалізації на еміграції, гендерних показників тощо. Завдяки принципу всебічності, який передбачає врахування обставин, як-то економічних, соціальних, політичних, що впливають на досліджувану проблематику чи об'єкт, часто невраховані авторкою, але досліджені пізніше аспекти та історичні події давали змогу глибше

розглянути контекст діяльності «Стамбульської платформи», її вплив на перебіг протистояння українських екзильних та радянських спецслужб, а також на сучасні державницькі процеси, до прикладу, здобуття Томоса.

Аби комплексне застосування вищезазначених наукових методів та підходів якнайкраще вплинуло на процес дослідження, дисертантка скористалася широким переліком спеціально-наукових, міждисциплінарних та загальнонаукових методів історичного пізнання. Так, методи аналізу й синтезу забезпечили виокремлення ситуативних та історичних передумов, які визначають необхідність створення широкої мережі розвідпунктів ДЦ УНР в екзилі по усій Європі, Азії, на Близькому та Далекому Сході, зокрема й нелегальної резидентури «Стамбульської платформи», що вела свою діяльність у Туреччині і забезпечувала координування дій із розвідпунктами Персії та південних теренів України [221, арк. 228]. Такий підхід дозволив дослідниці виокремити логічні складові цих передумов, на яких, власне, і будувалися плани і наміри ДЦ УНР в екзилі, а також завдання підлеглих йому резидентур.

Академічне занурення дослідниці у сенси причинно-наслідкових зв'язків, увага до малозначущих деталей, якими насичена історіографічно-джерельна база досліджуваної проблематики у контексті сучасних цивілізаційних, соціальних, мілітарних та державницьких тенденцій дозволили авторці сформулювати у своїй науковій роботі вагомі аспекти наукової новизни, продемонструвати у загальній картині вагомість деталей, які у кінцевому результаті грають визначальну роль, створюють ланку історичної тяглості і змінюють хід історії.

Помічними у дослідженні стали методи індукції та дедукції, що дозволило авторці не лише сформулювати чіткі висновки, беручи за основу вже відомі факти, а й констатувати невідомі раніше факти на основі зібраної поодинокі інформації з джерел різного походження.

До прикладу: побіжне фото у праці О. Лотоцького «У Царгороді», де серед чоловіків-дипломатів тогочасного офіційного посольства УНР у Болгарії присутня жінка, підписана як машиністка М. Пчелінська [252, с. 119], таким чином вдалося встановити і верифікувати важливий пункт трудової біографії української розвідниці [70, арк. 50]. Її ім'я віднайшлося і в офіційних списках вбитих та поранених під час теракту у храмі Святої Неділі у Софії (Болгарія), а публікація в російськомовному азербайджанському виданні доповнила її біографію важливою інформацією про те, що на початку Другої світової війни М. Пчелінська повернулася до Парижа, була однією з перших членкинь французького Руху спротиву, а пізніше заміжня за знаним азербайджанським культурним та політичним діячем А. Топчибаши, сином лідера азербайджанської діаспори А. М. Топчибаши [415].

Разом із тим, із донесення агента «Надії» М. Забелло ми дізнаємося, що М. Пчелінська мала досить авантюрну вдачу і саме завдяки їй вдалося встановити контакти з керівниками іноземних резидентур Франції та Японії [70, арк. 50]. Відсутність її імені у подяці В. Прокоповича – В. Мурському за «миле і цікаве знайомство» з японським військовим аташе і за сумісництвом резидентом японської розвідки в Стамбулі Т. Іімурою [44, арк. 233] та ігнорування В. Мурським досягнень М. Пчелінської спонукали авторку виокремити та частково дослідити актуальний сьогодні гендерний аспект діяльності «Стамбульської платформи» [205, арк. 51–56].

Безперечно, важливим є й застосування методу узагальнення, для того, щоб оперуючи усім зведеним у єдине дослідження матеріалом, виробити підсумкові висновки дисертації.

У ході дослідження ми послуговувалися такими ключовими поняттями, як «нелегал», «резидент», «нелегальна резидентура», «Стамбульська платформа» та «Український Стамбул».

У «Юридичній енциклопедії» під редакцією Ю. Шемшученка в контексті теми нашого дослідження терміни «нелегал», «нелегальна резидентура», «резидент» пояснюються так:

– «нелегал» – походить від французького «legal», лат. «legalis» — законний та префікса не –, що означає заперечення. Термін має два значення: 1) особа, яка з політичних, опозиційних чи інших причин перебуває на нелегальному становищі; 2) співробітник чи агент спецслужб, підготовлений і засланий до іншої країни, що видає себе з метою конспірації (маскування) за іншу особу (іноземного громадянина, громадянина країни, у якій перебуває на даний час, фахівця чи представника якоїсь організації чи установи). Для підтвердження своєї особи та свого статусу використовує фальшиві чи оригінальні документи; нелегалом також може бути постійний громадянин даної країни, який є агентом спецслужб даної країни і перейшов на нелегальне становище [386]. Так, до прикладу, В. Мурський, хоч і прибув до Стамбула під власним іменем, однак, налагодивши роботу місцевої нелегальної резидентури і виконуючи завдання українських екзильних спецслужб, представлявся як кореспондент Ліги Націй та літератор [32, арк. 4–6];

– «резидент», «нелегальна резидентура» – у перекладі з французької «resident»; у перекладі з латини – «residens» (residentis) означає «той, що сидить, залишається на одному місці»; буквально, організована ланка спецслужб, що складається з кадрових розвідників, основних та другорядних агентів, інформаторів. Така структура утворюється для розробки та проведення розвідувальних операцій, агентурної роботи, тощо. Резидент є очільником, керівником такої розвідувальної ланки і має відповідні повноваження від керівників спецслужб відповідної держави [386].

У ході дослідження, з огляду на характер та специфіку діяльності «групи Мурського» у 1929-1935 рр., нами було обґрунтовано і встановлено, що статус «Стамбульської платформи» можна визначити, як статус нелегальної

резидентури, а В. Мурський, командирований керівництвом ДЦ УНР в екзилі та українських екзильних спецслужб до Стамбула, виконував обов'язки керівника цієї резидентури, себто був резидентом «Стамбульської платформи».

– «Стамбульська платформа». Слово «платформа» походить від французького слова «plate-forme», буквально, – плоска форма, конструкція, на якій що-небудь розміщують [386]. У контексті нашого дослідження твердження «платформа» означає майданчик для певної політичної партії, суспільної групи, структури чи організації, з якого чи у форматі якого, така група, структура чи організація поширює свої основні, принципові положення, ідеї, вимоги, практичну програму чи провадить діяльність. Оскільки таку платформу – групу свідомих, із самостійницькими поглядами представників місцевої Української Громади по прибутті В. Мурського до Туреччини було організовано у Стамбулі, то логічно її називати Стамбульською.

Вперше групу В. Мурського «платформною» та «Стамбульською платформною», себто майданчиком у Стамбулі, з якого на терени підрадянської України, Туркестану та Близький Схід вельми успішно поширювалася антирадянська пропаганда та велася стратегічна та оперативна розвідувальна агентурна діяльність [201, арк. 228; 386; 401], називав у листуванні з самим В. Мурським очільник ДЦ УНР в екзилі А. Лівницький [123, арк. 31; 124, арк. 32; 235, с. 627–630]. Тож нам з об'єктивних причин видалося доцільним використовувати у дисертаційній роботі саме це твердження, знівельоване безликими та зневажливими твердженнями радянських спецслужб та радянської історіографії, як-от «петлюрівці» [78], «закордонна петлюрівщина» [18, арк. 75], «українська контрреволюція», «контрреволюційна східна еміграція» [186, арк. 112–114], «сепаратисти» [255, с. 16] тощо.

– «Український Стамбул». Досліджуючи просопографічний портрет та повсякденне життя членів «Стамбульської платформи», а також загалом Української Громади в Стамбулі [302, с. 86–90], можемо з упевненістю констатувати правомірність цього твердження. Протягом багатьох років воно нівелювалося російською історіографією [403], що подавала представників української еміграції, громадян УНР, етнічних українців у загальній масі «білих росіян», учасників «Русского Исхода» [403].

Новизна та специфіка обраної теми спонукала авторку до застосування міждисциплінарних методів, за допомогою яких можна було б розширити спектр дослідження.

Варто зауважити, що через відсутність з низки причин у «Стамбульської платформи» установчої та внутрішньої документації, бухгалтерії, про що поведемо мову у наступному розділі, дослідити повну діяльність цієї інституції на даний час неможливо.

Щоб створити колективний портрет представників Стамбульської платформи, реконструювати та визначити рівень їхньої національної свідомості, мотивації, що рухала ними, проаналізувати їхні політичні погляди та готовність до участі в оперативній агентурній розвідувальній роботі авторка застосувала історико-порівняльний метод, який дозволяє співставити результати дослідження і визначити спільні та відмінні риси активу «Стамбульської платформи», а також метод просопографії, який, на думку професора Прінстонського університету, дослідника англійської історії Л. Стоуна, дає найкращий результат, коли його застосовують для вивчення життєдіяльності невеликих, виокремлених у певному часовому відрізку груп, як-от діяльності представників української громади, що стали основою «Стамбульської платформи» у 20–30-х роках поч. ХХ ст.

Найперше дослідниці хотілося відійти від звичних, пострадянських та комеморативних принципів ідеалізації та героїзації і дослідити діяльність членів «Стамбульської платформи» як живих, реальних людей зі своїми

вадами й чеснотами, представників бездержавної нації, що волею історичних подій та обставин опинилися на еміграції, часто нелегалами, без належного фінансового забезпечення, у складних життєвих умовах і були змушені наново соціалізуватися та інтегруватися у новому для них суспільстві, у громадах із іншою ментальністю, звичаями й традиціями, і не в останню чергу, релігійними.

Без сумніву, такі тісні та болючі обставини спонукали їх приймати кардинально різні рішення щодо подальшої власної проукраїнської спрямованості. До прикладу, авантюризм М. Пчелінської та М. Забелло різнився саме його ідеологічною та особистісною спрямованістю: перша була авантюрною розвідницею спецслужб ДЦ УНР в екзилі, другий – авантюрним агентом радянської розвідки, а то й, як зазначається в агентурних донесеннях, навіть потрійним агентом [32, арк. 4–6; 401].

Разом із тим, фокусуючись та аналізуючи основну джерельну базу, авторка змогла виділити цілий пласт інформації, який став основою її дослідження.

Також джерелознавчий аналіз дослідження полягав у застосуванні методів вже згадуваної верифікації та архівної евристики, а також історико-типологічного методу, що базувався на певному типі джерел: 1) агентурні донесення; 2) листування; 3) мемуаристика; 4) збірники матеріалів; 5) інтернет-бази даних та військові реєстри; 6) публіцистичні праці, створені очільником «Стамбульської платформи», В. Мурським; 7) документи; 8) періодика в емігрантських часописах, публікаціях у діаспорянських і турецьких, а також сучасних виданнях.

Ретельне опрацювання персональних біографій членів «Стамбульської платформи» та застосування вищенаведеного методу спонукало авторку до пошуку інформації в наукових працях вітчизняного та зарубіжного походження, відновлення біографічних даних та можливих агентурних

зв'язків М. Забелло відбувалося через пошук у російськомовних базах даних царської армії та генеалогічних сайтах однофамільців.

Метод аналогії застосовано у порівняльній характеристиці методів діяльності «Стамбульської платформи» та радянської розвідки, фінансового забезпечення тощо.

У ході дослідження авторка застосувала також історико-синхронний та історико-діахронний методи, які дозволили співставити можливості діяльності спецслужб ДЦ УНР в екзилі у Польщі, під опікою польської «двуйки» (II секції) [200, арк. 445], зокрема, оперативність та налагодженість роботи, із діяльністю «Стамбульської платформи» у Туреччині, члени якої були обмежені турецькими законами, заборонаю виїзду з міста, прискіпливим ставленням турецьких правоохоронних органів [32, арк. 23–24], національними звичаями мусульманської країни та турецькою неспішною ментальністю [205, арк. 51–56]. Вдалося також співставити ставлення турецької влади до представників української громади та, зокрема, діяльності нелегальної української резидентури до розриву стосунків уряду Ататюрка із радянською Росією і після.

Метод періодизації дозволив визначитися із хронологічною періодизацією «Стамбульської платформи», яка окреслена 1929-1935 рр. Водночас, варто зауважити, що формування у Стамбулі свідомого українського емігрантського середовища, як-от діяльність КПУК у 1920–1921 рр., [274, с. 5–8; 275, с. 136–140], та подальше становлення, власне, Української Громади [220, арк. 5; 221, арк. 281] розпочалося значно раніше – разом із першими хвилями евакуації з чорноморських портів у 1919-1920 рр., які російська історіографія продовжує іменувати виключно «Русским Исходом» [392; 403].

Нами було виділено такі етапи діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» та у їх форматі окреслено такі віхи:

1) 1929 р., квітень – кінець 1930 р. – прибуття до Стамбула представника ДЦ УНР в екзилі, майбутнього резидента «Стамбульської платформи» В. Мурського [53, арк. 188; 57, арк. 120–122; 62, арк. 135–136; 63, арк. 136; 172, арк. 86; 178, арк. 76] та формування нелегальної резидентури з числа активу місцевої Української Громади [194, арк. 265; 195, арк. 19; 201, арк. 228; 218, арк. 301; 220, арк. 5]; налагодження діяльності «Стамбульської платформи» [33, арк. 39; 69, арк. 281; 72, арк. 113];

2) 1931 – 1932 рр. – діяльність членів «Стамбульської платформи» в умовах дії постанови турецького уряду про заборону антирадянської діяльності та загрози депортації за політичну неблагонадійність, налагодження стратегічної та оперативної агентурної розвідувальної діяльності [306, с. 176; 200, арк. 445; 202, арк. 36; 203, арк. 185; 204, арк. 12; 205, арк. 51–56; 206, арк. 57–59; 207, арк. 316; 208, арк. 317; 209, арк. 318; 210, арк. 319; 211, арк. 323; 212, арк. 97–99; 213, арк. 230–234; 214, арк. 235–238; 215, арк. 239–247; 216, арк. 206; 217, арк. 247; 219, арк. 31; 223, арк. 313–315]; організація секретного візиту представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича до Стамбула та його аудієнції у Вселенського патріарха Фотія II щодо отримання ПЦУ автокефалії (Томоса) [41, арк. 98; 92, арк. 23]; участь у засіданнях стамбульської філії клубу «Прометей» [75, арк. 187–189]; зміна політичного вектору уряду Ататюрка та пом'якшення ставлення до діяльності української політичної еміграції [186, арк. 112–114]; вихід публікацій В. Мурського в турецьких та діаспорянських виданнях [266], а також праць «Україна та її боротьба за незалежність» (1930 р.) [264] та «Справжнє обличчя нової Росії» (1932 р.) [265]; підготовка проекту Угоди ДЦ УНР в екзилі з очільником кримськотатарської діаспори Д. Сейдаметом Киримером [46, арк. 282];

3) 1933 – 1935 рр. – подальша діяльність «Стамбульської платформи»; налагодження співпраці з турецьким політичним істеблішментом [129, арк. 282], доповідь В. Мурського німецькій розвідці [34, арк. 21–27]; доповідь

японському військовому аташе в Туреччині Т. Іімурі, а також підготовка Меморандуму ДЦ УНР в екзилі для уряду Японії [183, арк. 28–38; 225, арк. 89–96; 226, арк. 345; 227, арк. 24; 400]; передчасна смерть В. Мурського 19 липня 1935 р.; згорання діяльності «Стамбульської платформи» [399; 400; 401; 402].

Для вивчення та реконструкції витоків, відтворення хронології подій і визначення їх історичної тяглості, а також аналізу мотивації, що допомагає автору співставляти та аналізувати результати дослідження, визначити спільні й відмінні риси діяльності радянської розвідки і спецслужб ДЦ УНР в екзилі 1929–1935 рр., та врахування впливу природних, політичних, ментальних чинників, використано емпіричний, аналітичний, дедуктивний, компаративний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, історико-генетичний та історико-порівняльний методи.

Таким чином, всі застосовані наукові підходи, методи та принципи в своїй сукупності дозволили відтворити специфіку діяльності у Стамбулі локальної нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі, що займалася розвідувальною діяльністю та розв'язанням зовнішньополітичних проблем бездержавної української нації.

Варто наголосити, що дане наукове дослідження є авторською науковою розробкою системної характеристики діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» та продовженням фахової дискусії щодо діяльності українських екзильних спецслужб упродовж 1929–1935 рр. Це дозволяє організувати та систематизувати розпорошену інформацію з різних, часто протилежних за походженням джерел у такий спосіб, що вони отримують додаткові сенси, проявляють певні нові моделі, демонструють історичну тяглисть, формують нове розуміння певних складових самого історичного процесу.

Висновок до розділу

Отже, на даний час не існує ґрунтового й системного дослідження нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі, що вела свою діяльність у Туреччині, у 1929–1935 рр.

З огляду на нечисленну історіографічну та загалом репрезентативну джерельну базу – від агентурних донесень, протоколів допитів та мемуарів колишніх радянських розвідників до листування очільників ДЦ УНР в екзилі, нами, по мірі можливого, заповнено існуючі фактологічні пробіли та складено доволі цілісну картину діяльності нелегальної резидентури у Стамбулі.

З’ясовано стан наукової розробки зазначеної проблеми. Встановлено, що наявний історіографічний масив базується на дослідженнях представників української діаспори, працях радянських істориків та дослідженнях сучасних українських науковців, себто представників з «різних сторін барикад».

Встановлено, що особливостями діаспорянської історіографії є характерна для того часу структурованість і манера викладу матеріалу, а також статус авторів, як сучасників/очевидців/учасників історичних подій, що додає певної упередженості їхнім працям, бо часто такий історіографічний матеріал ґрунтується на їхньому власному розумінні проблематики, особистих симпатіях, антипатіях та політичних уподобаннях.

Таким чином, попри спільні, проукраїнські бачення, викладені в роботах представників діаспори, усе-таки можна констатувати розбіжності в їхньому розумінні засобів досягнення мети, оцінці діяльності тих чи інших історичних постатей. Чи, як у випадку В. Винниченка, навіть відверте очорнення лідерів Української революції 1917-1921 рр. та співпрацю із радянською владою.

Встановлено, що характерними особливостями радянської історіографії є ідеологічна заангажованість, антиукраїнська риторика, підміна понять та нівелювання сенсів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.,

припинення статусу української політичної еміграції до рівня «сепаратистів», «петлюрівської контрреволюції», «петлюрівщини та її спадкоємців», що фактично нівелювало сам факт права українців на самовизначення та власну державність. Щодо сучасних українських науковців, то праці істориків 1990-х рр. фактологічно, стилістично, а подекуди і сенсово відрізняються від крайніх наукових досліджень. Це пояснюється тим фактором, що, безсумнівно, сприятливий для повноцінного вивчення зазначеної теми час настав із проголошенням Україною незалежності у 1991 році і подальшим розсекреченням архівів колишніх радянських спецслужб. Однак знадобилася політична воля й певний проміжок часу, аби академічний, дослідницький процес набув цілісного проукраїнського формату.

Авторка визначилася і з ключовими поняттями дисертації, як-от «нелегал», «резидент», «нелегальна резидентура», «Стамбульська платформа» та «Український Стамбул»; проаналізувала їх походження, лексичне значення, а також обґрунтувала правомірність застосування у цій роботі. Зокрема, правомірність використання твердження «Український Стамбул», яке довгий час нівелювалося російською історіографією та цілковито підмінялося твердженнями «Великий Русский Исход» і «Стамбул русской белоэмиграции».

Також визначила методологічні засади, що ґрунтуються на низці наукових підходів, принципів та методів. Так, завдяки застосуванню позитивістського, інституційного, системного, комплексного, діалектичного, узагальнюючого підходів; ретроспективного, просопографічного та емпіричного методів, а також методів біографістики, верифікації, індукції та дедукції; принципів історизму, цілісності, об'єктивності, критичності, всебічності, логічності, також, спеціально наукових та загальнонаукових методів, дисертантка систематизувала розрізнені факти; реконструювала та дослідила просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи».

Таким чином, нами з'ясовано статус нелегальної резидентури; проаналізовано різні аспекти її функціонування.

Разом із тим, авторка встановила періодизацію та з'ясувала головні віхи діяльності «Стамбульської платформи» у 1929–1935рр., які визначають роль нелегальної резидентури у протистоянні із радянськими спецслужбами, лобіюванні інтересів української державності, веденні стратегічної та оперативної розвідувальної агентурної діяльності; намаганнях здобути автокефалію для ПЦУ та подальшому формуванні історичної тяглості.

З'ясовано, що хронологічні межі функціонування «Стамбульської платформи» окреслені 1929–1935 рр., тобто з прибуття В. Мурського до Стамбула у квітні 1929 році до дня його передчасної смерті 19 липня 1935 року. У контексті цих хронологічних меж виділено 3 етапи становлення, діяльності та згорання роботи досліджуваної нелегальної резидентури. Примітно, що найактивнішою діяльністю «СП» була в останній рік життя її резидента.

Варто зауважити, що значна частина документів із джерельного масиву ГДА СЗРУ, наведених авторкою, аналіз перекладів праць та публікацій, зроблених А. Суходоловою та С. Олійник, вводиться в науковий обіг вперше, зокрема і назва нелегальної резидентури «Стамбульська платформа».

РОЗДІЛ II

ІНСТИТУЦІЮВАННЯ, ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СКЛАД «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ»

2.1. Передумови виникнення та політико-правові засади функціонування

Термін «Стамбульська платформа» вперше зустрічаємо у листах очільника ДЦ УНР в екзилі А. Лівницького до В. Мурського [123, арк. 31; 124, арк. 32; 235, с. 627–630]. З огляду на це, вважаємо цілком прийнятним і коректним, і надалі так позначати коло активістів Української Громади Стамбула, які склали ядро «СП».

Власне, саме розуміння терміну «платформа» просте й означає програму дій, систему поглядів, ідейні, політичні та інші вимоги якої-небудь партії, групи тощо. Однак дія такого об'єднання має тимчасовий характер і спрямована для досягнення певної мети [386]. Сучасним прикладом такого утворення може бути відома «Кримська платформа».

Також важливо було проаналізувати та пояснити значення застосовуваних до «Стамбульської платформи» термінів «інституція» та «інституціювання».

Як наголошують М. Карамзіна та О. Шурбована, «інститут» та «інституція» становлять проблему розрізнення понять [305, с. 12]. Вони стверджують, що на пострадянських просторах закріпилася своєрідна політологічна традиція, згідно з якою «відбулася фактична втрата такої специфічної категорії як «інституція» [305, с. 12]. А на сьогодні: «інституція [...] має позначати не те, що було інституційовано, а те, що є джерелом інституціювання, тобто ті механізми, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються у соціальну практику» [305, с. 13]. І далі: «інституції стосуються більше суспільства, ніж суверенної влади, яка постає лише виразником суспільної волі...» [305, с. 13]. Також дослідниці зауважують, що

за демократичного устрою «не завжди існуюча інституція є офіційним інститутом» [305, с. 13].

Зрештою, інституціоналісти подають визначення інституції як «організуючої ідеї, первинного елементу, що лежить в основі і соціальної, і політичної структури суспільства та позначає тривало існуюче об'єднання людей або обставин соціального характеру» [305, с. 14].

Разом із тим, «[...] під інституціями хибно розуміють організації, котрі певним чином об'єднують людей (школа, приміром, тюрма, або й університет тощо); інституції виступають, як регулятивні зразки, тобто, по суті, програми, якими суспільство обмежує поведінку індивідів [...]» [305, с. 13].

З огляду на ці твердження можна вважати, що «Стамбульська платформа» частково могла бути інституцією.

Однак, на думку дисертантки, сформовану на основі досліджених джерел, питання інституціювання «Стамбульської платформи» варто розглянути дещо глибше, починаючи із передумов її виникнення. Адже діяльності «СП» передувала діяльність інших українських емігрантських громадсько-політичних інституцій [220, арк. 5].

Так, у 1921–1922 рр., після згортання офіційної дипломатичної установи УНР, у Стамбулі провадив свою роботу Комітет порятунку України – КПУК, очолюваний непересічною особистістю – російським вченим-геологом, інженером, етнографом, українським громадсько-політичним діячем, журналістом, публіцистом, редактором О. Адіяссєвічем [274, арк. 5–8; 298, арк. 1582–1592] із власним франкомовним журналом *La Libre Ukraine*. [275, арк. 136–140; 276, арк. 88–119].

Дослідник феномену КПУК історик С. Блавацький зазначає, що фінансування та невтручання турецьких, англійських та французьких цензорів у редакційну політику цього громадсько-політичного видання як його друкованого органу, а отже, й інформаційно-пропагандистську

діяльність інституції гіпотетично можна пояснити широкими особистими зв'язками О. Адіяссєвіча з англійським та французьким істеблішментом та пресою, із яким він налагодив тісні дружні стосунки ще з часів свого перебування у Лондоні як інженер у 1897-1908 рр. Прибувши до Стамбула у 1919 р. серед учасників т. зв. «одеської евакуації», О. Адіяссєвіч працював журналістом та публіцистом, дописуючи в авторитетні британські видання, зокрема *The Daily Telegraph*, гостро критикуючи більшовицьку політику щодо українців та сміливо висвітлюючи українську тематику, зокрема ідею незалежності України [275, арк. 136–140].

Цілком вірогідно, зазначає С. Блавацький, що саме сукупність цих факторів, а також прекрасна репутація О. Адіяссєвіча в поважних пресових, політичних та дипломатичних колах Англії та Франції створила певний ореол прихильності, лояльності та «недоторканості» навколо громадсько-політичної діяльності КПУКУ у Стамбулі та самої постаті О. Адіяссєвіча [275, арк. 136, 137]. Сама ж інституція КПУК, хоч і не довго, проте офіційно й публічно займалася громадсько-політичною діяльністю, об'єднуючи навколо себе представників місцевої української еміграції. Після смерті О. Адіяссєвіча у 1922 р. творці видання емігрували до Франції та видавали *La Libre Ukraine* в Парижі [298, арк. 1590–1592].

Примітно, що разом із кількома хвилями евакуації, яку російська історіографія іменує виключно «Великим Русским Исходом» [392; 403], до Стамбула прибували й українські емігранти, зокрема, колишні військові Армії УНР. З подальшого дослідження їх приналежності до різних регіонів України можемо припустити, що в місті почали формуватися невеликі спільноти – українські земляцтва [224, арк. 42]. Так, із донесень агента «Надія» стає відомо, що на той час у Стамбулі існувало Кубанське земляцтво, очолюване Д. Хвилею [30, арк. 284; 218; арк. 301]. В іншому агентурному донесенні згадується про сполучне земляцтво Поділля та Волині та округові земляцтва [224, арк. 42].

Для багатьох емігрантів Стамбул став лише транзитним пунктом, з якого вони морем та сушею вирушали далі; проте багато хто осідав на берегах Босфору, намагаючись легалізуватися й здобути вид на замешкання [239, с. 354].

Для українців на еміграції першочерговим завданням було забезпечити собі гідне життя. Тож у Туреччині на них очікував вельми непростий юридичний процес легалізації [28, арк. 62] та заборона виїзду зі Стамбула до інших міст країни; необхідність працевлаштування, налагодження побуту, подолання мовного бар'єру, подальша соціально-культурна інтеграція у місцеву стамбульську громаду. Про офіційну реєстрацію громадського об'єднання, яке могло б захищати інтереси української емігрантської спільноти, взагалі не могло бути й мови.

Варто зауважити, що легалізувати діяльність таких громадських об'єднань та інституцій було непросто навіть у Європі. Так, у своєму листі від 18 грудня 1928 року до В. Сальського В. Филонович розповідає про стан української еміграції у Болгарії, Сербії, Югославії, Туреччині та Ірані, зазначаючи, що в Софії довелося докласти чимало зусиль для відкриття кав'ярні «Чорне море», якою опікується Б. Недоля-Цибульський, а при ній читальню, де й збираються представники української еміграції, бо ж «пити каву ніхто не може заборонити» [239, арк. 340]. Кращі справи з легалізацією українських громад були в Сербії, де у сербському міністерстві вдалося легалізувати «Укр[аїнську] Громаду в Білгороді», а також подати на реєстрацію статут «Союзу Укр[аїнських] Громад в [Королівстві] СХС ([Королівство Сербів, Хорватів і Словенців]» [239, арк. 340].

У Туреччині легалізація українського громадського об'єднання ускладнювалася багатьма чинниками. Найперше турецька влада та суспільство не сприймали українських емігрантів як представників окремої нації, що мали право на самоідентифікацію та громадсько-політичне життя. Їх розглядали виключно як «білих росіян» [239, арк. 354].

Загалом права емігрантів обмежували суворі міграційні закони та постанова турецького уряду про заборону антирадянської діяльності [274, с. 13; 306, арк. 160–176], прийнята у зв'язку із дружніми на той час економічними й військово-політичними взаєминами Турецької Республіки та СРСР. Вона стосувалася не лише української емігрантської спільноти, а й представників інших діаспор поневолених Росією народів, зокрема, і білоеміграції. Однак у випадку емігрантів мусульманського віросповідання (кримськотатарська, азербайджанська діаспора, представники Туркестану та Ідель-Уралу) заборона діяла здебільшого формально [306, арк. 160].

Проте представники української еміграції усе ж об'єдналися в Українську Громаду Стамбула, яку очолили М. Зоц-Кравченко та М. Забелло на посаді генерального писаря [220, арк. 5].

Примітно, що попри нелегальний в очах турецького законодавства статус [239, с. 448], Громада все ж мала Статут [221, арк. 281], гербову печатку [169, арк. 343]; керівники вели внутрішню документацію, збирали громадську бібліотеку [200, арк. 445], планували випускати інформаційний бюлетень [224, арк. 24], однак діяли вкрай обережно, аби не привертати зайвої уваги турецької влади чи білоемігрантської спільноти [6, арк. 25]. Також М. Зоц-Кравченко та М. Забелло, від імені організації вели листування з іншими українськими емігрантськими спільнотами [152, арк. 51; 153, арк. 391] та навіть за гроші видавали членам громади посвідчення особи, що слугували тимчасовими паспортами [169, арк. 343; 188, арк. 252; 189, арк. 253; 193, арк. 17].

У 1928 році голову Української Громади М. Зоц-Кравченка було дискредитовано радянською агентурою [401], звинувачено турецькою владою у політичній неблагонадійності і депортовано за межі Туреччини [28, арк. 62]. Його місце займає, на той час уже завербований радянськими спецслужбами, генеральний писар [29, арк. 387, 295, с. 68; 389; 401].

М. Забелло прибув до Стамбула 23 лютого 1922 р. Колишній капітан царської армії, сотник Армії УНР, він дезертирував з обох і врешті опинився на березі Босфору разом із евакуйованими із Криму врангелівськими військами [32, арк. 4].

На початках, після евакуації з врангелівцями, М. Забелло перебував у військовому таборі «Селеміє» [319, арк. 393; 394; 395; 396; 404]. Йому вдалося легалізуватися у Туреччині, більше того, заробляти собі на життя, співпрацюючи із кількома розвідками одночасно: гетьманською, білогвардійською, французькою, а зрештою, як засвідчують агентурні донесення, із радянською [32, арк. 6].

Водночас М. Забелло починає шукати шляхи до зближення й тісніше комунікувати із українськими емігрантами. Зрештою, маючи непогані організаційні здібності, йому вдається завоювати авторитет та в певному сенсі згуртувати українські емігрантські кола в Стамбулі [8, арк. 26–26зв.; 32, арк. 5–6].

Спочатку М. Забелло очолював Українське Сполучене Земляцтво Поділля та Волині [173, арк. 293], а за рік до прибуття В. Мурського, у 1928 р., він, після депортації попереднього очільника, очолює Українську Громаду в Туреччині і стає її головним секретарем [221, арк. 281].

Вірогідно, що саме в 1928 р. М. Забелло вперше потрапляє у поле зору нового нелегального резидента ОДПУ в Стамбулі Я. Блюмкіна й починає активно співпрацювати із радянською розвідкою під агентурним псевдо «Надія» [401].

У масиві розсекречених документів знаходимо агентурні донесення кураторів М. Забелло, зміст яких не залишає сумнівів у тому, що генеральний писар Української Громади Стамбула, а згодом і член «Стамбульської платформи» та «права рука» В. Мурського справді дуже тісно і предметно співпрацював із радянською розвідкою. Так, у його донесеннях викладені досить розлогі характеристики членів Громади, описане їх повсякденне

життя, а пізніше описи побуту та навіть самопочуття та настрою В. Мурського та його рідних. Яскраво описується атмосфера та стосунки в родині, приватні розмови, про що міг би знати лише очевидець, близький до родини Мурських, і яким, без сумніву, був М. Забелло. Окрім детальних звітів М. Забелло, стосовно отриманої кореспонденції, зустрічей і діяльності В. Мурського, у донесеннях агентів ОДПУ згадується і про емоційні реакції самого агента «Надії» та його поведінку під час зустрічей зі своїми кураторами із радянської розвідки, яким він надавав свої інформаційні звіти або ж усно, вельми красномовно і в деталях переповідав зміст розмов та важливих контактів В. Мурського. До прикладу, з тим же очільником японської розвідки полковником Іімурою [215, арк. 242–242 зв.].

У звітах і донесеннях представників радянських спецслужб часто присутні фрази, які чітко вказують на зустрічі М. Забелло із ними й детальні усні звіти: «по рассказам Забелло [...]» [218; арк. 301], «по словам Забелло» [217, арк. 247], «Забелло рассказывал об этом со смехом [...]» [207, арк. 316], «Сейчас он [М. Забелло], говоря об этом [куратору] [...]» [205, арк. 56–56зв.]. Така вільна поведінка М. Забелло під час зустрічей зі своїми кураторами могла свідчити про їх давні взаємини і співпрацю, у форматі якої він вже давно не відчував дискомфорту чи докорів сумління. Навпаки, М. Забелло ділився, що його справді вразила турбота Мурського та М. Пчелінської, коли вони доглядали за ним та його дружиною під час хвороби [213, арк. 230–234].

Також в агентурних донесеннях у подібному форматі згадується і про дружину М. Забелло, Катерину [205, арк. 51–53–53зв.]. Тож цілком логічно припустити, що К. Забелло могла не тільки бути обізнаною про діяльність свого чоловіка на користь радянських спецслужб, а й, буваючи у С. Мурської, за відсутності чоловіка, виконувала роль його «очей та вух», збирала інформацію та співпрацювала з ОДПУ разом із ним [205, арк. 51, 53–53 зв.].

Примітно, що практика вербування агентів родинами була досить поширеною в ОДПУ. Як приклад, сім'я відомого учасника Білого Руху генерал-майора М. Скобліна та його дружини, знаної співачки Н. Плевицької, завербованих заступником іноземного відділу ОДПУ С. Шпігельгласом та колишнім товаришем М. Скобліна по службі, штабскапітаном П. Ковальським в 1930 р. у Франції під агентурними псевдо «Фермер-Їжак-13» та «Фермерша» [398].

Цікаво, що імовірно у подальшій ліквідації агента ОДПУ «Фермера» – М. Скобліна поміж 1937–1938 рр. є участь співробітника ОДПУ, колеги Я. Блюмкіна, Н. Ейтінгона («Наумова»), який у 1929 році під прикриттям посади постпреда радянського консульства у Стамбулі виконував обов'язки керівника радянської резидентури, співпрацюючи з Я. Блюмкіним [269], та Г. Агабековим [200, арк. 445; 241, с. 238; 243, с.92–94; 249].

Відповідно, можна констатувати, що родина М. та К. Забелло опинилася у руках не дилетантів, а фахових співробітників ОДПУ-НКВС, пов'язаних між собою спільними злочинами та методами роботи.

Вочевидь така тісна й комфортна співпраця з радянськими спецслужбами додавала М. Забелло неабиякої мотивації, а радянські куратори підштовхнули його далі, до кар'єри українського громадсько-політичного діяча, голови Української Громади Стамбула [401].

Також є підстави вважати, що усунення М. Зоц-Кравченко було зрежисоване радянською розвідкою і майстерно втілено зусиллями її агента «Надії», який з тієї миті повністю та безроздільно зосереджує у своїх руках все керівництво українською громадою й починає активно комунікувати з керівництвом ДЦ УНР в екзилі, українських екзильних спецслужб та очільниками європейських розвідпунктів, всіляко намагаючись привернути увагу до власної персони та своєї діяльності [401].

У своїх численних листах до очільників ДЦ УНР в екзилі, керівників українських екзильних спецслужб та інших українських громад М. Забелло

неодноразово наголошує на необхідності підтримки емігрантської громади українців у Стамбулі, а також пропонує свою кандидатуру для співпраці [401]. Як зазначає В. Окіпнюк, така бурхлива діяльність М. Забелло цілком могла бути традиційним промацуванням ситуації та намаганням ОДПУ впровадити своїх людей в існуючу агентурну мережу спецслужб ДЦ УНР в екзилі з метою створення фейкових підпільних організацій чи зацікавлених у співпраці зі спецслужбами груп або осіб (як-от, до прикладу: операція «Трест», «Київський центр дії», спецоперації, спрямовані проти Ю. Тютюнника тощо) [401].

Жваве листування М. Забелло з очільниками інших українських емігрантських спільнот, керівниками нелегальних розвідпунктів у Європі та надто активна діяльність не викликали ні довіри, ні захвату у керівництва ДЦ УНР в екзилі, а то й відверто дратували: «Забелло лізе куди не треба» – висловлюється у своєму листі В. Филонович [239 с. 340].

У збірнику епістоляріїв «Українська політична еміграція 1919–1945», збереглися листи очільників українських екзильних спецслужб та ДЦ УНР в екзилі В. Сальського, В. Змієнка, В. Филоновича, у яких вони чітко окреслюють своє враження про М. Забелло. Так, генерал-хорунжий Генерального Штабу В. Сальський у листі В. Филоновичу від 6 вересня 1928 року пише: «У погляді на З[абел]лу не розходжусь з Вами: орієнтація на всіх, замилювання нам очей щодо кількості українського елементу в Т[уречч]ині, шукання рятунку від виселення в раптовім сепаруванні від росіян, та хапаннє, в скрутних обставинах, за українську соломинку. За українців в тамтейшій «Громаді» видаються всі, хто хоче відвернути від себе вістря закону про виселення і тому великої вартості в жадному відношенні «Громада» та не уявляє. Йдучи назустріч бажанням її в межах можливого, варто, однак, мати на увазі цей припадковий її українській характер, як також і факт, що провідник «Громади» пан «Забелло» є досить меткий, енергійний та, безумовно, не без здібностей чоловік, який зручно може використати

положення й не на нашу користь. Посвідку, про яку просите, разом з цим надсилаю [...]» [239, арк. 351].

В. Филонович у листі до начальника розвідвідділу Генштабу Армії УНР генерал-хорунжому В. Змієнку, датованому 26 вересня 1928 р., зазначає: «Забелло – Зоць-Кравченко. Про цих панків я уже писав п. С[альському] ще раніш, у мене про пана Забелло саме паскудне вражіння. Його добре знає пан Шевченко, були колись в одній частині, звідки Забелло дезертирував до Врангеля. Дивує мене лише одно, що наші панове в «центрах» увійшли з ними в зв'язок, не знаючи наперед, хто це за один. Мій же зв'язок з ними є лише з обов'язком, бо терен Туреччини підпав під мій вплив, та з доручення п[ана] г[енерала] С[альського]. Зв'язок пана Забелло з Кравченком є і то без всякого сумніву, бо Забелло не зна про те, що я знаю про паскудну роботу Кравченка і часто пише мені про останнього. Щодо використання Царгороду – тяжка ця річ, своєї людини я там не маю, а вести справу через пана Забелло поки що ризиковано [...]» [239, арк. 332].

Красномовна характеристика на М. Забелло зустрічається у виписці з довідки по справі-формуляр 1-го Управління МДБ УРСР, у викладі одного із його кураторів: «Капітан Забелло меткий і хитрий пан, завжди намагаючись прилаштуватися до якого-небудь хлібного місця. Легітиміст, але за останній час присмоктався до самостійників-українців. Веде переписку із Зоць-Кравченко (лідер українців), а також перебуває на зв'язку з ген. Кущем і Сальським, які грають перші скрипки в штабі самостійників. Є членом різних емігрантських об'єднань, повсякчас прагне зробити своє ім'я найбільш відомим у колах еміграції та навіть у друкованих виданнях. Людина великої енергії, рвучкий, і не прогавить жодної нагоди припозичити копійчину, починаючи з четвертака. Працює по інформації [...]» [22, арк.10].

Саме через таку вкрай підозрілу й всюдисущу активність М. Забелло, його намагання в будь-який спосіб інтегруватися в середовище українських екзильних спецслужб; аби не втратити Українську Громаду та розвідувальні

можливості, які надавало перебування в Туреччині, очільниками ДЦ УНР в екзилі було прийняте важливе рішення: відрядити до Стамбула свого перевіреного та надійного представника В. Мурського – людину, знану й шановану в колах української політичної еміграції.

Тож не дивно, що очільник ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцький у листі від 19 вересня 1929 р. до В. Мурського попереджає, що необхідно бути «суто обережним», аби враховувати «складні комбінації, до яких вдаються наші вороги» і радить В. Мурському «придивитися до М. Забелло [...] на всякий випадок» [80, арк. 270; 401].

Разом з тим, досліджуючи агентурні донесення, що зберігаються у ГДА СЗРУ, а також листування очільників ДЦ УНР в екзилі, можемо зауважити, що В. Мурським та керівництвом ДЦ УНР в екзилі підозри стосовно М. Забелло ігнорувалися або не бралися до уваги [72, арк. 113–114, 401].

Так, В. Мурський, за певної ситуації, принципово відкидає звинувачення на адресу М. Забелло, що той «служить агентом у советів». В. Мурський «присягає головою» й особисто гарантує порядність та відданість свого секретаря українській справі [205, арк. 51–52].

З цього приводу авторка послуговується, хоч і недостатньо обґрунтованою, проте досить слушною думкою, котру висловили дослідники Т. Вронська, В. Сідак та О. Скрипник. Вони вважають, що поблажливість до М. Забелло пояснювалася тим, що, ймовірно, спецслужби ДЦ УНР в екзилі цілеспрямовано й свідомо «підставили» М. Забелло агентам ОДПУ [286, арк. 142–157; 401]. Тож із прибуттям В. Мурського до Стамбула [27, арк. 125; 112, арк. 132], М. Забелло стає його «правою рукою» та водночас і далі перебуває у статусі голови Української Громади Стамбула [92, арк. 23; 41, арк. 98; 205, арк. 51–52; 239, с. 364–305].

Забігаючи наперед, варто зазначити, що такий стан речей М. Забелло збереже до самої смерті очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського

у 1935 р., а потім знову залишиться єдиним, самостійним керівником української емігрантської громади [295, с. 68; 401].

Отже, прибувши до Стамбула у квітні 1929 року [77, арк. 76], В. Мурський був представлений активу Української Громади [112, арк. 132]. Познайомившись із представниками еміграційної спільноти й увійшовши в курс місцевих справ [110, арк. 133; 239, с. 364–365], він взявся формувати поточні робочі завдання [27, арк. 125–126].

Агенти радянських спецслужб в одному з донесень іменують В. Мурського «петлюровским послом в Турции» [77, арк. 76], що нібито дає підстави дослідникам говорити про неофіційну дипломатичну установу у Стамбулі, однак, на нашу думку, це радше мовний зворот, що мав зневажливий відтінок, аніж реальний дипломатичний статус В. Мурського.

Примітно, що у своїй праці «Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки)» В. Яблонський, розмірковуючи про українську дипломатію міжвоєнного періоду, справедливо зазначає, що з 1921 року їй доводилося репрезентувати де-факто неіснуючу державу [368, с. 185]. Науковець констатує, що втрата державності України та відсутність належного фінансування призвели до ліквідації дипломатичних представництв та скорочення чисельності дипломатів. Він висловлює думку про те, що Уряд ДЦ УНР в екзилі «утримував дипломатичні місії в небагатьох країнах [...] у т. числі, Туреччині – Мурського» [368, с. 186].

Разом із тим, варто зауважити, що ще 2 січня 1922 р. в Ангорі між Туреччиною та УРСР було підписано договір про дружбу і братерство, який передбачав встановлення дипломатичних та консульських відносин [292, с. 320]. Цей договір не мав надалі повноцінного міжнародного характеру, самостійної ролі та політичного контексту, бо нівелювався одноосібним регулюванням міжнародної політики та дипломатії Москвою. Однак, попри це, в Туреччині з'явилося офіційне представництво УРСР, з яким турецька влада вела справи.

Тому, аналізуючи аспекти інституціювання «СП», й опираючись на наявні наукові праці з даної проблематики та джерельний масив ГДА СЗРУ, дисертантка вважає, що на той час неофіційної дипломатичної установи ДЦ УНР в екзилі у Туреччині не було, а досліджувана «Стамбульська платформа» мала дещо інший статус.

Так, у жодному з наявних листів А. Лівицького, В. Сальського чи інших представників ДЦ УНР в екзилі не йдеться про дипломатичну установу у Туреччині або інших зазначених країнах. Натомість ці неофіційні «інституції» у листуванні позначаються як розвідпункти, а їхні керівники іменуються «відпоручниками», себто тими, кому відпоручили провадити розвідувальну діяльність [6, арк. 270; 279, с. 25–49; 239, с. 366–368]. Стамбульську ж групу Мурського у своїх листах А. Лівицький називає «платформою».

В одному з його листів від 4 серпня 1931 року до В. Мурського читаємо: «[...] колосальне значення має наша платформа в Стамбулі. Прикро для справи не мати незалежних фондів [...]» [123, арк. 31], а в наступному листі, від 12 серпня 1931 року: «загальна криза вимагає скорочення на всіх фронтах» [124, арк. 32]. Однак мова йде не про скорочення фінансування від ДЦ УНР в екзилі, а від польського уряду, який утримував не лише такі уенерівські розвідпункти, але й діяльність самих очільників ДЦ УНР в екзилі: «Тепер ідуть такі страшні скорочення, що члени У.Ц.К-та (Укр. Центр. К-та у Польщі) отримують по 200 злотих на місяць, а наші страшно в Польській Армії тремтять в очікуванні «зупинення контрактів») у Польській Армії маси українських петлюрівських офіцерів [124, арк. 32]. У цьому ж листі А. Лівицький зазначає: «[...] Коли ж він (Смаль-Стоцький) дізнався про близькі особисті відносини між нами, то й заспокоївся. Жаль, що у всіх листах Ви скажіть на нього (Смаль-Стоцького), це не дає мені можливості давати йому Ваші листи, як матеріал, для відстоювання нашої платформи у Стамбулі. Не може бути й розмов про залишення кредитів на

цю платформу, або про якісь роз'їзди з лекціями (Мурський думав було дунути Балканами з лекціями [...])» [124, арк. 32]. Також у ході дослідження з'ясовано, що і сам В. Мурський у контексті своєї стамбульської діяльності не вважав себе дипломатом, а у Стамбулі він знаходився нелегально, під прикриттям легенди журналіста Ліги Націй та літератора [32, арк. 4–6].

Так, у одному з агентурних донесень зазначається: «[...] В. Мурський походить з польських українців Поділля, друг маршала Пілсудського. У Стамбулі знаходиться як журналіст, літератор, кореспондент Ліги Націй» [12, арк. 184; 32, арк. 4–6].

За час свого перебування у Туреччині він, закономірно, жодного разу не мав офіційних аудієнцій у представників турецької влади; не отримував запрошення на офіційні державні прийоми тощо. Причина проста: характер діяльності В. Мурського та його групи був напряду пов'язаний з антирадянською діяльністю, а «[...] на території кемалістської Туреччини, уряд якої традиційно підтримував добросусідські відносини з СРСР, формально було заборонено антирадянську діяльність» [306, арк. 176], тож В. Мурський та його група не могли провадити свою роботу як дипломатична установа.

До того ж навіть у Стамбулі «[...] Мурський [...] не скрізь може бувати, бо не так одягнутий [...]» [166, арк. 26].

Також враховуючи той факт, що уряд Ататюрка знаходився в Ангорі (сучасній Анкарі), контакти В. Мурського із представниками турецького уряду здійснювалися так само конспіративно: через польського дипломата й розвідника Я. Гайвронського та його колеги Трофимовського [27, арк. 126; 205, арк. 54–54зв.], а також очільника кримськотатарської діаспори Д. Сейдамета Киримера, який, завдяки своєму походженню та інтегрованості кримськотатарських політичних діячів до турецького політичного істеблішменту, так само міг бувати в Ангорі у відповідних владних

кабінетах, тож для Мурського це також був шанс познайомитися з «особами, що роблять політику [...]» [216, арк. 206].

Дипломатична ж діяльність В. Мурського у Стамбулі зводилася до неофіційних контактів із королівським кур'єром в Лондоні полковником Вільтоном [69, арк. 281], кореспондентом видання «Таймс» [63, арк. 136] та представниками іноземних посольств, за сумісництвом – очільниками розвідок: французької, капітаном М. Денарду та японської – полковником Імурою, які відбувалися вдома у В. Мурського [215, арк. 242]. Примітно, що такі контакти стали можливими завдяки розвідниці, своячениці В. Мурського, М. Пчелінській [120, арк. 329; 70, арк. 50] та заведеним нею знайомствам під час гри на тенісному корті білогвардійського полковника Мерилова [70, арк. 50]. Разом із тим, В. Мурський також співпрацював із М. Денарду, і в обмін на дані, що цікавили французького резидента, отримував від нього фінансову винагороду за надану інформацію [205, арк. 51–56].

Вочевидь такий спосіб ведення справ аж ніяк дипломатичною діяльністю назвати не можна, радше діяльністю розвідника, керівника нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі. Бо «коли в умовах «дипломат без держави» йому довелося бути не так дипломатом, як розвідником [...]» [317, арк. 362].

Варто зауважити, що із прибуттям В. Мурського ситуація стосовно українських емігрантів у Стамбулі несподівано почала покращуватися. Частково це сталося завдяки налагодженню В. Мурським необхідної комунікації із чиновниками з турецької міграційної служби, зокрема, Невзібеєм, від якого, вочевидь, залежала характеристика благонадійності українських емігрантів [205 арк. 51–56]. Частково завдяки новому політичному курсу Турецької Республіки: охолодженню дружніх взаємин з СРСР та все більшій підтримці ідей пантуранізму.

Світло на цей аспект проливає текст «Докладу» від 29 квітня 1930 р. постійного радянського представника в Туреччині, такого собі «Кирилла»

[186, арк. 112–114], який у цілковитому розпачі, зовсім недипломатично зазначає, що «українські сепаратисти» в особі А. Лівицького взяли за підготовку і проведення перемовин не тільки з лідерами кримськотатарської та азербайджанської діаспор, а й знайшли прихильність у турецьких націоналістів з їхніми небезпечними для радянської Росії ідеями пантуранства.

«Кирилл» наголошує, що турецький націоналізм значно посилюється в останні роки, а представники розрізнених турецьких течій раптом об'єдналися навколо реформ та незаперечного лідера Ататюрка, хоча «подальші плани турецького націоналізму вкриті таємницею і незрозумілі». Проте, наголошує «Кирилл», ці плани знаходять підтримку у представників тюрксько-татарських народів, зокрема й тих, які увійшли до складу СРСР. І хоч видається, що офіційна Ангора (Анкара) начебто «знаходиться в дружбі і братстві з СРСР», тим часом за мовчазної і неофіційної згоди очільників Турецької Республіки відбувається потурання пантуранському руху, що був направлений проти радянської Росії та її політики.

Посилення пантуранського руху та підтримка офіційною Ангорою української політичної еміграції з її націоналістичними та самостійницькими прагненнями стане «кінцевим ударом по Росії та реставрації її величі», бо означатиме розкол в тюркському середовищі. І хоч Ататюрк публічно засудив настрої пантуранства, вірити щирості турецького лідера не можна [186, арк. 112–114].

Таким чином, зміни політичного настрою турецької влади значно полегшили життя української еміграції у Стамбулі, а це означало, що тепер і громадсько-політична діяльність «Стамбульської платформи» не розглядалася так прискіпливо, як раніше [69, арк. 281].

Ще одне підтвердження цього знаходимо в агентурному донесенні: «Об украинской литературе, издаваемой в Константинополе». Там зазначається, що про успіх книг В. Мурського «Справжнє обличчя нової Росії» та «Україна

та її боротьба за незалежність» пишуть у діаспорянській й турецькій пресі, а також те, що В. Мурський цілком вільно і безперешкодно розсилає примірники своїх книг найвідомішим турецьким політикам, чиновникам та громадським діячам, а також, як згадують у своїй публікації Д. Козлов та В. Окіпнюк, презентує примірник самому Ататюрку з дарчим підписом [71, арк. 1; 295; 401].

Зрештою, окреслюючи процес інституціонування та діяльності «Стамбульської платформи», можна поділити його за такими напрямками:

- ознайомчо-інтеграційний: знайомство В. Мурського з представниками української громади Стамбула, гуртування свідомих активних представників громади до співпраці [27, арк. 125–126; 110, арк. 133; 112, арк. 132]; інтеграція родини Мурських та М. Пчелінської [70, арк. 50; 284, арк. 69–77] в уже наявну, сформовану Українську Громаду Стамбула та загалом у стамбульську громаду [112, арк. 132; 300, арк. 122–129; 301, арк. 188–195];

- просвітницько-культурологічний, представницький: робота над зміною сприйняття турецькою владою представників Української Громади Стамбула, як «беззрус», себто «білих росіян» [57, арк. 120–122; 69, арк. 281; 200, 445– 445зв.; 239 с. 354; 352, с. 283–286], співпраця з очільником кримськотатарської діаспори [181, арк. 87; 212, арк. 97–99], поширення україномовних комунікатів, української преси серед представників української громади Стамбула [200, арк. 445; 283, арк. 76–82];

- громадсько-політичний: участь у засіданнях клубу «Прометей» [65, арк. 28; 75, арк. 87–189; 299, арк. 185–195; 306];

- церковний: налагодження зв'язків із представниками духовенства православної церкви, зокрема отцем Євгенієм, представниками Вселенського патріархату – секретарем Вселенського патріарха Папа-Іоанну [215, арк. 242, 243] та, власне, самим тогочасним Вселенським патріархом Фотієм II. Зрештою, організація зустрічі та перемовин представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича із Вселенським патріархом Фотієм II стосовно надання

автокефалії Православній церкві України, а також православним церквам поневолених радянською Росією народів [92, арк. 23–24; 144, арк. 45; 166, арк. 25–26; 167, арк. 27; 402];

– інформаційно-публіцистичний: підготовка статей та інших матеріалів для українських та інших діаспорянських видань турецькою мовою та мовою фарсі ((«Одлу-Юрт», «Більдиріш, альманаха (азерб. видання, що поширювалися на сусідні країни Сходу – Персію, Афганістан, Єгипет та Ірак), «Джумгуріет» (кримськотатарське видання)), турецьких та європейських видань [263; 266], публікацій про українську громаду в Стамбулі, становище підрадянської України, політику радянської Росії тощо. Написання турецькою мовою визначних праць В. Мурського «Справжнє обличчя нової Росії» з передмовою очільника кримськотатарської діаспори Д. Сейдамета Киримера [265], «Україна в боротьбі за державність [264], «Туреччина і Росія. Туреччина й Україна» [20, арк. 83]; плани видання праць В. Мурського у Японії [215, арк. 242–242зв.];

– інституційно-політичний: підготовка В. Мурським документів та доповідей представникам німецької та японської розвідки [34, арк. 21–27; 183, арк. 28–38]; тексту Меморандуму про співпрацю ДЦ УНР в екзилі із урядом Японії, [66, арк. 261; 225, арк. 89–96; 227, арк. 24; 318, арк. 103–120]; тексту угоди ДЦ УНР в екзилі з очільником кримськотатарської діаспори у Туреччині про автономію Криму у складі незалежної України [46, арк. 282]; а також спільно з дружиною С. Мурською – Меморандуму щодо перемовин із Вселенським патріархатом стосовно надання автокефалії Православній церкві України та врегулювання справ православної діаспорянської спільноти у США [92, арк. 23–24; 144, арк. 45; 166, арк. 25–26; 167, арк. 27; 215, арк. 242–243; 402]; контакти та співпраця з турецьким політичним істеблішментом [69, арк. 281];

– стратегічна та оперативна розвідувальна агентурна діяльність: налагодження контактів з представниками іноземних спецслужб та

істеблішменту (польською [200, 445–445зв.], французькою [70, арк. 50], англійською [69, арк. 281], японською [215, арк. 240–241], італійською [199, арк. 291]), а також, журналістами [62, арк. 136], представниками дружніх діаспор поневолених Росією народів (грузинською, азербайджанською, кримсько-татарською) [75, арк.187–189], представниками турецької влади [14, арк. 14; 39, арк. 17; 69, арк. 281]; ведення спостереження за радянськими агентами [70, арк. 50], обмін оперативною інформацією з представниками дружніх іноземних розвідок (польською, французькою, японською, німецькою), [215, арк. 242], ведення радіогри на теренах підрадянської України [27, арк. 125; 218, арк. 301; 401]; робота з кур'єрами на радянських теплоходах [51, арк. 60; 215, арк. 239], поширення агітаційної антирадянської літератури, налагодження зв'язків та робота з українцями, що служили в Червоній армії в Туркестані [201, арк. 228] тощо.

Таким чином, через статус вигнанця ДЦ УНР не міг провадити офіційну міжнародну дипломатичну діяльність та мати дипломатичні установи, бо представляв інтереси бездержавної української нації та емігрантські кола. Тож дипломатичну роботу, за можливості, довелося перевести у формат легалізованих громадських об'єднань або замаскувати під неформальні зустрічі у кав'ярня-читальнях, або, як у випадку «Стамбульської платформи», законспірувати як діяльність нелегальної резидентури [385].

В одному зі своїх листів В. Сальський пише представникам екзильного українського уряду, що важливо «пригорнути еміграцію», захистити її інтереси [239, арк. 340].

Однак перед ДЦ УНР в екзилі стояло ще одне важливе завдання: сформувати із числа активних представників української емігрантської спільноти спеціальні платформи, котрі могли б водночас виконувати функції дипломатичних установ, представництв та нелегальних резидентур.

Такі специфічні завдання, як бачимо, покладалися і на «Стамбульську платформу», а точніше, компетенції діяти у різних іпостасях, виконуючи

функції дипломатичні та представницькі, функції громадського об'єднання й водночас нелегальної резидентури для того, аби забезпечувати важливою стратегічною та оперативною розвідувальною інформацією керівництво українських екзильних спецслужб та ДЦ УНР в екзилі.

Отже, із прибуттям до Стамбула В. Мурського відбулося його знайомство з активом громади, з якого надалі й сформувалося ядро нелегальної резидентури «Стамбульська платформа».

Завдяки діяльності її членів на Близькому Сході, упродовж 1929–1935 рр. проводилася проукраїнська пропаганда та антирадянська контрпропаганда, про що детальніше йтиметься у наступному розділі. Була налагоджена співпраця із кримськотатарською діаспорою; по суті, укладено першу угоду з представником її уряду Д. Сейдаметом Киримером щодо майбутньої автономії Криму у складі незалежної України. Були вибудовані вельми вдалі взаємини з представниками діаспори народів Кавказу й Туркестану. Також розпочалася плідна співпраця з іноземними розвідками, зокрема, Франції, Японії, Англії, Італії, Німеччини, завдяки чому вдалося налагодити обмін оперативною та розвідувальною інформацією. За очільництва В. Мурського було здійснено оновлення старих каналів зв'язку з підрадянською Україною через залучення нових «подорожніх» – кур'єрів з числа радянських матросів та пасажирів, що за оплату погоджувалися перевозити агітаційну літературу в чорноморські порти УРСР.

Суходолом – через Персію – на територію Туркестану було налагоджено перекидання агітаційної, пропагандистської літератури та матеріалів; велися перемовини про використання американських теплохідних ліній для постачання в чорноморські радянські порти агітаційної та пропагандистської літератури, перекидання зброї та людей.

Проводилися активні пошуки нових симпатиків української самостійності на самій українській території; впроваджувалися радіотехнічні засоби зв'язку.

Особисто В. Мурським від імені керівництва ДЦ УНР в екзилі було укладено низку важливих документів – меморандумів та угод, значення яких не втрачає актуальності й сьогодні, а сам факт їх створення формує історичну тяглість стосунків українського та кримськотатарського народів, а також дипломатичних та партнерських зв'язків із країнами Західної Європи, США та Далекого Сходу.

Активна діяльність «Стамбульської платформи» та В. Мурського, як її очільника, тривала до 1935 року і була згорнута у зв'язку із його передчасною смертю. Напрацьовані проекти, як-то здобуття автокефалії для Православної церкви України, створення Далекосхідної Української республіки, розв'язання збройних конфліктів на кордонах радянської Росії, використання військових дій, зокрема, японсько-російського протистояння в інтересах української справи, залишилися нереалізованими.

А те, що вдалося, було б неможливо втілити без єдності та відповідних проукраїнських переконань членів «Стамбульської платформи».

Та й сам В. Мурський, перебуваючи на утриманні польського уряду, отримував свій «шикарний оклад» у місцевому польському посольстві та завдяки співпраці з французьким резидентом М. Денерду. Діяв він неофіційно, а часом і підпільно. Не як дипломат, а як розвідник і резидент нелегальної резидентури.

В одному з агентурних донесень агент «Надія» згадує про лист А. Лівицького, в якому той повідомляє В. Мурському таке: «[...] Англія, Італія та Польща уклали союз проти СРСР. Американці згодні дати на це гроші. Далі, приїжджав до Варшави японський генерал і приймав у себе представників УНР. Лівицький бадьоро і з надією дивиться в близьке майбутнє і стверджує, що (якщо так все піде далі), то восени п. Мурський буде офіційним послом УНР в Туреччині» [63, арк. 136].

Вочевидь, малося на увазі, що Україна поверне свою втрачену державність і повернення на Батьківщину так само стане можливим – така

думка на той час була цілком прийнятною і популярною серед української політичної еміграції [291, арк. 63–80]. А отже, із відновленням української державності буде можливим і поновлення роботи дипломатичного представництва УНР в Туреччині, якого на час перебування В. Мурського в Стамбулі не існувало.

Отже, «Стамбульська платформа» не була дипломатичною установою чи відомством, адже для державної інституції у класичному розумінні цього слова вона не мала ні політико-правового статусу, ні відповідного офіційного визнання своїх повноважень урядом Туреччини, бо представляла інтереси української політичної еміграції та українського уряду у вигнанні.

До того ж у Стамбулі вже діяла офіційна дипломатична місія УРСР, тож мати дипломатичні зносини з двома українськими представництвами, зважаючи на тогочасний прорадянський вектор політики, уряд Турецької Республіки не міг.

«Стамбульська платформа», яку В. Мурський очолював з 1929 року, представляла собою не дипломатичну установу із неофіційними повноваженнями, а класичну нелегальну резидентуру і діяла відповідно до цього формату, займаючись стратегічною та оперативною агентурною розвідувальною діяльністю, координуючи розвідувальну роботу на Близькому Сході й теренах підрадянської України та СРСР. Щоправда, окрім розвідувальної діяльності, «Стамбульська платформа» також виконувала представницьку, інформаційно-пропагандистську та просвітницьку роботу, яка зі зміною політичного курсу турецької влади й охолодженням взаємин між офіційною Ангорою і Москвою стала більш публічною і відкритою.

2.2. Просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи»

Сучасний розвиток історичної науки характеризується високим інтересом до ролі людини як особистості на тлі історичного процесу. Такі тенденції свого часу стали вельми популярними й затребуваними в європейській науковій спільноті, адже традиційна міфологізація і героїзація історичних постатей у минулому та відсутність будь-якого апелювання з боку представників тогочасної науки, власне, відсутність самої потреби справедливого дослідження й аналізу породжує нерозуміння перебігу історичних подій, їх ролі і значення в загальній канві історії, а головне – заважає рухатися у своїх дослідженнях сучасним науковцям, нівелює та зводить нанівець процес творення історичних взаємозв'язків й історичної тяглості.

Предметом нашого просопографічного дослідження є склад нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі.

Варто зауважити, що в силу об'єктивних причин, основу таких платформ-розвідпунктів українських екзильних спецслужб не становили фахові дипломати чи розвідники. Передбачалося, що це мають бути українські емігранти – прихильники самостійницької ідеї, учасники національно-визвольних змагань, освічені, політично свідомі діячі, за плечима яких є значний військовий, журналістський, можливо, дипломатичний досвід роботи, а ще краще – володіння навичками розвідувальної діяльності, знання іноземних мов тощо.

Однак насправді ситуація могла бути різною. Ідейність, освіченість та вмотивованість членів таких платформ не могла замінити наявності досвіду та необхідної шпигунської майстерності, і ця обставина часто перетворювала їх на легку здобич досвідчених агентів ОДПУ. Як свідчать архівні документи, на еміграції також не бракувало авантюристів та просто заробітчан, для яких високі державницькі ідеали не мали великого значення. У буквальному сенсі це часто означало їхню готовність співпрацювати

водночас із двома, а то й кількома спецслужбами із різних таборів. Наочно цей факт ілюструє цитата, яку зустрічаємо в одному із архівних документів стосовно «Стамбульської платформи», завербованого раніше ОДПУ агента «Надія» – М. Забелло – «[...] людина, готова зробити за гроші все [...]» [25, арк.17]. В іншому документі читаємо: «[...] Капітан Забелло, меткий і хитрий пан, [...] за останній час присмоктався до самостійників-українців [...], є членом різних емігрантських об'єднань, повсякчас прагне зробити своє ім'я найбільш відомим у колах еміграції та навіть у друкованих виданнях. Людина великої енергії, рвучкий, і не прогавить жодної нагоди припозичити копійчину, починаючи з четвертака. Працює по інформації [...]» [22, арк. 10]. Також радянські спецслужби вдавалися і до вкрай цинічного прийому: намагалися схилити до співпраці представників української еміграції шляхом тиску на них через пошуки і репресивні заходи щодо їхніх родин, які залишалися на теренах підрадянської України [401]. До прикладу, у багатьох агентурних донесеннях знаходимо характерні приписки, як-от стосовно керівника українського розвідпункту у Персії подолянина Ю. Тушевського – прохання терміново повідомити, чи є відомості про його родинні зв'язки на Україні [68, арк. 271].

Звісно, представники Уряду УНР в екзилі та українські екзильні спецслужби прекрасно усвідомлювали ці ризики. Цілком вірогідно, М. Забелло справді могли за потреби «підставляти» радянським спецслужбам, зливаючи через нього фейкову інформацію [286, арк. 142–157], конспіруючи таким чином стратегічно-важливі аспекти й відволікаючи радянські спецслужби, до прикладу, на неіснуючі конфлікти і чвари між керівництвом ДЦ УНР в екзилі та українських екзильних спецслужб [16, арк. 174–175].

Варто зазначити, що ідейна, ментальна, соціальна строкатість негативно позначалася на діяльності розвідпунктів, і діяльність «Стамбульської

платформи» так само не стала виключенням. Тому завдання ДЦ УНР в екзилі українськими розвідпунктами часто виконувалися із перемінним успіхом.

Результативність діяльності розвідпунктів також залежала і від фаховості та освіченості їх керівництва. У цьому сенсі «Стамбульській платформі» поталанило, адже В. Мурський був не лише фаховим лінгвістом, літератором, професійно займався журналістикою та мав дипломатичний досвід роботи, а й за своєю суттю був державником, прихильником та, попри католицьке віросповідання родини, був лобістом української автокефалії [92, арк. 23–24; 144, арк. 45; 166, арк. 25–26; 167, арк. 27; 215, арк. 242–243; 402].

Насамперед для нас було важливо встановити кількість активістів та список імен членів «Стамбульської платформи». Тому співставлення відомостей досліджуваних архівних документів ЦДАГОУ та ГДА СЗРУ (агентурні донесення, протоколи допитів, перехоплені документи та листування української політичної еміграції) було вельми інформативним. У такий спосіб вдалося визначити загальну кількість та сформувати перелік найактивніших членів «Стамбульської платформи».

У витязі архівного матеріалу з 1-го Управління МДБ УРСР на М. Забелло станом на 1927–1932 рр. зазначається, що в «Українській громаді УНР» у Стамбулі нараховується 50 активних членів, а кістяком громади названі В. Мурський, М. Забелло, Н. Витинський, Д. Хвиля, А. Старченко, В. Расторгуєв, В. Самопаленко [32, арк. 4–6].

Однак, на нашу думку, Українська Громада Стамбула, очолювана М. Забелло та нелегальна резидентура «Стамбульська платформа», очолювана В. Мурським представляла собою дещо різні структури, оскільки остання складалася з активу Української Громади та, за завданням українських екзильних спецслужб та ДЦ УНР в екзилі, окрім громадсько-політичної й просвітницької роботи займалася ще й стратегічною та оперативною агентурною розвідувальною діяльністю.

Досліджуючи агентурні донесення нам вдалося встановити імена та прізвища українських активістів у Стамбулі, які увійшли до складу «Стамбульської платформи», або ж так чи інак були дотичні до її діяльності: Бєснєткінс-Бєзп'ятий, Вакулєнко, Васильєв Василь, Гїжецький, Гриценко Ілля, Дудковський Петро, Забєлло (Книшенко-Бабич) Катєрина, Запли-Свїчка Семен, Іллєнко Іван, Ієвлєв, Куксин Михайло, Малахов Григорій, Марчик Миколє, Мурська (Вольська) Софія, Петровський, Пчєлінська (Вольська, Топчибаши) Марія, Фїлатов Костянтин, Хвильє Дєнис [223, арк. 313–314].

До цього перелїку імен авторка вважє за доцїльне додати також ім'я Юрія Тушевського, очїльника розвїдпункту в Персїї, робота якого координувалася «Стамбульською платформою» [68, арк. 271; 239, с. 363–364].

Стосовно походження члєнїв «Стамбульської платформи», можна з упевненїстю констатувати, що воно охоплювало вельми широку географїю і представляло собою зрїз всїх українських рєгїонїв: Бєзп'ятий – Харківщину, Витинські – Галичину, Гриценко – Одещину, Дудковський – Хєрсонщину, Забєлло – Подїлля / Волинь (Ізяславщину); Запли-Свїчка – Катєринославщину, Ільєнко – Чернїгївщину (Конотопщину), Марчик – Полтавщину, Малахов – Крим, Мурські, Пчєлінська представляли Київщину / Галичину, Розторгуєв – Харківщину, Самопалєнко – Катєринославщину, Тушевські – Подїлля, отець Євгєній, Фїлатов – Одещину; Хвильє – Кубань [223, арк. 315].

Такий географїчний зрїз мїг свїдчити про певну нацїональну свїдомїсть, їдейнїсть та патріотичнї настрої представникїв пїдрадянської України, а отже, ї української ємїграцїї в Турєччинї.

Однак у листї до В. Фїлоновича вїд 6 верєснє 1928 р. В. Сальський висловлює сумнїви ї зазначає, що патріотичнї настрої української громади у Стамбулї пояснюютьсє намаганням «вїдвернути вїд себе вїстря закону про висєлення і тому великої вартостї в жадному вїдношеннї «Громада» та не

уявляє». Однак В. Сальський зауважує, що відкидати українську громаду у Стамбулі не варто, однак потрібно «мати на увазі цей випадковий її український характер [6, арк. 1–3; 239, 328].

Такі сумніви виникали у В. Сальського за рік до прибуття до Стамбула представника ДЦ УНР в екзилі В. Мурського. Суголосний В. Сальському і представник військового міністерства ДЦ УНР в екзилі В. Филонович. Він теж був не надто задоволений діяльністю Української Громади і в листі від 26 жовтня 1928 р. висловлює сумніви стосовно особи М. Забелло [239, с. 332], а в іншому листі, від грудня 1928 р. знову наголошує на тому, що М. Забелло не викликає в нього довіри [239, арк. 340]. Також пізніше переказує слова В. Мурського про те, що у Царгороді української організації не існує і що сотник Забелло лише думає, що він має громаду [7, арк. 15–17].

Після прибуття до Стамбула В. Мурський у листі до В. Сальського від 10 липня 1929 р. розповідає, що реалії відмінні від очікуваних; представники Української Громади, колишні військові, здебільшого виявилися врангелівцями. Із ними проведено роботу і тепер вони у «нашому таборі» [239, с. 364].

Разом із тим, інший документ засвідчує, що пізніше В. Прокопович, відвідавши Стамбул, ставиться вельми прихильно і схвально до діяльності «Стамбульської платформи» та її очільників – В. Мурського та особливо М. Забелло [141, арк. 45].

Така суперечлива оцінка може мати кілька простих пояснень. На початках, опинившись у Стамбулі на еміграції, представники Української Громади мали більш насущне завдання: легалізуватися, працевлаштуватися, налагодити побут, просто вижити в чужій країні, в нових для себе умовах.

Ці люди, як військові так і цивільні, не були фаховими розвідниками чи агентами, а у Стамбулі опинилися, рятуючи своє життя від червоного терору, який більшовицька влада розгорнула на окупованих теренах України.

Також з 1922 р. по 1929 рр. вони не отримували від ДЦ УНР в екзилі підтримки та скерування, а також організаційних настанов чи фінансування для проведення розвідувальної, пропагандистської та громадської діяльності.

Вагомою причиною, на нашу думку, була й географічна віддаленість Стамбула, а також, у порівнянні із еміграцією у Варшаві, Празі, Мюнхені, Софії, Белгороді чи Парижі, нечисленність представників Української Громади у місті.

Серед специфічних причин та особливостей, що перешкоджали більш активній діяльності українських емігрантів, можна назвати також східну турецьку ментальність [92, арк. 23], мусульманське віросповідання місцевого населення, ситуативну політику нової турецької влади [186, арк. 112–114], початкове загравання уряду Ататюрка з керівництвом СРСР, а отже, постійний тиск на українську еміграцію і загрозу бути депортованими [28, арк. 62].

Також, до прикладу, у Варшаві завдання ДЦ УНР в екзилі, як-от друк накладу агітаційних брошур, журналів, комунікатів, можна було виконати у будь-якій уніатській чи католицькій або ж і світській друкарні за кілька годин чи один-два дні, оперуючи при цьому можливістю вільного пересування країною, фінансовою підтримкою польської влади. У Стамбулі ж, а надто в Тегерані виконання такого завдання перетворювалося на справжню проблему.

Також слід було враховувати ряд факторів: національні особливості країни, заборону виїзду українських емігрантів зі Стамбула [271, с. 13], провокації радянських спецслужб, пильне стеження їх агентури та головне – нелегальний статус самої «Стамбульської платформи», що, звісно, сповільнювало, а часом і зовсім нівелювало діяльність її членів.

Важливо зауважити, що «Стамбульська платформа» здебільшого була представлена повноцінними емігрантськими родинами. Ця обставина мала подвійний ефект: з одного боку працювати родинами було легше: це

забезпечувало певну єдність у розвідувальній та громадській діяльності, а з іншого – виникали цілком природні протиріччя соціально-побутового характеру, нездоровий змагальний процес між родинами, банальна людська заздрість, як, до прикладу, у випадку родини Забелло стосовно сім'ї очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського [205, арк 55]. Так, в агентурних донесеннях агента «Надії» (М. Забелло) звучить неприязнь, коли він описує своєму куратору кумівство В. Мурського із очільником ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцьким і, як результат, – «шикарний оклад Мурського» на утримання його родини у Стамбулі [206, арк. 59]. Також згадується про додаткові заробітки В. Мурського – співпрацю із дипломатом французького посольства М. Денарду [206, арк. 54], чи інші побутові нюанси, як то нещирість В. Мурського та намагання приховати своє католицьке віросповідання, коли він вів перемовини із Вселенським патріархом стосовно автокефалії ПЦУ [206, арк. 59].

Щодо національного складу «СП» то тут абсолютно переважали українці. Встановлений перелік українських родин – членів «Стамбульської платформи» такий: родина Мурських (включно із свояченицею Пчелінською), родина Забелло, Вакуленків, Куксиних, Марчик, Безп'ятих, Запли-Свічки, Васильєвих, Дудковських, Тушевських [72, арк. 113–114].

Варто зауважити, що до активу «платформи» входили і ті українські емігранти, чиї рідні (батьки, дружини) залишилися в окупованій Україні. У цьому був певний ризик, адже, дізнавшись про місце проживання рідних (запити на встановлення місцезнаходження родичів того чи іншого українського емігранта у досліджених агентурних донесеннях трапляються досить часто) [68, арк. 271], тиснучи на родину та погрожуючи репресіями, ОДПУ у такий спосіб схиляло українських емігрантів до співпраці [184, арк. 1–44]. Решта представників української громади були самотніми або ж влаштовували своє особисте життя відповідно до ситуації, створювали нові сім'ї або ж ділили житло із співмешканцями [72 арк. 113–114].

Сьогодні такі неофіційні стосунки не є чимось незвичайним, але тоді, з огляду на роль сталої української сім'ї, цінність родинних зв'язків, справляли досить легковажне враження.

Однак цьому могло бути справедливе пояснення: більшість українських емігрантів були військовими – колишніми врангелівцями [239, арк. 36–365], чи інтернованими у статусі вояків Армії УНР та втратили будь-який зв'язок із родинами на підрадянській Україні, або ж втратили родини у буквальному сенсі. До Стамбула діставалися манівцями, іноді через Далекий Схід чи евакуюювалися з Криму у складі білогвардійських формувань, як-от К. Філатов, В. Петровський та М. Забелло [401]. Їхнє життя минало на еміграції, під пильним оком радянської агентури. Зв'язки із родиною могли обернутися небезпекою як для самих вчорашніх «петлюрівців» та «врангелівців», так і для їхніх родин на батьківщині. Варто зазначити, що, крім суто українських родин, були й змішані сім'ї. Так, Д. Хвиля співмешкав із жінкою вірменського походження, І. Ілленко, М. Безп'ятий – із гречанками; у П. Дудковського нова дружина була полячкою [72, арк. 113–114], а у Ю. Тушевського – молдаванкою [149, арк. 68–68зв.].

Зауважимо, що окрім романтичної складової такі союзи могли мати цілком прагматичне підґрунтя або ж вимушений характер, бо мова велася не про звичайне подружнє життя, а про банальне виживання в умовах еміграції на чужині, у мусульманській країні, тож вирішувати та залагоджувати побутові проблеми легше було в парі, як і спільно вести бізнесові справи (до прикладу, ресторація чи комерційне ріелторство Д. Хвилі).

Разом із тим, попри небезпеку й ризик деякі з українських емігрантів намагалися налагодити втрачені зв'язки з родинами у підрадянській Україні. До прикладу, Ю. Тушевський таємно, з Персії, розшукував родичів на Поділлі, щоправда, безуспішно [151, арк. 277]. У 1939 р. М. Забелло про це друкує замітку на шпальтах львівського видання «Українські Вісті», а в 1943 р. виходить його замітка із проханням відгукнутися рідних та знайомих

різних людей, у тому числі самих Забелло та рідних Тушевського в україномовній кам'янець-подільській газеті «Подільчанин» [393; 394]. Проте, імовірно, родичі Ю. Тушевського та інших запитуваних цікавили агента «Надію» і з причин його співпраці з радянською розвідкою.

Щодо вікової категорії, то члени «Стамбульської платформи» були достатньо молодими. Так, станом на 1929 р. їхній вік становив переважно 30–45 років. Зокрема, В. Мурському на той час виповнився 41 рік, його дружині С. Мурській – 34, своячениці М. Пчелінській було близько 30. М. Забелло мав 36 років, його дружина К. Забелло – 28 років. Д. Хвиля мав приблизно 40–45 років.

Можна сказати, що 35-45-річні переважали чи не у всій українській еміграції, характеризували спецслужби та Уряд УНР в екзилі. Загалом на 1928 р. О. Удовиченку виповнився 41 рік, В. Змієнку – 42, В. Филоновичу – 34, В. Сальському – 43.

Такий віковий проміжок є досить характерним для представників української еміграції міжвоєнного періоду, народжених на зламі XIX–XX ст. На нашу думку такий вік став ментально оптимальним для розуміння самоідентифікації себе українцями, усвідомлення сенсів національної, державницької ідеї, більше того, активної участі у національно-визвольних змаганнях та продовженню боротьби на еміграції.

Точний вік решти представників «Стамбульської платформи» встановити, на жаль, неможливо через брак детальної інформації, а також біографічних даних. Однак, з огляду на їх зайнятість та активну діяльність, можна припустити, що вони так само належали до вікової категорії 35–45 річних. Іншими словами, представники «Стамбульської платформи» були ще достатньо молодими, мотивованими, енергійними та схильними до авантюри людьми, які, опинившись на еміграції, не розгубилися, зуміли розпочати нове життя, облаштуватися у чужій країні, забезпечувати себе та родину, змінивши фах та опанувавши нову, більш актуальну професію.

Щодо соціального статусу учасників «Стамбульської платформи» та їхню професійну зайнятість, то ці складові можна прослідкувати через агентурні донесення, що містять документи ГДА СЗРУ. Виявлені у них характеристики на багатьох членів «Стамбульської платформи» наводяться нижче [72, арк. 113–114; 191, арк. 115; 200–219]:

1. Бєснєткінс-Бєзп'ятій Михайло – старшина Армії УНР. У Стамбулі працював техніком шляхів сполучення, будував залізничні станції [72, арк. 113–114].
2. Вакуленко – інформація відсутня [72, арк. 113–114].
3. Васильєв Микола Матвійович – музикант, композитор, одружений з балериною Воробйовою; грав на фортепіано в «Токіатлеані». Автор першої української опери, поставленої у Стамбулі [91, арк. 111]. Допомігав В. Мурському зробити переклад тексту Меморандуму для Вселенського патріарха Фотія II з французької мови на грецьку [215, арк. 242].
4. Васильєва (Воробйова) – дружина М. Васильєва, балерина, подруга М. Пчелінської [215, арк. 239].
5. Витинський Василь Федорович – у Стамбулі мав кілька ресторанів, власник кондитерської крамнички «Кристель»; також працював кондитером у кондитерській «Москва» Февзі-бєя, добуваючи для українців цінні відомості [191, арк. 115].
6. Гіжецький – інформація відсутня [72, арк. 113–114].
7. Грищенко Ілля Филипович – у минулому інтендантський чиновник.
8. Дудковський Петро – колишній агроном з Херсонщини, старшина Армії УНР, власник ковбасної крамниці [72, арк. 113–114].
9. Забелло (Забелло, Книшенко-Бабич) Катерина – дружина М. Забелло, українська військова і громадська діячка. Народилася в Заславі (нині – м. Ізяслав) Волинської губернії. Там навчалася у жіночій гімназії. До еміграції – бунчужна полку кінноти Армії УНР. Вочевидь, була інтернована разом із військовими Армії УНР до Каліша, а звідти емігрувала до

Туреччини. З 1929 р. активно включилася у роботу «Стамбульської платформи». Оскільки її чоловік був завербований радянською розвідкою, з контексту досліджених нами джерел цілком логічно припустити, що К. Забелло так само могла бути завербованою агенткою ОДПУ [205, арк. 51–53зв.].

10. Забелло (Забелло) Микола Миколайович – колишній сотник Армії УНР. У Стамбулі до приїзду В. Мурського очолював українську громаду, далі обійняв посаду секретаря при В. Мурському, був фактично його правою рукою. Наявна інформація про діяльність М. Забелло вельми суперечлива. З агентурних донесень та листування стає відомо, що в еміграції він підробляв журналістом, дописуючи в українські видання. Одночасно співпрацював із гетьманською, білогвардійською, французькою, польською, японською, уенерівською екзильною та радянською розвідками [8, арк. 26–26зв.; 32, арк. 4; 32, арк. 6; 221, арк. 281; 319, арк. 393; 394; 395; 396; 401; 404].

11. Зоц-Кравченко Микола – очільник Української громади до прибуття в Стамбул В. Мурського, депортований з Туреччини як неблагонадійний [28, арк. 62].

12. Запли-Свічка Семен Сергійович – колишній військовий чиновник, у Стамбулі знайшов себе у торгівлі килимами на Гранд-базарі [72, арк. 113–114].

13. Ілленко Іван Петрович – конотопець, у минулому сільський вчитель, у Стамбулі працював техніком-механіком [72, арк. 113–114].

14. Ієвлєв – у минулому – військовий, ротмістр; у Стамбулі тримав крамничку дитячих іграшок [215, арк. 243].

15. Куксин Михайло – інженер британської компанії, голова місії українського представництва в Антанті [218, арк.301].

16. Малахов Григорій – колишній механік Чорноморського підводного флоту. Працював механіком на підприємстві «Форд» [72, арк. 113–114].

17. Марчик Микола Георгійович – колишній прокурор. Тримав із дружиною, вельми відомою у Стамбулі кравчиною, майстерню та модний салон жіночого одягу [72, арк. 113–114].

18. Мурський Володимир Васильович – колишній соціаліст-революціонер, товариш маршала Ю. Пілсудського, учитель середніх шкіл, журналіст, дипломат, розвідник. Свого часу закінчив Рішельєвську гімназію в Одесі та філософський факультет Львівського університету. У березні 1918 р. від імені української влади Одеси координував відносини з австро-німецьким військовим командуванням. Кум Голови Державного Центру УНР в екзилі А. Лівницького [215, арк. 232]. До Стамбула прибув як представник екзильного уряду УНР, очільник «Стамбульської платформи». Удостоївся почесного звання «українського нунція» і друга Вселенського патріарха Фотія II. Перебував на утриманні польського уряду і Державного Центру УНР. Представлявся як літератор і журналіст-кореспондент Ліги Націй, співпрацював з польською місією і військовим аташе французького посольства капітаном М. Денарду, очільником японської розвідки у Стамбулі полковником Іімурую [191, арк. 115; 401, 402].

19. Мурська (Вольська) Софія Степанівна – рідна сестра М. Пчелінської, дружина В. Мурського. Католичка за віросповіданням. Громадська діячка, перекладачка. Дитячі і юнацькі роки провела разом із сестрою Марією у школі при католицькому монастирі містечка Коломне та у європейських закладах освіти. Одна із найвідоміших діячок жіночого руху України початку XX ст. В еміграції присвятила себе вихованню дітей, активно допомагала чоловікові у його діяльності, згуртуванню української громади у Стамбулі та діяльності «Стамбульської платформи». В агентурному донесенні агента «Надія» характеризується як «кінцева націоналістка» [60, арк. 111].

20. Петровський Олександр Іванович – колишній підполковник Армії УНР, музикант в «Токіатліані» [72, арк. 113–114].

21. Пчелінська (Вольська, Топчибаши) Марія Степанівна – молодша сестра дружини В. Мурського. Початкову освіту разом із сестрою Софією здобула при католицькому жіночому монастирі у Галичині, в містечку Коломне; далі навчалася у Франції та Англії. Після більшовицького перевороту 1917 року Марія вийшла заміж за болгарського офіцера, бувшого вихованця Сумського кадетського корпусу А. Пчелінського. Після поневірянь в Румунії та Польщі разом із чоловіком переїхала до Болгарії, в місто Пловдив. Певний час працювала машиністкою у посольстві УНР в Болгарії, яке очолював О. Шульгін. Була поранена під час комінтернівського теракту у храмі Святої Неділі в м. Софія (Болгарія). Через 2 роки розлучилася із чоловіком й емігрувала до Франції. Була членкинею української громади в Парижі, працювала сестрою милосердя в одному з паризьких військових госпіталів, де, ймовірно, познайомила з майбутнім аташе французького посольства у Стамбулі й керівником французької розвідки капітаном М. Денарду. Марія Пчелінська спромоглася отримати французьке громадянство; у Парижі була близько знайома із родиною Токаржевських. До Стамбула прибула у 1931 р., мешкала у Мурських. Співпрацювала із французькою розвідкою. Проявила себе винахідливою та вельми здібною у розвідувальній діяльності [70, арк. 50; 120, арк. 329].

22. Розторгуєв Володимир – колишній адвокат, навчався в університеті у Німеччині. Квартирував у Д. Хвилі. У Стамбулі працював у фірмі «Бенедато», виконував обов'язки секретаря корпорації російських адвокатів [191, арк. 115].

23. Самопаленко Володимир Корнійович – вельми освічений, як свідчить у своїх донесеннях агент «Надія». Рід занять до еміграції невідомий. У Стамбулі успішно торгував молоком та молочними продуктами на виніс; займався оперативною розвідувальною діяльністю, мав власних інформаторів, які добували інформацію навіть із радянського посольства [191, арк. 115; 219, арк. 31].

24. Старченко Олександр Іванович – інформація невідома [191, арк. 115].
25. Тушевська (Віоровська) Наталія Владиславівна – дружина Ю. Тушевського, допомагала чоловікові з кореспонденцією за його відсутності [150, арк. 511–511зв.].
26. Тушевський Юрій Георгійович – інженер; в еміграції на Близькому Сході йому вдалося зробити вражаючу кар'єру: працював на британську компанію «Індо-Європейський телеграф», згодом його як висококваліфікованого інженера запросили на роботу до німецького синдикату для будівництва телеграфної лінії уздовж зведених залізничних доріг, тож, цілком можливо, він міг знати особисто головного архітектора компанії, легендарного творця «Будинку з химерами» В. Городецького. Виконував функції керівника Перського розвідпункту в Тегерані, Тавризі [150, арк. 511–511зв.; 151, арк. 277; 152, арк. 51].
27. Філатов Костянтин – закінчив Одеський кадетський корпус, артилерист, офіцер царської армії, служив в Армії УНР, працював агрономом. У Стамбулі став музикантом в ресторації «Руфа», грав на гітарі, віолончелі, банджі [72, арк. 113–114].
28. Хвиля Денис Гаврилович – кубанський козак-чорноморець, у минулому – військовий. У Стамбулі тримав власну ресторацію «Амбамадер» (за іншими даними – «столовка домашніх обідів») і пансіонат для українців; здавав житло в найм [191, арк. 115].
29. Шрам Іван – галичанин, завершував навчання в американському коледжі в Бебеці [72, арк. 113–114].

Окреслюючи гендерні особливості діяльності «Стамбульської платформи», можемо стверджувати, що у розвідувальній роботі українських екзильних спецслужб переважали чоловіки, хоч для спецслужб царської Росії чи СРСР жінки-розвідниці новою чи незвичною практикою не були. Так, історії відомі приклади шпигунської діяльності Н. Плевицької (дружини генерала М. Скобліна), співачки й актриси німого кіно [398]; кадрового

офіцера Розвідуправління штабу РСЧА й поетеси О. Ревзіної (Ель Фераррі) [359] та інших.

На їхньому тлі залишається невідомою і невивченою діяльність жінок-розвідниць спецслужб УНР, що частково пояснюється цілком об'єктивними причинами: недоступністю/відсутністю джерел та матеріалів, а також тим фактом, що у контексті діяльності «Стамбульської платформи» жіноча розвідувальна діяльність позначалася як громадська, або ж про неї не згадували взагалі, себто ігнорували.

У прикладах діяльності успішної бізнес-леді – дружини М. Марчика, ім'я якої нам невідоме, С. Вольської-Мурської, М. Пчелінської та К. Забелло простежуються виразні й вельми характерні для міжвоєнного періоду прояви жіночої емансипації та прагнення самореалізації, незалежно від здобутків та успіхів чоловіків.

Варто, однак, наголосити на традиційних патріархальних проявах чоловічої ментальності, традиційної для тих часів. Так, із наявних джерел видно невизнання успішної діяльності М. Пчелінської з боку чоловіків-колег, зокрема, М. Забелло, В. Мурського та очільників ДЦ УНР в екзилі. Зокрема, в агентурних донесеннях агента «Надії» М. Пчелінська подається здебільшого у зневажливому тоні: «мадам-разводка», «з Денарду можливий скороминучий романчик, з ним вона на «ти»»; Марія завжди бажана гостя у французькому псольстві, у його кабінеті», «в чудненьких стосунках з японцем Імурою», «трохи невитримана і різка, в громаді її недолюблюють» [70, арк. 50; 120, арк. 329]. Можна припустити, що для М. Забелло така риторика була звичною [100, арк. 315], бо так само зневажливо він повідомляє у своїх агентурних донесеннях і про В. Мурського [102, арк. 316]. Проте коли він пише листа одному з діячів українського екзильного уряду І. Косенкові, у якому розпитує про приватне життя М. Пчелінської, той, замість проігнорувати, дещо сором'язливо відповідає на його запитання і додає: «що до її приватного життя, то воно мені майже невідоме, та, окрім

того, воно нас і не стосується, так як кожен має право розпоряджатися собою по своєму розуму і бажанню, лишень би від цього не було погано іншим і спільноті [...]» [120, арк. 329].

У той самий час, В. Мурський у листах до керівництва ДЦ УНР в екзилі взагалі не згадує про те, що налагодження контактів з представниками іноземних розвідок – пряма заслуга М. Пчелінської, видаючи їх, зокрема налагодження контактів з очільником японської розвідки, Іімурою, за власні досягнення, за що отримує одноосібну подяку від В. Прокоповича: «Дуже вдячний Вам, що надали можливість придбати таке миле і цікаве знайомство... (з полковником Іімурою). При цьому випадку вважаю за приємний для себе обов'язок висловити Вам від імені служби щиру подяку за всю цю, пророблену Вами з такою послідовністю, тактом і розумінням справи роботу [...]» [44, арк. 233]. І це при тому, що М. Забелло у своєму донесенні чітко зазначає: «Іімура потрапив до Мурського випадково – через теніс, на якому грає разом з Васильєвими і Пчелінська. Так ось на тенісі Васильєви і познайомили її з військовим аташе...» [215, арк. 240].

У присутності представника французької розвідки М. Денарду, у якого з М. Пчелінською стосунки, він говорить про неї в не надто делікатному тоні, що справляє вкрай негативне враження [205, арк. 52].

Діяльність К. Забелло в Стамбулі, на перший погляд, зводилася до громадської діяльності. Однак, імовірно, за завданням радянських кураторів вона здружилася із С. Мурською, часто бувала у неї вдома. До того ж в агентурних донесеннях згадуються епізоди про те, як К. Забелло виявляє ініціативу і шпигує за Мурськими для свого чоловіка [205, арк. 51, 53–53зв.].

С. Вольська-Мурська в агентурних донесеннях іменується «кінцевою націоналісткою», яка, разом із тим, присвячує себе родині, вихованню дітей та їх першим причастям, підготовкою зустрічей із представниками української громади та готуванням спільних вечерь [206, арк. 57–59].

Віросповідання та конфесійна приналежність членів «Стамбульської платформи» так само різняться. Так, родина В. Мурського та М. Пчелінська були католиками. Однак, виконуючи у Стамбулі роль «православного нунція» [128, арк. 154], працюючи над лобіюванням інтересів ПЦУ та здобуттям автокефалії (Томоса) [139, арк. 22], В. Мурський та його родина, як вже зазначалося вище, приховували своє католицьке віросповідання [205, арк. 51–54]. При цьому В. Мурський послідовно налагоджував тісні контакти та співпрацю зі Вселенським патріархом Фотієм II, відстоював інтереси не лише ПЦУ, а й православних церков інших поневолених Росією народів. З Великодньої кореспонденції (листування М. Забелло та Ю. Тушевського) випливає, що обидві родини сповідували православ'я. В. Мурського було поховано у Стамбулі на католицькому кладовищі району Ферицької. Родина Забелло похована на православному кладовищі Стамбула в районі Шишлі.

Інші представники «Стамбульської платформи» до еміграції могли бути здебільшого православними (РПЦ), менший відсоток – римо-католиками й уніатами, однак точна інформація про це відсутня.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що просопографічний портрет досліджуваної нами нелегальної резидентури представляє собою групу представників української еміграції, цивільних та військових, які у 1919–1922 рр. під час евакуації із чорноморських портів до Туреччини, осіли в Стамбулі й спромоглися об'єднатися у регіональні земляцтва, а надалі – в Українську Громаду. Саме з активу цієї Громади і була сформована так звана група Мурського або нелегальна резидентура «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі.

Її склад представлений вихідцями з усіх регіонів України віком від 35 до 45 років, православного віросповідання, гідної освіти, здебільшого військової професії. Примітно, що до еміграції ці люди могли знаходитися по різні сторони барикад, будучи державними чиновниками царської Росії, служачи в Армії УНР чи у Врангеля. Однак у Стамбулі В. Мурському їх

вдалося переконати доєднатися до проукраїнського табору. Цьому, вочевидь, сприяло їхнє українське походження, бажання повернутися на батьківщину, а також, на нашу думку, розтлумачені самотійницькі ідеї, що й мотивувало їх долучитися до діяльності «СП».

Разом із тим, серед них були й вельми одіозні постаті авантюрної вдачі, як-от родина Забелло, чим непроминули скористатися радянські спецслужби, завербувавши їх у якості агентів.

Гендерний аспект діяльності «СП» окреслений кількома яскравими жіночими посталями і попри певну емансипованість цих жінок й успіхи, у т. ч. і в розвідувальній роботі, характерний тогочасним уявленнями і традиційним патріархальним ставленням чоловіків до ролі жінки поза сімейним колом.

В силу об'єктивних причин, у більшості представників «СП» родини залишилися на підрадянській території, без можливості возз'єднання. Намагання зв'язатися з рідними могло обернутися репресіями проти їх близьких в УРСР, а також тиском і спонуканням радянських спецслужб до співпраці для самих членів «Стамбульської платформи». Тож у Стамбулі дехто створив нові родини чи розпочав нові стосунки.

Досліджені нами джерела дозволяють констатувати той факт, що попри суворі турецькі закони, представники української еміграції спромоглися легалізуватися, налагодити побут, розпочати власну комерцію або ж працевлаштуватися, отримавши відповідальні посади у престижних міжнародних компаніях та стати затребуваними фахівцями на близькосхідному ринку праці; інтегруватися у місцеву громаду, по суті, творячи свій, Український Стамбул. На нашу думку, це твердження є цілком правомірним до використання на противагу нав'язаним російською історіографією «Русскому Стамбулу» та «Стамбулу белоэмиграции».

Окреслені аспекти дисертантка глибше розглянула у таких наукових публікаціях: «Український Стамбул»: українська еміграція на берегах

Босфору у контексті діяльності «Стамбульської платформи (1929–1935 рр.)» [334, с. 29–37], «Стамбульська платформа» УНР у 20–30-ті рр. ХХ ст.: просопографічний портрет» [333, с. 210–226], «Микола Забелло (1892–1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія» [328, с. 205–220], «Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі, 30-ті рр., ХХ ст.» [325, с. 37–38], «Українці міжвоєнної Туреччини 20–30-х рр. в сучасних комеморативних практиках» [335, с. 75], «Фактор професійних компетенцій В. Мурського та їх вплив на діяльність «Стамбульської платформи» (20–30-ті рр. ХХ ст.)» [337, с. 24–25], «Білі росіяни beyazrus чи українці: репрезентація української ідентичності у контексті діяльності «Стамбульської платформи», 20-30-ті рр. ХХ ст.» [323, с. 319–324] та «Згорання діяльності українських інституцій у Туреччині наприкінці 30-х років ХХ ст. в контексті закордонних спецоперацій НКВС» [326, с. 40–41].

Висновок до розділу

Отже, введення нами в науковий обіг назви «Стамбульська платформа» є логічним та правомірним, адже щодо групи Мурського вперше вона була вжита у листах очільника ДЦ УНР в екзилі А. Лівицького. Тому вважаємо надалі цілком прийнятним користуватися запропонованою назвою.

Створенню та роботі «СП» у Стамбулі передували: діяльність Комітету Порятунку України та Української Громади Стамбула.

Однак питання інституціювання власне «Стамбульської платформи» як громадського об'єднання чи дипломатичної установи наразі не є коректним. Громадським об'єднанням, хоч і нелегалізованим, згідно із турецькими законами, була Українська Громада Стамбула, очолювана до 1928 р. М. Зоц-Кравченком, а надалі М. Забелло, з активу якої, власне, і була сформована «СП».

Статус у вигнанні не дозволяв ДЦ УНР провадити офіційну міжнародну політику та дипломатичну діяльність, а отже, наявність дипломатичних установ, які б представляли інтереси української нації у світі, так само унеможливлювалась. До того ж дипломатичні установи УНР, які вели свою

діяльність до окупації радянською Росією українських теренів, замінили дипломатичні представництва СРСР та УРСР, як-от у Турецькій Республіці. Тож тепер дипломатична діяльність ДЦ УНР в екзилі зводилася до формату роботи громадських організацій (у країнах, де була можлива їх легалізація), неофіційних громадських об'єднань, а також діяльності розвідпунктів та нелегальних резидентур, кістяком яких ставали свідомі представники української політичної еміграції.

Досліджені нами джерела підтверджують, що сформована В. Мурським «Стамбульська платформа» мала всі ознаки нелегальної резидентури і функціонувала у відповідному форматі, займаючись стратегічною та оперативною розвідувальною агентурною діяльністю.

Відповідно, В. Мурський, хоч колеги з ДЦ УНР в екзилі його іменували «українським нунцієм», а радянські спецслужби – «петлюрівським послом», у Стамбулі мав статус резидента очолюваної ним нелегальної резидентури.

Власне, саме так його і сприймали представник французької розвідки М. Денарду та японської – Т. Іімура, коли цікавилися, хто у Стамбулі займається українською розвідкою.

Недостатня джерельна база не дозволила зробити більш повний аналіз складу досліджуваної нелегальної резидентури, проте навіть завдяки наявним архівним документам вдалося відновити вельми олюднений просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи».

Загалом члени «СП», їх соціальні, ментальні й моральні якості формували позитивне сприйняття української нації у світі; вирізняли українців із звичної для сприйняття у міжнародному контексті, загальної маси «беззрус» і в подальшому сприяли симпатії та підтримці представників розвідок та урядів інших країн стати на бік України в її боротьбі за державність і повалення радянського тоталітарного режиму. Історичну тяглисть та неоціненний внесок діяльності окремих членів «Стамбульської платформи» у сучасному становленні української державності ми з упевненістю й вдячністю маємо відзначати і сьогодні.

РОЗДІЛ III

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЗИДЕНТУРИ

3.1. Взаємодія «СП» з політичним істеблішментом Турецької Республіки

На початку 1930-х рр. радянський тоталітарний режим продовжував методично зміцнювати свої позиції як всередині країни, шляхом репресій й терору, так і на міжнародних економічних та політичних майданчиках, застосовуючи гібридні методи пропаганди та підкупу. Зокрема, за кордоном радянські спецслужби практикували підкуп та вербування іноземних медійників, творчої інтелігенції та політичного істеблішменту, перетворюючи їх на вельми ефективних агентів міжнародного впливу. Методично вибудовувалася та зміцнювалася розвідувальна агентурна мережа: в закладах освіти, урядових структурах. Із представників привілейованих верств США, Великої Британії, Франції вербувалося та формувалося перспективне лобі для просування важливих для СРСР акцентів у внутрішній та зовнішній політиці зазначених країн.

Радянські кораблі заповнили міжнародні порти збіжжям з окупованих українських теренів [30, с. 166–166зв.], а через канали ОДПУ резиденти радянської розвідки налагоджували напівлегальні ринки збуту так званих «експропрійованих» релігійних цінностей та антикваріату, ведучи успішну торгівлю цими раритетами на Близькому Сході та часто використовуючи їх для особистого збагачення [269].

Проте така зростаюча економічна, політична та розвідувальна присутність СРСР у міжнародному контексті, попри можливість отримувати дешеві ресурси, все більше дратувала та напружувала країни Заходу, Близького й Далекого Сходу.

У своїх агентурних звітах радянська розвідка, як не дивно, списувала наростаючу прохолодність у взаєминах із Заходом на діяльність «уенерівців»

за кордоном та на «дипломатичну обробку» українськими екзильними спецслужбами політичного істеблішменту західноєвропейських держав. У результаті цієї «дипломатичної обробки», як зазначається в одному із таких донесень, Франція та особливо Англія, дійшли висновку, що СРСР має бути розчленованим на кілька цілком самостійних держав, отож робота «уенерівців», мовляв, завдяки такому повороту справ значно полегшувалася [164, арк. 172–173]. Тим часом українська політична еміграція, керівники ДЦ УНР в екзилі та українські екзильні спецслужби на початку 30-х рр. дійсно намагалися використати будь-яку можливість заручитися підтримкою західноєвропейських урядів та іноземних розвідок [164, арк. 172], щоб встановити цілком прагматичні військово-політичні стосунки із Японією [318, с. 103–120] та налагодити контакти із політичним істеблішментом Турецької Республіки [27, арк. 126; 69, арк. 281; 200, арк. 445].

Однак для повноцінної дипломатичної діяльності, а тим більше «дипломатичної обробки» іноземних урядів ні у ДЦ УНР в екзилі, ні в екзильних українських спецслужбах не було відповідного офіційного статусу, фахівців, достатніх фінансових ресурсів. У той час, коли, за свідченнями Г. Агабекова, представники радянських спецслужб мали більш ніж достатньо коштів для організації щоденної оперативної розвідувальної діяльності, підкупу та вербування потрібних людей [243, с. 99], у своєму листі до А. Лівницького В. Прокопович, після візиту до Стамбула, зазначає банальну річ: В. Мурський не скрізь може бувати, «бо не так одягнутий» [139, арк. 22], а представники діаспор поневолених Росією народів, які вели активну громадсько-політичну у Стамбулі, готували спільне протесне звернення до уряду Польщі, що підтримував їх фінансово, стосовно скорочення їх утримання на 30% [185, арк. 62].

Загалом, дослідивши масив архівних документів архіву ГДА СЗРУ, можна констатувати, що на початок 30-х рр. XX ст. в українській політичній еміграції зростало усвідомлення можливості поновлення національно-

визвольного руху [164, арк. 172–182] та плекалися сподівання на можливе швидке повернення в Україну [291, с. 63–80].

Поновлення протистояння через єдино можливий на той час ресурс – пошук ситуативних союзників, політичного лобі, а також їх можлива політична та фінансова підтримка, бачилися очільникам української політичної еміграції цілком реалістичними; більше того, їх наміри та амбіції до певної міри і справді неофіційно підтримувалися іноземними партнерами. Тож ДЦ УНР в екзилі передбачав за підтримки таких держав, як Польща, Німеччина [34, арк. 21–27], США, Велика Британія і Японія [67, арк. 280; 318, с. 103–120; 368; 370, с. 77–83; 372, с. 137–142; 400; 401], розгортати локальні збройні конфлікти на теренах поневолених радянцями народів України, Кавказу, Криму, Туркестану, які надалі мали б перерости у потужні протистояння із радянським режимом; та, звісно, долучатися до таких збройних конфліктів на віддалених кордонах СРСР [183, арк. 28–38].

У цьому контексті найперспективнішими для українського екзильного уряду виглядали радянсько-японські тертя на Далекому Сході, що набирали все більш серйозних обертів і мали усі шанси перерости у справжній військовий конфлікт [183, арк. 28–38].

За участі українських сил у якості потенційного союзника Японії, цей конфлікт міг би стати катастрофічним для державної цілісності СРСР та, зрештою, призвести радянську імперію до розчленування на окремі національні держави раніше поневолених нею народів – Україну, Туркестан, Кавказ.

Ставка робилася на те, що можна, «ставши частиною цього протистояння у потрібний момент використати його перебіг на свою користь і вивести з міжнародної політичної гри серйозного контрагента – СРСР, чий політичні та економічні методи завжди для Європи та Азії були невичерпним джерелом криз, інтриг та загарбницьких імперських загроз» [225, арк. 89–96].

У тексті Меморандуму з Японією очільник «Стамбульської платформи» В. Мурський констатує незаперечний, як показують реалії сучасного російсько-українського протистояння, факт: «Історія останніх років прекрасно довела всім неупередженим, що вирішення російської проблеми та подальший смертельний удар по комунізму були можливі лише шляхом збройного конфлікту, а не завдяки безплідним дискусіям та конференціям або дружнім пактам з Радянською Росією». [225, арк. 90]. Так само він підкреслює, що «уряд Української Демократичної Республіки, який перебуває у вигнанні з 1920 року, надає цьому конфлікту абсолютно виняткову важливість» [225, арк. 90–91].

Отже, український екзильний уряд та спецслужба через своїх відпоручників та резидентів ефективно контактували із представниками іноземних розвідок. Через них відкривався вихід на урядовців Італії, Франції, Німеччини, Великої Британії, Японії та Сполучених Штатів Америки, які розглядалися як ситуативні чи в перспективі постійні союзники [401].

Тож для ДЦ УНР було вельми заманливо і важливо у цьому колі побачити й уряд нової Туреччини [27, арк.126; 69, арк. 281; 200, арк. 445], адже турецький фактор на Близькому Сході міг би стати вирішальним і зіграти на користь українських інтересів. Тим більше, що такому українсько-турецькому порозумінню на початку ХХ ст. вже передувала, хоч і коротка, проте офіційна дипломатична співпраця, як-от функціонування дипломатичної місії УНР в Туреччині, що засвідчувалося мирним договором від 9 лютого 1918 р. між УНР з однієї сторони і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною – з другої [327, с. 15–46].

За часів Директорії керівником посольства став О. Лотоцький [252, с. 11–14]. Надалі, з 20 травня 1920 р. по 11 жовтня 1921 р. українську дипломатичну місію очолював І. Токаржевський-Карашевич із дипломатичним рангом Надзвичайного посла і Повноважного міністра [250, с. 185]. Попри те, що, з окупацією українських теренів Червоною армією,

УНР втратила свою державність, а Османська імперія не пережила власні політичні катаклізми [287] і національний уряд Анкари витіснив уряд турецького султана, інтересу до України турецька дипломатія не втрачала: як свідчення цього, 30 листопада 1920 р. Токаржевського-Карашевича було визнано турецькою владою як Повноважного міністра України в Туреччині [250, с. 186; 390].

Поразка Української національно-демократичної революції та утвердження більшовиками Української СРР на теренах колишньої Наддніпрянської України спричинила кардинальну зміну геополітичної ситуації. Це, своєю чергою, призвело до перегляду політики України щодо Туреччини та Туреччини до України. Після того, як законний уряд українського народу змушений був перейти у вигнання, почали згортатися відносини між УНР і Туреччиною, де на той час султанський режим змінився на республіканський. Тоді започатковуються відносини між новим урядом Туреччини на чолі з Ататюрком і УРСР. На початку літа 1922 р. у Харкові було відкрито турецьке посольство, а в жовтні з'явилася місія УСРР у Туреччині [292, с. 320]. Оскільки УРСР не була в повному розумінні вільною в підписанні договору, все те, що було напрацьовано між самостійною Україною і Туреччиною в 1918–1921 рр., анулювали. Відтак вікно можливостей для стратегічного партнерства України в Турецькій Республіці суттєво зменшилося, а дипломатична діяльність екзильного уряду протягом 1922–1927 рр., за оцінкою міністра закордонних справ УНР О. Шульгина, істотно звузилася [261, с. 20–21].

Хоча боротьба за державну незалежність України й була переведена головним чином у дипломатичну площину, в засоби «таємного фронту» протиборства спецслужб [399; 401] і гуманітарну сферу, пов'язану із захистом українців, які опинилися в Туреччині, авторитетна вітчизняна дослідниця історії дипломатії І. Матяш, спираючись на архівні джерела, зазначає, що в Туреччині до 1921 р. функціонувало офіційне дипломатичне

представництво, а в «тарнівський період» діяльності УНР (1921–1923 рр.) деякий час продовжувала діяти дипломатична місія [311; 59].

Порівнюючи діяльність О. Адіасєвіча з діяльністю В. Мурського, не можна не зауважити подібність професійних кондицій та компетенцій, проукраїнськи самостійницькі погляди та державницькі переконання обох діячів. Крім того, за своїм інституціонуванням, організацією громадсько-політичної, просвітницької, видавничої та пропагандистської діяльності, гуртуванням навколо себе української еміграції у Стамбулі та на Близькому Сході і КПУК, на наш погляд, стоїть ближче до «Стамбульської платформи», ніж до офіційних дипломатичних, представницьких інституцій.

Також можна говорити про певне гіпотетичне наступництво діяльності «Стамбульської платформи» і КПУК, однак у неофіційному форматі діяльності як представницької місії, так і нелегальної розвідувальної резидентури.

З огляду на таку незаперечну історичну тяглість, керівництво ДЦ УНР небезпідставно сподівалося, що для нової Туреччини співпраця з українською політичною еміграцією, попри все, має бути важливою, як і раніше, адже пріоритетом міжнародних відносин уряду Ататюрка залишався «північний вектор... і насамперед взаємини із сусідньою Україною» [363, с. 193].

Саме тому, прибувши у 1929 р. до Туреччини, представник ДЦ УНР в екзилі та українських екзильних спецслужб, очільник «Стамбульської платформи» В. Мурський, опираючись на досвід попередніх українських дипломатичних та громадсько-політичних інституцій, що діяли у Стамбулі до того часу, прекрасно усвідомлював не лише коло своїх громадських компетенцій та завдань, а й необхідність налагоджувати політичні контакти та набувати розвідувальних компетенцій [239, с. 363–364].

Вже перші дні його перебування в Туреччині були спрямовані на пом'якшення вістря турецьких міграційних законів, жорстких стосовно

українських емігрантів, та налагодження дружніх стосунків із чиновником місцевої стамбульської міграційної служби Невзі-беєм [205, арк. 52], адже за два роки до того становище українських емігрантів у Стамбулі різко погіршилося. Річ у тому, що турецька влада видала низку обмежувальних постанов, які стосувалися емігрантів: іноземці не лише позбавлялися права посідати державні посади, а й займатися ремеслом [338, с. 255, с. 3; 4]. Головною причиною було цілеспрямоване і системне здійснення впливу радянської влади на політичну еліту Туреччини, адже у той час уряд Ататюрка, керуючись цілком прагматичними потребами зміцнення економіки молодой Турецької Республіки провадив політику загравання із СРСР [186, 112–114; 255, 3, 5].

Разом із тим, попри офіційну дружбу із радянською владою, уряд нової Туреччини вельми турбувало налагодження агентурою радянської розвідки неофіційних контактів із державними особами та апаратними службовцями. Так, турецька розвідка була вкрай занепокоєна діяльністю радянських «колег» у Стамбулі, зазначає Л. Соцков. Тому особливу увагу рекомендувалося звертати на «російських емігрантів», а шефу стамбульської поліції Саліх-бею було прямо вказано на необхідність посилення координації дій зі службою безпеки [255, с. 4].

Під визначення «російські емігранти» потрапляли, звісно, й представники української еміграції, яких вважали такими ж «беззрус» – «білими росіянами». У такому контексті радянській розвідці було достатньо легко дискредитувати представників української політичної еміграції у Стамбулі, як-от М. Зоц-Кравченка, очільника української громади до 1929 р., фабрикувати аргументи на користь їхньої неблагонадійності та домагатися їхньої депортації. Однак, такі обставини мали і певні наслідки, несприятливі і для самих представників радянських спецслужб.

Публічні викриття справжніх радянських агентів турецькими спецслужбами були вкрай небажаними. Москва дуже болісно реагувала на

такі дії, якщо вони ставали відомими на широкий загал [255, с. 4]. Разом із тим, турецький уряд і сам поки що не бачив сенсу псувати стосунки з СРСР, тому подібна викривальна діяльність всіяко утаємничувалася і проводилася вкрай обережно, виключно під контролем турецької влади і руками секретних служб.

Зусиль В. Мурського потребувало й подальше гуртування української громади, проведення відповідної просвітницької роботи, а також налагодження якісної розвідувальної діяльності нелегальної резидентури, робота якої була б вигідна турецьким спецслужбам, а не дратувала їх.

На той час, у Стамбулі осіло чимало представників української інтелігенції та колишніх вояків Армії УНР із самостійницькими переконаннями, що могли сформувати добру агентурну мережу та надавати активну допомогу спецслужбам Державного Центру УНР в екзилі [57, арк. 120–122]. Тож, як бачимо, налагодження В. Мурським розвідувальної діяльності було тісно пов'язане із просвітницькою роботою, репрезентацією української громади як представників окремої нації та роз'яснення турецьким посадовцям й чиновникам, що українці та росіяни – представники різних народів. Перші до того ж зацікавлені у відновленні власної державності та поверненні на власні терени, окуповані радянською Росією.

Наступного, 1930 року, В. Мурським та найближчим активом «Стамбульської платформи» було підготовлено візит до Стамбула представника ДЦ УНР в екзилі, Голови Ради Міністрів УНР В. Прокоповича, а також організована його секретна зустрічі із Вселенським патріархом Фотієм II щодо отримання автокефалії українською церквою [139, арк. 22].

Така послідовна та акцентована діяльність В. Мурського неабияк турбувала радянську розвідку. Під пильним спостереженням агентів ОДПУ знаходилися контакти В. Мурського із представниками кримськотатарської діаспори та її очільником Д. Сейдаметом Киримером [35, арк. 77; 52, арк. 167; 181, арк. 87], що могло відкрити українському екзильному уряду

шлях до перемовин й укладання домовленостей із лідером турецького народу М. Кемалем Ататюрком. Серед агентурних донесень виявлено документ, який засвідчує, що імовірно зближення української й турецької сторін радянська розвідка розглядала дуже серйозно і вважала його неприпустимим. Так, до прикладу, в одному з донесень говориться про начебто серйозний конфлікт, що стався поміж керівництвом уенерівських спецслужб В. Сальським та очільником ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцьким [175, арк. 1–2]. Та вже з наступного донесення стає зрозуміло, що розходження між «високопоставленими петлюрівцями» відсутні і що це, мовляв, спецоперація, розроблена і втілена українськими екзильними спецслужбами, аби відволікти радянську агентуру в Стамбулі від домовленостей ДЦ УНР в екзилі з Ататюрком [164, арк. 172–174].

Насправді з наявного джерельного масиву нічого невідомо про можливі контакти керівників ДЦ УНР в екзилі з очільником Туреччини, більше того, зазначається, що такий контакт під час візиту В. Прокоповича до Стамбула, попри наявність інформації протилежного змісту, усе ж не відбувся [164, арк. 182].

Однак це не виключає можливості, якщо і не прямих, то більш втаємничених та завуальованих форматів комунікації В. Мурського із представниками турецької влади [69, арк. 281; 129, арк. 282]. ДЦ УНР в екзилі вбачав майбутню державність України невідривно пов'язану із Кримом [46, арк. 282]. Також уряд М. Кемаля Ататюрка усвідомлював той факт, що імперська політика царської Росії, котра передбачала експансію на Близький Схід і завоювання Константинополя, з приходом більшовицької влади нікуди не поділася і що існування самостійної України у зв'язку із Кримом – то посилення і гарантії протидії експансійним намірам модернізованої в СРСР колишньої Російської імперії [186, арк. 112–114]. Зближення В. Мурського з Д. С. Киримером, який міг вільно пересуватися країною та бувати в Ангорі у владних кабінетах турецьких посадовців, а

також своїх високопоставлених співвітчизників [212, арк. 98], та подальші стратегічні державницькі угоди українського екзильного уряду з кримськотатарською діаспорою [46, арк. 282], відкривали перед прихильниками «Стамбульської платформи», а отже, і перед ДЦ УНР в екзилі, цілком реальну можливість «контактів із людьми із влади, що роблять політику» [216, арк. 206].

Одним із успішних пропагандистських ходів очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського у цьому напрямку та можливістю зав'язати потрібні контакти став ряд книг та публікацій, виданих ним турецькою, зокрема, видання «Україна та її боротьба за незалежність» (1930 р.) [264]. Книга отримала схвальні відгуки як в еміграційній, так і в турецькій пресі. Також відомо, що примірник книги із авторським автографом В. Мурський презентував М. Кемалю Ататюрку [399; 401]. Згодом світ побачила нова книга В. Мурського, передмову до якої написав очільник кримськотатарської діаспори Д. С. Киример, «Справжнє обличчя нової Росії» (1932 р.) [265; 399; 401]. Екземпляри нової книги В. Мурським було не лише вільно надруковано, але й надіслано 218 відомим турецьким культурним та політичним діячам. Окрім того, планувалося розіслати ще близько 600 екземплярів книги [200; арк. 445-445зв.], зокрема, як зазначається у одному із агентурних донесень, 10 додаткових екземплярів в Ангору для турецького міністерства закордонних справ [212, арк. 97].

Така раптова лояльність у ставленні турецької влади до української політичної еміграції та діяльності «Стамбульської платформи» може пояснюватися тим, що з 1930 року у стосунках Турецької Республіки та СРСР і справді настає політичне охолодження [186, арк. 112–114].

Одне з агентурних донесень агента «Надії» дійсно може засвідчувати про такий розвиток подій. Так, у 1931 р., як розповів очільник кримськотатарського екзильного уряду Сейдамет Киример В. Мурському, постпред радянського посольства Суриц двічі намагався потрапити на

прийом до Ататюрка, але так і не був прийнятий Кемалем-Пашею, як раніше, особисто, а лише удостоївся розмови з його ад'ютантом. Ця подія, за словами Киримера, справила на турецьких урядовців неабияке враження [212, арк. 98], бо красномовно ознаменувала собою дипломатичний та політичний розворот Турецької Республіки в протилежну сторону від вчорашнього союзника – СРСР. Як наслідок, можемо констатувати, що Ататюрк із часом дійсно усвідомлював можливі перспективи співпраці із українцями. Так, в одному з агентурних донесень, що збереглися в ГДА СЗРУ побіжно згадується про встановлення В. Мурським контакту із турецьким урядовцем Гамбдулагом [129, арк. 282]. Також в іншому донесенні йдеться про важливе зібрання вдома у Д. Сейдамета Киримера «сепаратистів» – як іменували радянські спецслужби очільників діаспор поневолених Росією народів [69, арк. 281–281зв.]. На ньому також був присутній депутат Ангорських Національних Зборів, який заявив, що йому було доручено увійти в якомога ширше коло «сепаратистів» для подальшої підготовки секретної доповіді на засіданні Національних Зборів. За його словами, найбільший інтерес для уряду Туреччини представляла саме українська група як найбільш потужна й дієва. Плануючи відвідати ще кілька таких зібрань депутат мав відбутися до Ангори для доповіді. Також було прийняте рішення про те, щоб кожних два місяця представники від наявних діаспор могли прибувати до Ангори для ознайомлення Національного Бюро із поточними справами. Примітно, що під час цієї розмови В. Мурським було підняте питання про виділення українських емігрантів в Туреччині в особливу групу, і подальшу можливість українському представництву в Стамбулі видавати їм спеціальні посвідчення. Турецький депутат запевнив, що охоче підтримає цю пропозицію і переконаний, що вона зустрінє підтримку з боку турецького уряду [69, арк. 281–281зв.].

Джерела свідчать, що не останню роль у такому прояві лояльності турецької влади до української політичної еміграції відіграло не лише

кримськотатарське лобі в особі М. Сейдамета Киримера, а й усе тісніша співпраця спецслужб Туреччини та Польщі [61, арк. 10; 255, с. 3], уряд якої, у свою чергу, на початку 1930-х рр. фінансував діяльність українських екзильних спецслужб та власне діяльність В. Мурського і «Стамбульської платформи» у Туреччині. Тож українська карта в польсько-турецькій грі проти радянської Москви за певних сприятливих обставин з часом могла стати все вагомішою.

Про наявність такої гри повідомляє й колишній офіцер радянської розвідки Л. Соцков. У своїй книзі він стверджує: «Щодо предмета співпраці [...] для закордонного апарату ОДПУ в Туреччині польсько-турецькі зв'язки по лінії військової розвідки не були секретом [...]. Об'ємний пакет інформаційних повідомлень, підготовлений поляками для турецької сторони, був отриманий ІНО і зберігся в архіві зовнішньої розвідки [...]» [255, с. 3].

Автор також зазначає, що спеціальне повідомлення польських спецслужб щодо опозиційних настроїв у РСЧА подає неблагополучне становище у війську та протестні настрої, свідчить про перспективу залучення червоноармійців до «фракційної боротьби» [255, с. 3].

Паралельно в агентурному донесенні М. Забелло знаходимо повідомлення про пакет, що прибув для В. Мурського з Варшави від представника українських екзильних спецслужб Сікори, у віданні якого знаходився відділ пропаганди, що займався випуском агіток та окремого видання «Незалежна Україна». У своєму листі Сікора окреслює завдання: необхідність більшої активності дій через чорноморські порти у бік Одеси й Новоросійська, а також у бік Туркестану, де у складі РСЧА багато українських частин. До листа додавалася схема розташування українських частин Червоної Армії у Туркестані, а також Сікора обіцяв надіслати номери полків, де найбільше служить українців [201, арк. 228]. Вочевидь, В. Мурському вдається виконати поставлене завдання, знову не викликаючи протидії турецьких спецслужб.

У цьому контексті також багато чого пояснює так званий «Доклад» від 29 квітня 1930 р. радянського постпреда в Туреччині «Кирила» [186, арк. 112–114]. Той доповідає, що «українські сепаратисти» в особі А. Лівицького ведуть перемовини із очільниками дружніх кримськотатарської та азербайджанської діаспор і підтримувані у цьому турецькими націоналістами, які давно виношують небезпечні ідеї пантуранства. Турецький націоналізм за останні роки, мовляв, значно посилюється, представники різних течій об'єдналися навколо лідерства та реформ Ататюрка, тому подальші плани турецького націоналізму вкриті таємницею і незрозумілі [186, арк. 112–114].

Аналізуючи цей та попередні документи, можна припустити, що посилення націоналістичних пантуранських настроїв та гуртування політикуму Турецької Республіки навколо її лідера М. Кемаля Ататюрка і справді могли спонукати турецький уряд до підтримки української політичної еміграції як запасного «козиря» у можливому протистоянні із СРСР. Тим більше, попри всі поневіряння, українська емігрантська громада Стамбула була не лише однією із законослухняних та соціально інтегрованих у місцеву громаду й турецьке суспільство загалом, а й повсякчас висловлювала всебічну підтримку уряду М. Кемаля Ататюрка й підтримувала дружні взаємини із кримськотатарською й азербайджанською діаспорами [186, арк. 112–114].

Своєю чергою, інтегрована у найвищі кола турецької влади, кримськотатарська діаспора, займаючи урядові пости, включно із міністерськими, стала проукраїнським лобі в турецькому політикумі.

У презентованому у 1932 р. В. Мурським проєкті Угоди ДЦ УНР в екзилі з очільником кримськотатарської діаспори Д. С. Киримером, зазначалося: «Туреччина мусить нарешті визначитися, що для неї є більш прийнятним: мати сусідом ворожу радянську Росію з її вічними претензіями

на Босфор і Стамбул чи дружню Україну, для якої важливими є вільні для судноплавства протоки, вільна торгівля з півднем і заходом» [46, арк. 282].

Також у своєму звіті радянський агент «Кирил» переконує, що ідеї пантуранства знаходять благодатний ґрунт у представників тюрксько-татарських народів, зокрема і тих, що входять до складу СРСР. І хоч офіційна Ангора, з одного боку, начебто, «знаходиться в дружбі і братстві з СРСР», з іншого – мовчазно потурає пантуранському руху, який спрямований проти СРСР [186, арк. 112]. Його посилення та підтримка офіційною Ангорою українських націоналістів стане «кінцевим ударом по Росії», бо означатиме її розкол. І хоч Ататюрк публічно засудив настрої пантуранства, вірити щирості турецького лідера не можна – зауважує «Кирил» [186, арк. 113].

Отже, через втрату УНР державності та екзильний статус національного українського уряду офіційні українсько-турецькі відносини зводилися до контактів турецької влади із консулами так званого представництва УРСР в Туреччині, яке діяло в інтересах радянської імперії та аж ніяк не суверенної української держави. Більше того, офіційна Москва та Ангора до 1930 р. підтримували видимість дружніх взаємин, економічно та політично вигідних уряду Ататюрка, а турецький істеблішмент знаходився під відчутним впливом радянської дипломатії.

Однак із все більшою актуалізацією ідей пантуранства у владних кабінетах офіційної Ангори ситуація у взаєминах СРСР і Турецької Республіки змінюється: у політичних та економічних взаєминах наростає відчутне охолодження, а уряд Ататюрка у буквальному сенсі трансформує політичний курс із дружнього на цілеспрямоване «геть від Москви».

ДЦ УНР в екзилі не лише чутливо вловив тенденції геополітичної ситуації, а й з прибуттям В. Мурського до Стамбула зробив все можливе, аби скористатися нею якнайкраще. Так, «Стамбульська платформа» і зокрема В. Мурський відіграли важливу роль у відновленні, налагодженні та подальшому становленні українсько-турецьких відносин. Саме через цю

обставину їх доцільно охарактеризувати, як неофіційні, обережні, однак зовсім не утаємничені.

З опрацьованого масиву архівних документів й агентурних донесень стає зрозуміло, що Ататюрк із 1930 р. хоч і не відкрито, проте поступово починає демонструвати прихильність до української політичної еміграції. Усвідомлюючи можливі історичні виклики та стратегічні переваги підтримки політики пантуранства, збільшення дистанції у політичних взаєминах між офіційною Ангорою та Москвою означало ослаблення перманентного супротивника, яким, безумовно, була для Туреччини радянська Росія. Натомість неофіційна політична підтримка боротьби українців за відновлення української державності якнайкраще вписувалася у політичні наміри очільника нової турецької влади, оскільки вимальовувала перспективу формування сталого пантуранського світу на Близькому Сході та окупованих радянською владою теренах Туркестану й Закавказзя, а також на подальші надійні економічні та політичні взаємини із новою незалежною Україною та Кримом.

3.2. Інформаційно-пропагандистська та публіцистична діяльність членів «Стамбульської платформи»

Донедавна єдиними джерелами, що частково проливали світло на інформаційно-пропагандистську та публіцистичну діяльність представника українських екзильних спецслужб у Стамбулі В. Мурського були нещодавно розсекречені архівні фонди ГДА СЗРУ та праця колишнього офіцера радянських спецслужб Л. Соцкова [255]. Власне, зі згадок про В. Мурського як голови української громади у Стамбулі, у 2018 р. почалося активне повернення його постаті до історії боротьби української політичної еміграції за державність. У роботі Л. Соцкова та агентурних донесеннях фондів архівного відділу ГДА СЗРУ наводився також текст Меморандуму з

Японією, складений особисто В. Мурським та погоджений Головним Отаманом ДЦ ЦНР в екзилі А. Лівицьким.

Як вже зазначалося, в агентурних донесеннях постійно згадується про активну інформаційно-пропагандистську та публіцистичну діяльність В. Мурського, яку він провадив упродовж свого перебування у Туреччині, займаючись підготовкою просвітницьких матеріалів та публікацій для українських та діаспорянських видань, наприклад, «Одлу-Юрт», «Більдиріш», «Джумгуріет» (кримськотатарське видання) [266]; альманаху «Більшовизм та національне питання» [263; 266] – видання азербайджанської діаспори, котре поширювалися на сусідні країни Сходу – Персію, Афганістан, Єгипет та Ірак; турецьких та європейських видань статей та матеріалів про українську громаду в Стамбулі, становище підрадянської України, політику радянської Росії тощо. Як уже зазначалося, він був також і автором праць «Справжнє обличчя нової Росії» [265]; «Україна в боротьбі за державність» [264], «Туреччина і Росія. Туреччина й Україна» [266].

Попри важливість дослідження інформаційно-публіцистичної та письменницької спадщини В. Мурського, що сформувалася під час його «турецького» періоду та очевидну актуальність цих праць для формування комомеративних процесів творення розуміння української історичної тяглості, а також кращого усвідомлення сучасних геополітичних викликів у контексті українсько-турецьких взаємин в новітній історії ці тексти тривалий час залишалися недоступними для українських дослідників з різних об'єктивних та суб'єктивних причин, а саме:

- через засекречений статус архівних фондів ГДА СЗРУ з цієї теми, які були розсекречені лише кілька років тому;
- обмежений доступ до архівних фондів ГДА СЗРУ та географічно-локаційну віддаленість державних турецьких архівів;
- відсутність каталогів із переліком фондів та їх оцифрування;

- відсутність можливостей у профільних державних установ та відомств профінансувати роботу перекладачів та науковців-істориків або ж підтримати приватну ініціативу здійснити такий переклад;
- незацікавленість у приватному фінансуванні та фаховому перекладі статей та матеріалів з турецької мови та мови фарсі або ж відсутність приватного фінансового ресурсу.

Повертаючись до праць В. Мурського, варто зауважити, що його стаття «Україна» не увійшла до турецькомовного видання-альманаху азербайджанської діаспори під назвою «Більшовизм та національне питання», оскільки турецькомовний варіант був виданий за рік до прибуття В. Мурського до Стамбула. Натомість ця стаття увійшла до перськомовного видання альманаху у 1929 р. уже після його приїзду [266].

У статті «Україна» перськомовній аудиторії подається короткий екскурс в українську історію. Зокрема, змальовуються трагічні події Полтавської битви, а також підписання Брест-Литовського мирного договору, зокрема і між Україною й Туреччиною; однак, можна констатувати, що авторський аналіз турецько-українських відносин опущено.

Праця В. Мурського «Україна та її боротьба за незалежність» побачила світ вже у 1930 р., через рік після приїзду до Туреччини. Однак, автор не акцентує увагу суто на турецькому читачеві, ніяк не заграючи із ним, розповідаючи, скільки спільного чи відмінного є поміж обома народами, тим самим передбачливо розширюючи читацьку аудиторію. Він звертає увагу на певні події з історії України, її культуру, становлення української державності. В. Мурський усе ж наводить окремі яскраві приклади спільної українсько-турецької історії [266], ефективно вибудовує наратив відповідно до своєї мети – зближення України із Туреччиною [352, арк. 283–286].

Передмову до обидвох книжок В. Мурського, як вже зазначалося, написав очільник кримськотатарської діаспори Д. Сейдамет Киример, вибудовуючи свої тези у подібному до В. Мурського стилі.

Враховуючи вхожість Киримера у владні кабінети Ангори, не можна не відмітити далекоглядність В. Мурського, аби використати фактор авторитету кримськотатарського лідера у владних турецьких колах.

У передмові Д. Сейдамет Киример розглядає українське питання у контексті європейської політики і зазначає, що українське питання не було представлено у Східній Європі суверенним урядом. Він окреслює поневір'яння українського народу і констатує, що після Полтавської битви 1709 року, потрапивши під вплив Москви, Україна перетворюється на Малороську губернію. Далі він звертається до подій 1917 року, проголошення Української державності, радянської окупації українських теренів та остаточного поневолення народів Кавказу й Туркестану. По цьому Д. Сейдамет Киример відкрито заявляє, що саме Прутський похід став поворотним для подальшої історії як України, так і для тюркських націй, і в той же час, в історично-перспективному контексті, рятівним для Російської імперії, оскільки їй вдалося уникнути нищівної поразки шляхом підкупу великого візиря Османської імперії Балтаджи. Киример чітко обґрунтовує свою думку про те, що Туреччина несе свою відповідальність за жорстоке поневолення Росією народів тюркського походження, яке стало можливим через відсутність політичної волі Османської імперії. Також вирішальним фактором посилення Росії він називає неготовність Польщі та інших сусідів об'єднатися із Україною та Швецією. «Правителі, чиїм найбільшим злочином як у внутрішній, так і у зовнішній політиці була недалекоглядність, не змогли збагнути цю історичну можливість [...]» [264] – зазначає Киример, стверджуючи, що без вирішення українського питання неможливо встановити мир у Східній Європі. Далі В. Мурський аналізує питання економіки, населення та кордони України в різні часи, перспективи економічного розвитку Української держави без Росії, у співпраці із європейськими країнами. Розглядає також національну просвіту від княжих часів до часів УНР, згадуючи видатних українців, які творили українську

культуру. Детально описує період національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр., а також початок більшовицької окупації, нищення радянською владою української національної освіти. Зазначає, що підрадянська Україна в перші роки свого існування не мала рис і ознак українськості та відрізнялася від інших частин радянської Росії лише назвою. Він засвідчує, що український народ не забув часи національної незалежності і з пошаною зберіг у пам'яті не лише назву національного уряду, а й історію, минувшину та все зроблене. Тому не розірвав одномоментно зв'язків із представниками національного уряду, які емігрували до іноземних країн і проводили пропаганду задля повернення незалежності, а навпаки – через емігрантів та переселенців цей зв'язок зміцнили та посилили. Він зазначає, що всі ворожі до більшовиків повстання та мітинги були керовані національним урядом України з-за кордону і більшовиків це вкрай дивувало. Зрештою, більшовицька влада вирішила надати політичному життю в Україні позірне націоналістичне забарвлення, а партія та керівний апарат начебто визнали українізацію.

Крок за кроком, В. Мурський ретельно пояснює іноземному читачеві, що українізація, за задумом радянської влади, мала залишатися піддатливим матеріалом для її задумів і бажань, поширюючись, виключно у комуністичних рамках. Адже українізаторський рух навіть у дозволеному радянцями форматі прислужився для зміцнення національної думки – завжди ворожої до московської влади та комунізму [264].

У наступних розділах автор досліджує соціальну політику більшовиків, в цифрах і таблицях подає наслідки економічної експлуатації України радянською владою; розповідає про початок епохи червоного терору, і, зрештою, знайомить із українською політичною еміграцією та її діяльністю, а також намірами, спрямованими на відновлення Української державності.

Українсько-турецьким взаєминам В. Мурський приділяє увагу у післяслові. Тут він змальовує їх багатовекторність та багатогранність – від

культурної та економічної співпраці, обміну сходознавчими делегаціями 1929 року до заглиблення в спільну українсько-турецьку історію, яка ознаменувалася вагомими політичними угодами українських гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка. Особливим лейтмотивом В. Мурський подає історичні факти підтримки Османською Туреччиною українських політичних біженців, зокрема І. Мазепи, П. Орлика після трагічної поразки для них у Полтавській битві чи надання прихистку козакам, які потребували політичного захисту після того, як Московією була знищена Січ. Однак В. Мурський не вдається до патетичних оспівувань спільної українсько-турецької історії, бо нагадує про обраний Портою політичний хід – невтручання. Своєчасна підтримка Туреччиною боротьби українців проти московської експансії могла б витворити всі необхідні історичні умови та обставини для руйнування московської військової та політичної потуги, а амбіції Петра I не мали б успіху й історія московитів та повернулася б до вихідної точки. Потому В. Мурський наголошує, що ні Україна, ні Польща, ні Крим не втратили б своєї незалежності, а Туреччина не стала б жертвою політичних інтриг, імперських амбіцій та військової агресії росіян. «На жаль, животрепетність планів Гетьмана Мазепи, складених ним з великою мудрістю і догадливістю, не була гідно оцінена причетними, і Туреччиною зокрема» [264]. Автор пророче зауважує, що деякі території, як от Україна, Крим та європейські терени Турецької Республіки із стратегічно-важливими протоками Босфор та Дарданелли, є вельми критичними для самого факту існування Російської імперії – царської чи радянської, і завжди будуть підігрівати російські мілітаристичні настрої. Маючи широкі амбіції стосовно Чорного моря, Росія буде готова піти і на те, аби вигнати Туреччину з європейської території до Азії і навіть готова буде встановити свій контроль над Чанаккале [264].

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що книга В. Мурського «Україна та її боротьба за незалежність» насправді стала

грунтовною працею, своєрідним «лікбезом» про Україну та її історію для іноземного, зокрема турецького політичного істеблішменту та діячів культури, а також для широкого кола зацікавлених читачів, адже для роботи над розділами з економіки, політики тощо В. Мурський опрацював ряд авторитетних джерел французькою, англійською, німецькою і турецькою мовами, зокрема надається солідний перелік праць українських та іноземних, як давніх, так і сучасних автору мандрівників, істориків, політологів та економістів.

Друга книга В. Мурського – «Справжнє обличчя нової Росії», побачила світ 31 травня 1932 р. [265]. Вона складалася із 32 розділів, передмови Д. Сейдамета Киримера та післямови, котрі чітко окреслюють тематику для зацікавленого читача.

У книзі містилися відповідні до тексту карти, портрети С. Петлюри та А. Лівницького [200, арк. 445–445зв.]. У цій праці автор викриває справжні реалії життя в СРСР, про які зазвичай іноземні туристи і гадки не мали: штучний голод, масові репресії, розкуркулення, експлуатацію селян у радянських колгоспах. У передньому слові Киример красномовно зазначає, що «більшовицька Росія, торуючи шлях нещастю, помсті та честолюбству, придушила свободу і завдяки цьому прийшла до влади. Якщо у світі де-як існує найжахливіша консервативна партія, – розмірковує автор передмови, – то, без сумнівів, це комуністична партія. Вони зневажали свободу не лише в межах країни, – констатує автор, – а й у внутрішньому колі серед найвідданіших своїх прихильників, особливо після смерті Леніна. І якщо у світі є якась країна, де люди не можуть вільно висловлюватися не тільки в пресі, а й у себе на кухні, то це, безперечно, Радянська Росія. Якщо є якась країна, – продовжує Д. Сейдамет Киример, – де доноси і шпигунство з успіхом насаджувалися не лише на політичних зборах чи в робітничих і селянських організаціях, а й у головах маленьких учнів шкіл, то це знову Радянська Росія».

Автор передмови, звертаючись до читача, запитує, чи можна уявити, що російські маси, які не спромоглися впровадити принципи, що є наріжним каменем будь-якої цивілізованої громади, зможуть здійснити світову революцію, яка знищить економічну несправедливість і експлуатацію? Киример пояснює, що якби світ усвідомив, що російські маси століттями борсалися у найжахливіших моральних і матеріальних злиднях, через що втратили розуміння людської гідності, тоді б вони, хоч і частково, зрозуміли російські реалії.

В основному ж тексті В. Мурський знову вдається до порівняльного методу, протиставляючи фальшивим здобуткам, про які сурмила на увесь світ радянська пропаганда, жорстокі реалії життя в СРСР, зазначаючи, що радянська Росія – це країна, яка перебуває у постійному стані війни. Автор констатує, що війна в СРСР і боротьба ведеться на багатьох фронтах, яких є сотні, навіть тисячі. У більшовицькій пресі, – зазначає В. Мурський, – традиційно стали використовувати слово «фронт», щоб заохочувати та під'юджувати населення щодо будь-якого питання. Відколи про око охоче до миру більшовицьке керівництво почало впроваджувати в життя комуністичні принципи, воно на рівні божевілья стало прихильним до військової диктатури, розпочавши безжальну військову боротьбу з усім: народом, мораллю, капіталізмом та з усім світом. І в цій боротьбі будь-які засоби прийнятні, а співчуття і милосердя – зайві.

Варто зазначити, що в основному тексті автор ніяк не згадує про Туреччину, проте до порівняльного аналізу у своїй передмові до книги вдається Д. Сейдамет Киример. Він зауважує, що між Турецькою революцією та більшовицьким переворотом немає нічого спільного і таке порівняння є неприйнятним, адже революція у Туреччині відбувалася на демократичних принципах цивілізованого Західного світу, а ідеологія, на яку спиралася більшовицька влада, не відповідає демократичним принципам свободи та справедливості і суперечить самому життю.

В. Мурський не тільки прискіпливо та чітко подає різнобічну інформацію, а й аналізує та роз'яснює, що таке радянська п'ятирічка; наводить актуальні дані про здобутки радянської металургії, автомобільних й тракторних заводів, хімічну, вугільну, нафтову, легку промисловість, електрифікацію, крок за кроком, обґрунтовано, на основі самих радянських публікацій, розвінчуючи т. зв. «радянські успіхи» та описуючи, як працює ідеологічна, пропагандистська радянська машина, покликана спонукати громадян СРСР до виробничого змагання в усіх сферах життя країни Рад: промисловості, культури, освіти. Автор показує нікчемність і фейковість такого успіху, недалекоглядність та неосвіченість радянського керівництва, констатує, що у погоні за виконанням норм виробничих змагань та п'ятирічок радянська промисловість абсолютно та кінцево втратили якість. В. Мурський красномовно зауважує, що сільське господарство, переживши червоний кривавий радянський наступ на селянство, захлинається від колективізації, створення колгоспів та радгоспів. У розділі «Як живуть і працюють у Радянській Росії» він розповідає про примусову працю, яка є звичною й узаконеною в СРСР, розвінчуючи численні інтерв'ю радянських пропагандистів за кордоном, власне, текстами самих радянських законів та постанов, наводячи для прикладів, зокрема накази та постанови щодо збільшення та залучення до примусової праці селян, робітників, а найбільше – ув'язнених та репресованих.

Прикметно, що свої положення В. Мурський обґрунтовує виключно публікаціями радянських же видань, до прикладу, публікаціями газет «За индустриализацию» від 14 січня 1932 р., «Комуніст» за 22 січня 1931 р., «Экономическая жизнь» за 16 січня 1931 р., «Вечерняя Москва» від 6 січня 1932 р., «Красная газета» від 19 грудня 1931 р., «Правда» від 14 грудня 1931 р., «Социалистическое земледелие» від 3 квітня 1932 р., «Комсомольская правда» від 26 лютого і 22 березня 1932 р., «Известия» від 12 січня 1931 р., журналу «На аграрном фронте» та інших радянських видань.

Також він повідомляє іноземним зацікавленим читачам, де можна отримати більш детальну та розлогу інформацію за кордоном: зокрема, нагадує, що англійський уряд у 1931 р. випустив книжку № 1 (так звану блакитну книжку) «Росія», у якій були зібрані усі закони, накази, постанови та іншого роду документи стосовно праці в радянській Росії.

Вражають своєю детальністю та фінансовою аналітикою розділи про фінанси та торгівлю більшовиків, торговельне сальдо СРСР й радянський демпінг та кредити.

Як вже зазначалося вище, один із примірників із авторським автографом був презентований В. Мурським самому лідеру Турецької Республіки. Це підкреслює той факт, що його публіцистика не зустрічала жодної цензури з боку турецької влади і викликала очікуваний резонанс [401].

Варто зауважити, що підготовці та появі цієї книги були присвячені не лише «польові» донесення агента «Надія», а й детальний огляд змісту та основних тез книги, зроблений співробітниками ОДПУ [71, арк. 1–2]. Так, серед архівних документів віднайдено донесення під назвою «Про укр. літературу, що видається в Константинополі» [71, арк. 1] та «Основні моменти змісту, а також передмови Джафера Сейдамета» [71, арк. 2]. Вони демонструють, як пильно радянська розвідка відслідковувала та вивчала публіцистичну та громадсько-політичну діяльність очільника «Стамбульської платформи», аналізуючи не лише зміст публікацій та книг В. Мурського, а й замірюючи рівень взаємин української політичної еміграції із турецькою владою та можливі перспективи такого зближення.

Підсумовуючи інформаційно-публіцистичну діяльність В. Мурського, можна констатувати, що зібрані, систематизовані та проаналізовані ним матеріали публікацій радянської преси, вижимки праць українських й іноземних істориків, політологів та економістів, доповнені необхідними акцентами та видані у форматі книг, справили неабияке враження на турецький істеблішмент.

Варто підкреслити, що книги та публікації Мурського якщо і не мали надзвичайного викривального ефекту стосовно діянь радянської влади у міжнародному контексті, то у всякому разі, спонукали до роздумів й дискусій, нівелюючи зусилля радянської пропаганди. Так, книга «Справжнє обличчя нової Росії» була видана у Стамбулі [264], вільно поширювалася у турецьких книгарнях. М. Забелло в одному із агентурних донесень зазначає, що: «книга була надрукована добре, папір якісний, і вочевидь, вийде гарно... Але Мурський турбується про те, що у нього мало адрес, за якими йому можна було б розіслати свою книгу і показав Забелло приготовані списки: 218 адрес відомих турків в Туреччині. Взагалі Мурський планує розіслати мінімум 600 екземплярів...» [200, арк. 445–445зв.].

Статті «Ситуація в Україні», публікація промоційного характеру в газеті «Джумхурієт» про книгу «Україна та її боротьба за незалежність», стаття «Україна» були покликані репрезентувати бездержавну українську націю Туреччині та цивілізованому світові загалом; представити Україну, розповісти про її історію, про поневіряння українців під радянською окупацією, їхню національно-визвольну боротьбу 1917-1920 років, про те, чим жила українська політична еміграція і які наміри вона плекала.

Також варто зазначити, що у повні тексти перекладених А. Суходоловою та С. Олійник публікацій та праць авторства В. Мурського незабаром будуть введені до наукового вжитку.

Отже, на основі аналізу зазначених публікацій та праць можна констатувати, що В. Мурський і Д. Сейдамет Киример цілком фахово підходили до питання вибудови та впровадження у громадсько-політичний дискурс наративу щодо поновлення політичного зближення Туреччини та української політичної еміграції на чолі із ДЦ УНР в екзилі, відповідно до свого статусу розподіляючи поміж собою авторство та розставляючи у текстах потрібні акценти якомога ефективніше. Викладені у працях наративи вибудовувалися на таких трьох основних позиціях: окреслювали історичну

тяглість політичних взаємин України Туреччиною протягом століть; змальовували жорстку експансійну політику Російської імперії та її правонаступниці – Радянської Росії, а також їх прагнення контролю над протоками Босфор та Дарданелли і навіть над Константинополем. У цьому контексті мілітарним настроєм Росії протиставлялася миролюбна Україна з Кримом у її складі. Також у передмові Д. Сейдамет Киример апелював до історичної відповідальності Туреччини за поневолення Росією українських теренів, а також Криму й тюркських народів. Відкидалася сама тотожність між турецькою та російською революціями – саме цю тезу радянські пропагандисти активно використовували для створення схожості політичних процесів в Туреччині та Росії.

Також для розвінчання фейків радянської пропаганди В. Мурський зібрав та фахово використав численні публікації з радянської преси, які демонстрували справжній стан речей і життя в СРСР.

3.3. Співпраця «СП» із Вселенським патріархатом у контексті здобуття автокефалії (Томосу)

20-30-ті рр. XX ст. ознаменувалися для Вселенського патріархату потрясіннями та гострими протистояннями із новою турецькою владою, а також конфліктами із Російською Православною церквою. Реформи уряду Ататюрка обмежували діяльність Фанару на теренах Туреччини, у той час як радянська влада, підігриваючи взаємини Фанару з РПЦ так само намагалася обмежити його юрисдикцію, і не лише на теренах СРСР. Такі намагання були зумовлені можливою втратою контролю РПЦ над православними релігійними спільнотами помісних церков через отримання останніми автокефалії від Вселенського патріархату. Особливо радянців турбувала можливість отримання автокефалії ПЦУ [365, с.17].

Тим часом, для ДЦ УНР в екзилі, що представляв інтереси української бездержавної нації, автокефалія ПЦУ означала не тільки самовизначення

помісної церкви, але й посилення ролі й авторитету власне ДЦ УНР в екзилі, ставала опорою у боротьбі українців за власну державність. Водночас, такий акт волевиявлення був взаємовигідним для обох сторін, як української політичної еміграції, так і Вселенського патріархату, оскільки у критичній для Фанару ситуації, що склалася, так само засвідчував його правомочність.

Як вже зазначалося, вирішення питання автокефалії ДЦ УНР в екзилі було покладене на В. Мурського [139, арк. 22].

У 1929 р., прибувши до Стамбула, він потрапляє під спостереження радянської агентури. Зокрема, числені агентурні донесення про його діяльність належать перу помічника і «правої руки» В. Мурського, М. Забелло, завербованого радянською розвідкою агента «Надія», через руки якого проходила вся кореспонденція В. Мурського [72, арк. 113–114]. Саме ці донесення та зроблені ним копії листів очільників ДЦ УНР в екзилі для сучасного дослідника є важливими деталями, які не тільки доповнюють картину протистояння українських та радянських спецслужб міжвоєнного періоду, але й взаємин між Вселенським патріархатом та ДЦ УНР в екзилі [206, арк. 59; 92, арк. 24–24зв.].

Звісно, проукраїнська діяльність В. Мурського турбувала радянські спецслужби, але ще більше дратували зусилля очолюваної ним «Стамбульської платформи», спрямовані на отримання автокефалії не лише для ПЦУ, але й для помісних церков поневолених радянською Росією народів, на теренах яких поширювався вплив РПЦ та тоталітарний радянський режим [167, арк. 27].

У невідомій в Україні турецькомовній праці науковця О. Кульчинського «Процес приєднання Київської митрополії до Московського патріархату XVII ст.» [384], детально висвітлено процеси підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, що тривали між 1648 і 1700 рр., хоча з 988 р. і протягом століть вона належала до Вселенського Стамбульського патріархату. Автор також проаналізував фактор та роль Православної церкви

в Козацькій державі, а також боротьбу українського духовенства за незалежність та окупацію територій Константинопольського патріархату Московським царством, що реалізовувалася у формах гноблення та омани.

Завдяки документам з турецьких архівів та іноземним дослідженням, які стосуються історії Української Церкви, відносин Османської імперії та Козацької держави, османським документам щодо московської дипломатії, які раніше не брали до уваги історики, О. Кульчинський пропонує подивитися під новим кутом на цей важливий період історії Української Церкви і краще зрозуміти, яким чином українське православ'я опинилося у залежності від РПЦ, зауважуючи, що в 1686 р. Московський патріархат підпорядкував собі Київську митрополію, діючи всупереч канонам православної церкви. Автор доводить, що війна, яка тривала між Османською імперією та Московським царством у 1686–1700 рр., завершила окупацію митрополії, здійснену завдяки гібридній дипломатії, котру Москва провадила в Османській імперії. Найочевиднішою рисою окупації Київської митрополії стало те, що патріархат і влада Московії свідомо коментували та перекладали у фальшивій формі грамоти стамбульського патріарха Діонісія IV щодо статусу Української Церкви, який він присвоїв їй у 1686 р. Водночас, дослідження О. Кульчинського розкриває окупацію Київської митрополії в контексті політики «Третього Риму», яку проводило Московське царство, та його прагнення до панування над османськими землями [384]. Ця ситуація залишалася незмінною аж до 1917 р.

З приходом до влади більшовиків імперські апетити Росії ніде не поділися і Російська Православна церква стала одним із дієвих інструментів для втілення амбіцій радянського режиму. Вже у 1918 р. радянська влада на чолі із В. Леніним вдалася до гібридних методів розколу православної релігійної спільноти, що й без того перебувала в імперській парадигмі. Плани більшовиків мали на меті поглиблення розколу між т. зв. «обновленцями» та «консерваторами». Більш демократичний за своєю суттю рух «обновленців»

(розкольників) на початках краще вписувався у пролетарську ідеологію, тож РКП(б) підтримала саме «обновленців», заграючи із релігійними лідерами руху. Далі, скориставшись непевним статусом останніх, агенти радянських спецслужб шляхом прямого втручання зуміли спровокувати розкол в середині самого «обновленського» руху, розбивши його на кілька окремих груп, поміж якими почалося протистояння. Радянська агентура поміж тим вміло маніпулювала лідерами усіх груп [365, с. 37].

Такі методи застосовувалися не тільки до православної релігійної спільноти, але й до всіх релігійних спільнот, що діяли на теренах СРСР незалежно від релігійної приналежності [365, с. 37].

Варто зауважити, що Вселенський патріархат намагався реагувати стримано на подібні протистояння в православному середовищі РПЦ. Однак, перебуваючи під жорстким тиском кемалістської політики, Фанар був змушений піти на поступки уряду Ататюрка. З огляду на тогочасні дружні взаємини турецької влади та офіційної Москви, Вселенський патріархат виявляв певну лояльність до руху «обновленців», а згодом визнав їх легітимність та надав «розкольникам» свою патріаршу підтримку [365, с. 52]. У цьому контексті Фанар переслідував не так душепастирські, як власні інтереси, сподіваючись у радянській владі знайти ситуативного союзника, аби пом'якшити тиск уряду Ататюрка [365, с. 34]. Однак, цього не сталося. Поміж офіційною Ангорою та Фанаром радянська влада обрала Ангору [365, с. 37].

В результаті, Вселенський патріархат не тільки не знайшов підтримки у радянців, але й вступив у затяжне протистояння із «канонічною» Російською Православною церквою, духовенство якої дорікало Фанару за підтримку «обновленців» [365, с. 37].

Ще одним аспектом конфлікту, що розвився поміж РПЦ та Вселенським патріархатом, стала готовність останнього надавати автокефалію помісним православним церквам, які не бажали залишатися під омофором РПЦ.

Церкви представляли релігійні спільноти поневолених Російською імперією, а згодом і радянською Росією народів православного віросповідання. Серед помісних церков-претендентів була естонська православна церква та фінська. Автокефалії прагнула й Православна Українська церква. З такою обставиною вже не могла погодитися радянська влада, бо намагання здобути незалежність духовну передбачало боротьбу і за державну самостійність. Тож ні духовне, ні політичне союзництво як з радянською Росією, так і з РПЦ у Вселенського патріархату не склалося [365, с. 52–56].

А тим часом, у Туреччині, через нові державні реформи уряду Ататюрка, а також неофіційно розгорнуту політику пан-Туранства, саме існування Вселенського патріархату опинилося під цілком реальною загрозою [365, с. 65].

Ще у 1925 р. з метою послабити вплив Фанару і встановити контроль за діяльністю Вселенського патріарха прем'єр-міністр Туреччини озвучив владні тези про те, що «Патріарше питання – це внутрішнє питання Турецької держави» [365, с.42].

Вдаючись до утисків духовенства, Велике Національне зібрання Туреччини (парламент) 3 грудня 1934 р. прийняло закон про заборону представникам релігійних конфесій носити їхнє облачення будь-де, окрім місця їхніх культів. У червні 1934 р. закон увійшов в силу і для православного духовенства. Це викликало неабияке обурення Вселенського патріарха Фотія II [365, с. 65]. Турецька влада, тим часом, ухвалила ряд інших постанов, непопулярних в православному середовищі, а також перетворила храм Святої Софії, який на той час був мечеттю, у світський музей [365, с. 65].

5 червня 1934 р. Великому Національному зібранню було представлено на затвердження закон, згідно якого релігійна власність всіх конфесій, які вели свою діяльність у Туреччині (це стосувалося й Фанару), переходила під контроль турецького уряду, а очільники релігійних спільнот та конфесій

ставали юридично відповідальними перед державою. Здійснення контролю за власністю релігійних конфесій покладалося на Службу релігійної власності, а майно, яке належало немусульманським організаціям, передавалося в управління виборних приходських комітетів, які зберігали цілком реальний контроль над церковним майном з 1928 р. аж до кінця 1949 р. Набувати чи продавати власність релігійним установам тепер можна було лише за погодження зі Службою релігійної власності [365, с. 66].

Аби протистояти тиску кемалістів, Вселенський патріархат спрямував свої зусилля на те, аби заручитися підтримкою нетурецьких та світських сил Близькосхідного регіону [365, с. 66–67].

Закономірно, що очолювана ДЦ УНР в екзилі українська політична еміграція побачила вікно можливостей і для Православної церкви України. У зв'язку із цим було ухвалено рішення про поновлення запиту про надання автокефалії для ПЦУ до Вселенського патріархату, поданого ще 1 січня 1919 р. Головним Отаманом УНР С. Петлюрою [365, с. 17]. Варто зауважити, що у 1919 р. уряд Директорії цілком обґрунтовано і серйозно підійшов до вирішення релігійного питання в Україні. Найперше, впливових ієрархів РПЦ було видворено за межі УНР, а на Фанар із місією, яка мала на меті отримати автокефалію, був командирований комісар Міністерства віросповідання О. Лотоцький. Дипломатична місія О. Лотоцького викликала обурення як представників духовенства РПЦ у вигнанні, які в той час саме перебували на Фанарі, очікуючи на аудієнцію Вселенського патріарха, так і радянську владу [365, с. 18].

Духовна єдність громадян УНР й можливе отримання ПЦУ автокефалії означали остаточний вихід українців з-під московського впливу, тож намагання здобути Томос для Православної Церкви України вже по згортанні УНР розглядалися Москвою не як провокація, а як відкритий демарш українського уряду у вигнанні проти радянської влади.

Готуючи візит представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича до Стамбула, та організовуючи його зустріч із Вселенським патріархом Фотієм В. Мурський також він підготував тексти офіційних звернень від імені ДЦ УНР в екзилі до патріарха [167, арк. 27; 401; 402]. Детальну інформацію про перебіг візиту В. Прокоповича на Фанар містять агентурне донесення «Поездка проф. Прокоповича (У.Н.Р.) в Константинополь», а також копії листів самого В. Прокоповича до О. Лотоцького [139, арк. 22] та А. Лівницького [166, арк. 25–26], які він написав просто зі Стамбула, перебуваючи у В. Мурського, на Ешель-Кей, в Сан-Стефано. Вочевидь, листи В. Прокоповича, як й інша кореспонденція В. Мурського перед відправкою потрапляла до рук М. Забелло [18, арк. 113], тож копії і цих листів опинилися у розпорядженні ОДПУ, або ж агент Надія звітував своїм радянським кураторам в усному форматі. У своєму листі В. Прокопович розповідає, що окрім зустрічі із Вселенським патріархом Фотієм II, у нього також був запланований візит на Афон, який, проте, не відбувся через певні причини [139, арк. 22].

Візит у Вселенського патріарха, як зазначає В. Прокопович, відбувся з характерною східною люб'язністю. У розмові з Фотієм II, питання української автокефалії могло б вирішитися «лише в формі самостійної церкви в самостійній державі», а поки він передав прохання Вищої Ради української еміграції до Вселенського патріарха прийняти українську еміграцію та її духовні портреби під свою протекцію [139, арк. 22] Також Фотію II було передано текст меморандуму та записку.

Примітно, що Вселенський патріарх пообіцяв якнайшвидше вирішити питання української автокефалії, представивши його на розгляд Синоду і повідомити про перебіг цієї справи В. Мурського, якого називав у розмові з Прокоповичем «майн фройнд» [139, арк. 22; 309; 402].

Серед агентурних донесень ГДА СЗРУ також знаходимо копію тексту вищезгаданого звернення Вищої Ради української еміграції до Вселенського

патріарха Фотія II із проханням її взяти під свою протекцію [167, арк. 27; 402].

Що ж до очільника Вселенського патріархату, то для Фотія II поновлення ДЦ УНР в екзилі запиту на отримання Томосу для ПЦУ та контакти із представниками Центру так само були гарним шансом зміцнити авторитет Фанару, продемонструвавши свою правомочність та суверенність, а тому можливість позитивного вирішення питання виглядала цілком прийнятною [139, арк. 22; 166, арк. 25–26].

Однак, 19 липня 1935 р. від онкологічної хвороби, передчасно, у віці 47 років, помирає В. Мурський [401; 402]. 29 грудня того ж року, від серцевого нападу помирає 61-літній Вселенський патріарх Фотій II [365, арк. 66]. Вже наступного ранку процедура обрання нового Вселенського патріарха береться під контроль особисто шефом поліції Стамбула [365, арк. 66].

Таким чином, передчасна смерть обох важливих фігурантів справи по отриманню автокефалії ПЦУ, а також початок Другої Світової війни стали причиною того, що процедура отримання Томосу Православною церквою України зникає з порядку денного як для ДЦ УНР в екзилі, так і для Фанару. Рівноцінної заміни В. Мурському по його смерті не знайшлося; екзильний український уряд до Стамбула нікого більше не командировав, тож отримання автокефалії для Православної церкви України знову було відкладене.

Отже, з огляду на приховану політику пан - Туранізму уряду нової турецької влади, тогочасну політичну ситуацію, підсилену релігійними протистояннями в середині РПЦ та провокаціями агентури ОДПУ у радянській Росії, діяльність предстоятелів Вселенського патріархату, у першу чергу, була спрямована на збереження власного status quo у Туреччині, а також утвердження правомочності й авторитету в помісних православних

церквах та діаспорянських спільнотах, що прагнули релігійного самовизначення – автокефалії.

Намагаючись балансувати між геополітичними та релігійними викликами, Фанар увесь час шукав оптимального виходу із ситуації що склалася, проте характер дій залежав від окремо взятих особистостей, що у ті чи інші роки мали титул предстоятеля Вселенського патріархату. Хоч у міжвоєнний період, в результаті політичного протистояння із урядом Ататюрка, Вселенський патріархат і був змушений втратити значну частину своєї пастви на турецьких теренах, проте спромігся не тільки зберегти, але й значно збільшити свій вплив у Православному світі шляхом поширення влади на автономні православні церкви та єпархії, релігійні громади яких не бажали підпорядкування РПЦ. Сучасні російські історики та богослови, зокрема М. Шкаровський, М. Талалай, М. Кострюков та інші у кращих традиціях імперської пропаганди, нівелюючи історичні реалії, очікувано називають такі дії Фанару «неканонічною політикою підчинення». Своєю риторикою, сформованою імперською політикою Росії, вони повсякчас небезуспішно намагаються провокувати чвари між представниками релігійних спільнот ПЦУ та РПЦ в Україні, а також залучати останніх до відкритого збройного протистояння, підтримуючи російську окупацію, у тому числі й релігійну. Як і раніше, їх «наукова» та «богословська» риторика покликана підірвати духовний авторитет Вселенського патріархату та продемонструвати нікчемність наданих ним автокефалій, у тому числі й Православній церкві України. Проте, в історичному контексті прагнення націй до самовизначення, у тому числі і релігійного, жертвна боротьба України із російськими загарбниками, як і автокефалія, надана Вселенським патріархатом для ПЦУ у 2019 р. є гідним прикладом для наслідування інших поневолених путінською Росією націй у боротьбі за свою незалежність.

Окреслені теми дисертантка глибше розглянула у таких наукових публікаціях: «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.:

просопографічний портрет» [333, с. 210–226], «Микола Забелло (1892-1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія» [328, с. 205–220], «Фактор професійних компетенцій В. Мурського та їх вплив на діяльність «Стамбульської платформи» (20–30-ті рр. ХХ ст.)» [337, с. 24–25], «Команда чекістів-ліквідаторів. Передчасна смерть В. Мурського: невиліковна хвороба чи спецоперація ОДПУ (1935 р.)» [327, с. 133–141], «Співпраця «Стамбульської платформи» УНР із представниками Азербайджанської та Кримськотатарської діаспор щодо створення спільного антирадянського фронту (20-30-ті рр. ХХ ст.)» [331, с. 175–178], «Стамбульська платформа» у контексті боротьби за українську автокефалію у міжвоєнний період (30-ті рр. ХХ ст.)» [332, с. 96–97], «Утвердження авторитету Вселенського патріархату та автокефалія для Православної української церкви у міжвоєнний період (1929-1935 рр.)» [336, с. 55–58], та «Згортання діяльності українських інституцій у Туреччині наприкінці 30-х років ХХ ст. в контексті закордонних спецоперацій НКВС» [326, с. 40–41].

Висновок до розділу.

Отже, головними завданнями «Стамбульської платформи» та її очільника В. Мурського були наступні позиції: встановлення контактів та налагодження співпраці із політичним істеблішментом Турецької Республіки; інформаційно-пропагандистська та публіцистична діяльність а також, заємодія із Вселенським патріархатом у контексті здобуття для Православної церкви України автокефалії (Томосу).

Так, налагодження контактів із представниками турецького політикуму стало можливим завдяки низці таких факторів, як неофіційні дипломатичні зносини ДЦ УНР в екзилі через В. Мурського із очільником кримськотатарської діаспори, Д. Сейдаметом Киримером; укладання угоди про майбутню автономію Криму у складі незалежної і самостійної України, а також, подальше посередництво Д. Сейдамета Киримера та польського

дипломата-розвідника Я. Гайвронського у лобюванні інтересів української еміграції завдяки інтегрованості представників кримськотатарської нації в турецькі урядові кола.

Ефективним ходом неофіційної проте дієвої дипломатії ДЦ УНР в екзилі стало видання книг В. Мурського «Справжнє обличчя нової Росії» та «Україна і її боротьба за незалежність», написані турецькою та перською мовами із передмовами Д. Сейдемента Киримера, а також числені публікації у турецьких та діаспорянських виданнях. Вони висвітлювали історію та прагнення української нації, історичну тяглість її взаємин із Туреччиною, а ще, справжній стан речей на підрадянській Україні та інших, окупованих радянською владою теренах, обґрунтовано викриваючи справжнє обличчя «нової» Росії. Тож викликали чималий резонанс серед знаних представників турецького політичного істеблішменту та діячів культури.

З 1930 року діяльність членів «Стамбульської платформи» та В. Мурського стала більш відкритою. Цьому, насамперед, сприяло зміцнення політичних позицій уряду М. Кемаля Ататюрка та ведення власної пан-турецької політичної гри: підтримка з одного боку т. зв. вестернізації Туреччини (політична та економічна орієнтація на Захід), а з іншої, неофіційна державна підтримка курсу пан-Туранізму, спрямованого на об'єднання тюркських народів, поневолених радянською владою, що, відповідно, викликало невдоволення офіційної Москви і як наслідок, поступове охолодження взаємин Турецької Республіки із СРСР.

Допоміжним фактором стала плідна співпраця польської та турецької розвідок; а отже, українські екзильні спецслужби (і «Стамбульська платформа» зокрема), що діяли в орбіті і за фінансової підтримки офіційної Варшави, отримали у Туреччині ширше поле для своєї діяльності. Тож Турецька влада та спецслужби надалі споглядали на дії В. Мурського та його групи у певному сенсі «крізь пальці».

Одним із найбільших досягнень «Стамбульської платформи» та її очільника є налагодження дружніх взаємин із Вселенським патріархатом та його предстоятелем Фотієм II; підготовка візиту В. Прокоповича до Стамбулу та його зустрічі із Вселенським патріархом, які відбувалися, фактично, на очах радянських спецслужб і при повній їх освідомленості про поточний перебіг справ. Однак, ця обставина аж ніяк не применшує значення амбітного наміру ДЦ УНР в екзилі заручитися підтримкою Фанару для майбутнього отримання автокефалії та виходу українського православ'я з-під задушливого й ворожого впливу РПЦ. Намагання здобути Томос для ПЦУ в 1930-1935 рр., без перебільшення, створило для сучасної незалежної України у 2019 р. вагому історичну тяглість, нівелюючи закиди російської пропаганди про необґрунтованість та рандомність цієї визначної події.

РОЗДІЛ IV

ОСНОВНІ АСПЕКТИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» ТА ПРИПИНЕННЯ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

4.1. Стратегічна та оперативна агентурна розвідка «СП» та налагодження співпраці з іноземними спецслужбами

Після прибуття до Стамбула у квітні 1929 р. пріоритетним для представника українських екзильних спецслужб В. Мурського постало таке завдання: із числа свідомих представників місцевої української еміграції, що входили в очолювану М. Забелло Українську Громаду, сформувати активну групу та розгорнути діяльність нелегальної резидентури.

У курс місцевих справ В. Мурського вводив М. Забелло і він же познайомив його з найактивнішими представниками української еміграції [92, арк. 23-24зв.].

Під постійним спостереженням радянської розвідки, за відсутності належного фінансування та підтримки, а також фахових, досвідчених розвідників, поставити роботу «Стамбульської платформи» було вкрай непросто, тож у подальшому діяльність нелегальної резидентури опиралася передовсім на ідейність та проукраїнську громадянську позицію її членів [223, арк. 313–315], а також, як у випадку з М. Пчелінською, на їхні особисті якості: авантюрну вдачу, комунікативність, широке коло знайомств та вроджені здібності [70, арк. 50].

Роль резидента – себто керівника нелегальної резидентури виконував сам В. Мурський – фаховий дипломат та журналіст, людина з досвідом громадсько-політичної діяльності. Його вирізняла широка ерудиція, знання східних та європейських мов, дипломатичні здібності, уміння оцінювати людей та організовувати роботу резидентури. До Стамбула він прибув під легендою кореспондента Ліги Націй [399].

Кістяк «Стамбульської платформи» складало найближче оточення В. Мурського та активісти Української Громади Стамбула – «переконані самостійники», як іменує їх у своїх донесеннях ОДПУ агент «Надія» [223, арк. 313–315].

В тому ж документі зазначається наступне: «Всего в то время насчитывалось в Стамбуле активных украинцев до 50 человек. Группа Мурского субсидировалась французской и польской разведкой» [223, арк. 313]. Фактично, включно з М. Пчелінською, це були основні агенти, що працювали у різних напрямках, в тому числі й над отриманням певної інформації розвідувального характеру шляхом безпосереднього спостереження чи завдяки посередництву третіх осіб – свідомих або ж несвідомих інформаторів.

Географічно діяльність «Стамбульської платформи» поширювалася на:

1. Стамбул, Ангору (Анкару) й терени Турецької Республіки [216, арк. 206].

2. Близький Схід (Персія, Сирія, Марокко) та Єгипет, де працювали старі уенерівські розвідпункти та агенти – колишні представники міністерства військових справ УНР, а тепер відпоручники українських екзильних спецслужб: у Персії – інженер Ю. Тушевський [68, арк. 271], в Марокко – Дяченко, у Сирії – сотник Колтоновський [239, с. 363–340]. З ними можна було підтримувати зв'язок завдяки членам стамбульської філії клубу «Прометей» – дружньої до українців діаспори Туркестану, Ідель-Уралу та Азербайджану [75, арк. 187–189].

3. Терени підрадянської України, у т. ч. Кубані, де працювали уенерівські агенти [92, арк. 23–24зв.], через чорноморські порти [200, арк. 445], в Одесі та Новоросійську [201, арк. 228], завдяки кур'єрам – завербованим українським морякам з радянських пароплавів [92, арк. 23–24зв.], таких як «Часовой», «Ільич» та «Подорожній» – агентам українських екзильних спецслужб, що видавали себе за туристів.

4. Терени окупованого радянською владою Туркестану [92, арк. 23–24зв.], з якими існував зв'язок сухопутним шляхом та залізницею, знову ж таки через Персію [68, арк. 271].

Отже, як бачимо, Стамбул, в межах якого існувала Українська Громада, зі скупченням у ньому представників дружніх до українців діаспор поневолених Росією народів, з його вигідним географічним розташуванням, перевагами взаємодії морськими шляхами із теренами підрадянської України та сухопутними – із Близьким Сходом залишався ідеальною локацією для діяльності «Стамбульської платформи». А з огляду на дружні взаємини офіційної Ангори та Москви, а також сувору заборону турецькою владою будь-яких проявів антирадянської діяльності – формат нелегальної резидентури був на той час для української сторони єдиним життєздатним форматом для ведення пропагандистської та розвідувальної роботи проти радянської Росії.

Стратегічна агентурна розвідувальна діяльність «Стамбульської платформи» була спрямована на:

- збір та отримання розвідувальних відомостей, які стосувалися державного політичного курсу Турецької Республіки [212, арк. 97–99];
- отримання розвідувальних відомостей з радянського посольства у Туреччині [219, арк. 31], а також новин про ситуацію на підрадянській Україні [27, арк. 125–126; 401];
- налагодження комунікації та співпраці із православним духовенством, що симпатизувало українській політичній еміграції, зокрема із представниками духовенства Болгарії [206, арк. 59], а також духовенством Фанару [92, арк. 23–24зв.];
- налагодження контактів та співпраці із представниками іноземних спецслужб, зокрема Польщі [27, арк. 126], Німеччини [34, арк. 21–27], Франції [70, арк. 50] та Японії [318, арк. 103–120].

Оперативна розвідувальна діяльність, що велася основною агентурою «Стамбульської платформи», була спрямована на:

- вербування допоміжної агентури, зокрема нелегальних кур'єрів із числа матросів на радянських пароплавах та «подорожніх» для подальшого перекидання агітаційної літератури та комунікатів на підрадянську територію; зв'язкових у чорноморських портах [206, арк. 57–59]; агентів контактних пунктів у Стамбулі тощо [200, арк. 445];
- ведення антирадянської пропаганди через діаспорянські та турецькі ЗМІ, зокрема, розповсюдження та поширення праць В. Мурського [352, арк. 283–286];
- підготовку таємного візиту В. Прокоповича та його зустрічі із Вселенським патріархом Фотієм II [92, арк. 23–24зв.];
- налагодження радіозв'язку із зв'язковими на підрадянських територіях [27, арк. 125–126].

Примітно, що ведення оперативної агентурної розвідки стало можливим саме завдяки інтегрованості українців у стамбульську громаду та налагодження дружніх стосунків із очільником кримськотатарської діаспори Д. Сейдаметом Киримером.

Хоч В. Мурський, перебуваючи в Туреччині під прикриттям легенди кореспондента Ліги Націй, мав можливість бувати в Ангорі – новій адміністративній столиці Турецької Республіки, як і загалом переміщатися територією країни, проте, на відміну від Д. Сейдамета Киримера, він не мав потрібних контактів у владних кабінетах турецької влади, тож роль агента, інформатора та посередника у цій справі фактично виконував очільник кримськотатарської діаспори, вхожий до владних кабінетів турецького політичного істеблішменту [216, арк. 206].

Така агентурна діяльність Д. Сейдамета Киримера представляла неабиякий розвідувальний інтерес для українських екзильних спецслужб ДЦ УНР, а також сприяла налагодженню тісних взаємин із очільником

кримськотатарської діаспори у вирішенні питання автономії Криму у складі майбутньої незалежної України. Надалі вагомим наслідком такої плідної співпраці стала не лише спільна з Д. Сейдаметом Киримером підготовка пропагандистської книги В. Мурського «Справжнє обличчя нової Росії» [75, арк. 187–189] у 1932 р., а й укладання в тому ж році Договору ДЦ УНР в екзилі з Д. Сейдаметом Киримером як екзильним Президентом Криму, копію проєкту якого від 29 травня 1932 р. знаходимо серед агентурних донесень ОДПУ [46, арк. 282]. У контексті співпраці з Киримером знаходимо згадку і про те, що В. Мурському вдається встановити контакт із таким собі Гамбдулагом – представником турецьких спецслужб [129, арк. 282].

Зміст агентурних донесень М. Забелло, які є основним фактологічним масивом для дослідження розвідувальної діяльності «Стамбульської платформи», та інші документи не дозволяють нам відтворити повноцінну, цілісну картину діяльності основних агентів нелегальної резидентури. Однак, з огляду на наявні джерела, можемо констатувати, що будучи інтегрованими у стамбульську громаду, маючи певний рід занять та ведучи трудову діяльність, представники «Стамбульської платформи» збирали різноманітну інформацію розвідувального характеру, що представляла для українських екзильних спецслужб чималий інтерес.

Так, до прикладу, В. Самопаленко, співпрацюючи із крамничкою молочних продуктів, власник якої мав серед замовників набілу співробітників радянського консульства й торгпредства, серед яких були і представники радянського Криму, використовував Смільгіна, як несвідомого інформатора для отримання цінної інформації про ситуацію в СРСР та окупованому радянською Росією Криму [219, арк.31].

У такому ж форматі співпраці з інформаторами працював й В. Витинський, власник кондитерської крамнички «Кристель» на Істикляль, одній із стратегічно-важливих і залюднених вулиць Стамбула. У 1920-му він тримав у місті кілька ресторанів, тож мав широкі зв'язки; також, працюючи

ще й у кондитерській «Москва» Февзі-бея, добував, за твердженням агента «Надія», для українців цінні відомості [191, арк. 115].

Таку ж інформацію знаходимо про власників ковбасної крамниці Дудковського та крамниці дитячих іграшок Ієвлєва [215, арк. 243]. Зрештою, кожен із агентів нелегальної резидентури за час життя на еміграції обріс корисними зв'язками, знайомствами, тож збір та передача стратегічно важливої інформації міг стати основним завданням активу.

Згадки про постійні контакти активу «Стамбульської платформи» із В. Мурським, зустрічі у Мурських вдома, обговорення новин з підрадянських теренів, свіжої преси антирадянського характеру та взаємодію із інформаторами знаходимо серед агентурних донесень [200, арк. 446; 212, арк. 97–99; 216, арк. 206;].

Примітно, що серед агентурних донесень агента згадується місцева бібліотека «Русь» [200, арк. 445], де основні агенти «Стамбульської платформи» могли залишати для В. Мурського та М. Забелло письмові повідомлення, які потім забирав М. Забелло, а ті, своєю чергою, лягали в основу його агентурних донесень для ОДПУ [200, арк. 445–445зв.].

Зі змісту даного агентурного донесення можемо припустити, що бібліотека «Русь» була відкрита ще за часів царської Росії, однак представники Української Громади Стамбула, а надалі і члени «Стамбульської платформи» використовували цю локацію, мали там своїх людей та використовували бібліотеку як агентурний пункт для передачі інформації.

Особливої уваги дослідника серед агентів нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» заслуговує діяльність М. Пчелінської, якій В. Мурський, ДЦ УНР в екзилі та українські екзильні спецслужби завдячують найціннішими контактами із представниками іноземних розвідок. На думку дисертантки, М. Пчелінська є найбільш недооціненою постаттю серед активу «Стамбульської платформи» і заслуговує окремого,

детального вивчення її біографічного полотна. До того ж постать М. Пчелінської разом із постатями її сестри, дружини В. Мурського, С. Мурської-Вольської та дружини М. Забелло, К. Забелло розкриває та дозволяє дослідити певні тогочасні гендерні аспекти діяльності нелегальної резидентури, як-от ставлення колег-чоловіків до розвідувальної діяльності агентки-жінки; роль та значення роботи М. Пчелінської для діяльності українських екзильних спецслужб тощо.

Вперше серед агентурних донесень та листування М. Забелло ми зустрічаємо згадку про М. Пчелінську в листі діяча ДЦ УНР в екзилі Косенка, редактора журналу «Тризуб» від 24 березня 1931 р. Цей лист є відповіддю на лист М. Забелло, в якому, серед іншого, він цікавився й минулим М. Пчелінської. Сам того не усвідомлюючи і довіряючи М. Забелло, як побратиму по українській справі, Косенко виступив у ролі несвідомого інформатора і допоміг агенту «Надія» сформувати досьє на українську розвідницю [120, арк. 329].

Вже у наступних агентурних донесеннях агент «Надія» збирає і доповнює інформацію про об'єкт, що його зацікавив. Для нас важливо, що саме з цього джерела можна дізнатися про активну розвідувальну діяльність М. Пчелінської [70, арк. 50]. Однак, на нашу думку, у характеристиці колеги по «Стамбульській платформі» М. Забелло, уникаючи нейтрального тону агентурного донесення, лише яскраво засвідчує слабкості та негативні якості власного характеру: надмірну емоційність, зверхність, заздрість, намагання применшити роль колег у розвідувальній роботі та вислужитися перед радянськими кураторами [70, арк. 50–51; 215, арк. 240]. Цей тон та стиль агентурного донесення дуже нагадує зневажливий тон одного з листів М. Забелло до очільника українських екзильних спецслужб В. Сальського стосовно щойно прибулого до Стамбула В. Мурського [401]. Цей аспект, як і надмірну запопадливість на адресу очільників ДЦ УНР в екзилі та екзильних спецслужб можна вважати своєрідним «почерком» М. Забелло.

Ще одне агентурне донесення агента «Надія» демонструє нам успішне налагодження М. Пчелінською контактів із полковником Імурою, наявність дружніх і навіть романтичних стосунків та отримання від нього інформації, що становила стратегічний та розвідувальний інтерес [215, арк. 244].

Агентурна діяльність М. Пчелінської приносила не лише потрібні стратегічно важливі для ДЦ УНР в екзилі контакти [401], а й згодом вилилася в співпрацю з японським аташе Імурою та його наступником Кандою, візит Імури до Варшави та Парижа, де він зустрівся з очільниками ДЦ УНР в екзилі, та в укладання В. Мурським від імені ДЦ УНР в екзилі Меморандуму з урядом Японії [215, арк. 244]. Серед агентурних донесень знаходимо ряд повідомлень про зв'язки В. Мурського з японцями та пропозицію підготувати Меморандум, яка послідувала саме як японська ініціатива і пропозиція [400].

Як випливає з агентурних донесень, успішна діяльність М. Пчелінської та В. Мурського, налагодження українсько-японських контактів надзвичайно дратували М. Забелло. У листуванні з В. Сальським він всіляко недооцінює методи роботи та дипломатичні й стратегічні здібності В. Мурського [100, арк. 315], на що отримує від нього відповідь, що «всі наші» дуже задоволені роботою В. Мурського і роблять все необхідне, аби він міг і надалі зостатися у Стамбулі [144, арк. 263]. Примітно, що у своєму листуванні із В. Сальським М. Забелло не полишає спроб применшити компетенції та результати роботи В. Мурського, підкреслюючи власні компетенції та можливості таким чином, що по зв'язках із Японією міг би працювати і він сам, без В. Мурського, оскільки «добре знає японців по Владивостоку» та навіть пропонує послуги власної команди із колишніх співслуживців – українських офіцерів [100, арк. 315]. І вже зовсім несподівано М. Забелло зазначає у листі до В. Сальського про те, що він через два роки усе ще не знає, яку інформацію з їхнього листування можна довіряти В. Мурському, а яку ні. Примітно, що тримаючи у листуванні із М. Забелло рівномірний,

дружній тон, хоч в листуванні із В. Прокоповичем висловлювався не раз стосовно неблагонадійності останнього, В. Сальському вдалося втримати М. Забелло на своїй орбіті і після смерті В. Мурського, як не дивно, користуватися його послугами для збору та надання певної інформації.

Стосовно ж діяльності М. Пчелінської, то вона залишалася у певному сенсі «анонімною» для очільників українських екзильних спецслужб та ДЦ УНР в екзилі. Складається враження, що В. Мурський свідомо замовчував або із якихось причин не повідомляв начальство про заслуги й успіхи своєї родички і колеги. Так, у листі до В. Мурського, представник ДЦ УНР в екзилі В. Прокопович дякує йому за можливість отримати таке приємне і цікаве знайомство (мова велася про знайомство Т. Іімурую). Наголошує на важливості цього контакту і ще раз висловлює подяку В. Мурському за всю, пророблену із такою послідовністю, тактом і розумінням справи роботу, яка допомогла встановити ці, безумовно, важливі у майбутньому зв'язки [44, арк. 233]. Примітно, що про роль М. Пчелінської, завдяки якій дане знайомство стало можливим, у листі не згадується ні слова.

Ми вважаємо, якщо у випадку з М. Забелло проглядається сексизм, то у випадку В. Мурського, на перший погляд, все виглядає, як очевидне перетягування ковдри на себе. У кожному разі, за пророблену роботу, встановлення контактів та допомог у налагодженні співпраці із представником французької розвідки М. Денарду та японської розвідки – полковником Іімурую, М. Пчелінська не отримала навіть усної похвали.

Також, цілком імовірно, що не згадуючи її ім'я, В. Мурський намагався убезпечити свояченицю, підозрюючи, що зміст його листів стає відомим радянським спецслужбам.

Одним із визначних епізодів діяльності членів «Стамбульської платформи» стала організація візиту на Фанар представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича для проведення перемовин із Вселенським патріархом Фотієм стосовно отримання ПЦУ автокефалії. Підготовка цього візиту, як

свідчать агентурні донесення М. Забелло, відбувалася у цілковитій секретності. В оману був введений навіть сам агент «Надія», «права рука» та секретар В. Мурського, від якого певною мірою приховали достовірну інформацію про те, яким чином прибуде високий гість до Стамбула – потягом чи морем [92, арк. 23–24зв.].

Про організацію перемовин із Вселенським патріархом Фотієм II йшлося у попередньому розділі, а про налагодження зв'язків із представниками дружніх діаспор Туркестану, Азербайджану, Ідель-Уралу у контексті діяльності стамбульської філії клубу «Прометей» стане предметом висвітлення у наступному підрозділі. Таким чином, зазначимо, що завдяки співпраці «Стамбульської платформи» із представниками дружніх діаспор поневолених Росією народів В. Мурському вдалося виконати завдання ДЦ УНР в екзилі і налагодити перекидання агіток видання «Незалежна Україна» та проведення антирадянської агітації серед українських частин Червоної армії у Туркестані. Так, у своєму листі до В. Мурського керівник відділу пропаганди ДЦ УНР в екзилі М. Сікора передає йому схему розташування цих підрозділів і обіцяє ще додатково повідомити номери полків Червоної армії, де найбільше українців [218, арк. 301].

Уваги також заслуговує ще один вид діяльності «Стамбульської платформи» – радіозв'язок із прихильниками УНР на теренах підрадянської України та отримання цінної інформації про дійсний стан справ на тій території. В. Мурський скористався нагодою використати таку можливість, адже радіо на той час було новою тогочасною технологією, тож, користуючись послугами радіотехнічної контори «Натавіс» [218, арк. 301], придбав необхідну радіоапаратуру.

Як зазначають у своїй публікації В. Окіпнюк та Д. Козлов, В. Мурський 17 травня 1929 р. прийняв по радіозв'язку повідомлення про те, що у Харкові був розстріляний О. Шумський і передав цю новину до Женеви, поінформувавши уряд ДЦ УНР в екзилі [401]. Таке інформування

представників екзильного українського уряду про політичну ситуацію в Україні проводилося В. Мурським упродовж наступних років перебування у Стамбулі [401]. Радянська розвідка була переконана, що у В. Мурського у радянському Харкові є своя агентура, яка докладно інформує його про діяльність та спрямування радянського уряду, настрої села тощо [401].

Примітно, що у ході дослідження розвідувальної діяльності «Стамбульської платформи» дисертанткою було встановлено і поєднано в єдину картину наступне: у своїх мемуарах «Секретный террор Сталина. Исповедь резидента» [243, с. 93] колишній резидент радянської нелегальної резидентури, розвідник-«невозвращенец» Г. Агабеков розповідає про широкі можливості та успішну діяльність радянської розвідки, досягнуті шляхом належного фінансування ОДПУ розвідувальної оперативної агентурної роботи та підкупу важливих людей.

Так, Г. Агабеков зазначає, що агентурна мережа у Константинополі була досвідчена і добре поставлена ще у 1925 р. співробітником радянських спецслужб Гольдштейном [243, с. 93]. Завдяки цій широко поставленій агентурі на стіл радянської розвідки потрапляло все листування української організації, представник якої (В. Мурський) перебував у Константинополі; протоколи засідань членів організації «Прометей», які, за словами Г. Агабекова, «небезпеки не являли, але було цікаво слідкувати за їхніми внутрішніми чварами». Також Г. Агабеков повідомляє, що агент, який надавав усі ці відомості радянським спецслужбам, «вважався за №87 і був одним із активних діячів закордонного бюро військових антибільшовицьких партій» [243, с. 93]. На нашу думку, цим агентом №87 цілком міг бути М. Забелло. Тоді його можливе вербування у якості агента радянських спецслужб відбулося не у 1928 р. зусиллями Я. Блюмкіна, як вважають дослідники Д. Козлов та В. Окіпнюк [401], а на три роки раніше, завдяки іншому розвіднику – Гольдштейну.

Також Г. Агабеков повідомляє, що радянською розвідкою були завербовані константинопольські ієрархи вірменського походження та поважне духовенство, схильне до радянських поглядів, імена якого фігурували у їхньому листуванні [243, с. 93].

У 1929 р., за каденції Т. Іімури, з японського посольства радянські спецслужби отримували розшифровані тексти телеграм завдяки агенту охорони посольства, який не тільки «зливав» секретну інформацію, а й надав можливість радянському «фахівцеві із зламування сейфів» під час свого чергування проникнути у відповідний кабінет і зламати вогнетривку шафу. Таким чином, у руках ОДПУ опинився шифр японського посольства [243, с. 93]. Далі Г. Агабеков повідомляє, що радянськими спецслужбами був завербований австрійський посол у Константинополі, доповіді якого були особливо цінними. Також за французькими справами радянські спецслужби стежили за доповідями французького військового аташе в Константинополі, які доставлялися акуратно раз на два тижні [243, с. 93]. Примітно, що під прикриттям військового аташе французького посольства на той час працював М. Денарду, який мав близькі стосунки з М. Пчелінською та співпрацював із В. Мурським. Наостанок Г. Агабеков зазначає, що на 1930 р. цим вичерпувалися головні сили легальної резидентури ОДПУ у Константинополі, і що дрібні агенти, яких із десятків, великого інтересу не представляють.

Отже, розвідувальна діяльність членів «Стамбульської платформи» розподілялася на стратегічну та оперативну. Перша полягала у зборі та отриманні важливої розвідувальної інформації, що стосувалася можливих тенденцій та змін державного політичного курсу Турецької Республіки, її дружніх взаємин із СРСР, актуальної ситуації на підрадянській Україні та поневолених радянською владою теренах Туркестану, а також налагодженні контактів та співпраці із представниками іноземних спецслужб, зокрема Польщі, Німеччини, Франції та Японії. Важливим результатом стратегічної

розвідувальної агентурної діяльності стали: укладення Меморандуму з урядом Японії про створення на теренах Зеленого Клину українського анклаву, укладення Угоди з очільником кримськотатарської діаспори про майбутню автономію Криму у складі незалежної України; налагодження контактів із Вселенським патріархатом та організація і проведення візиту В. Прокоповича на Фанар з приводу отримання ПЦУ автокефалії.

Визначальна роль у втіленні цих стратегічних операцій належить як дипломатичним здібностям В. Мурського, так і комунікативним та креативним якостям М. Пчелінської, робота якої дотепер залишалася недооціненою. Оперативна розвідувальна агентурна діяльність полягала у вербуванні допоміжної агентури, інформаторів, нелегальних кур'єрів на радянських пароплавах, зв'язкових та «подорожніх», агентів контактних пунктів у Стамбулі тощо.

Значна частина діяльності нелегальної резидентури та її очільника полягала у створенні та поширенні якісної та інформативної антирадянської пропаганди, зокрема виданні публікацій та праць авторства В. Мурського, створених спільно із Д. К. Сейдаметом та прометеївцями-діаспорянами, таких як «Справжнє обличчя нової Росії» та «Україна та її боротьба за незалежність» турецькою мовою та мовою фарсі та поширення їх серед турецького політичного істеблішменту й діячів культури.

Також В. Мурський застосовував новітні на той час технології, як-от радіозв'язок із підрадянськими теренами України й отримання актуальної інформації про реальний стан справ і політику радянської влади.

Робота нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі відбувалася у вкрай несприятливих для української політичної еміграції умовах; за переважаючої ресурсно радянської пропаганди; під вістрям турецького законодавства до 1933 р., спрямованого проти будь-яких проявів антирадянської діяльності; за відсутності офіційного статусу українського уряду та належного

фінансування. І до всього – під пильним спостереженням радянської агентури.

Глибше дослідження даної проблематики стало можливим завдяки наявності епістоляріїв діячів ДЦ УНР в екзилі, численних агентурних донесень і копій листів, складених М. Забелло – агентом «Надія», або ж донесень і звітів, складених із його слів його ж радянськими кураторами; а також завдяки інформації, верифікованій та почерпнутій нами з мемуарів та праць очевидців/сучасників/учасників/ подій із «іншої сторони барикад», колишніх співробітників радянських спецслужб: Г. Агабекова, Л. Соцкова, В. Кривицького та ін.

4.2. Стамбульська філія клубу «Прометей» та участь у її діяльності членів нелегальної резидентури

Організація «Прометей» чи т. зв. «Прометеївська Антанта», як міжнародне громадсько-політичне утворення і пілотний проєкт більш широкого інтернаціонального об'єднання – федерації «міжмор'я», була створена у 1926 р. у Польщі [306; 374; 375; 376; 377]. До складу Прометеївського Руху увійшли представники політичної еміграції – очільники діаспорянських екзильних урядів націй, поневолених свого часу Російською імперією, а надалі й радянським режимом: народів України, Кавказу, Ідель-Уралу, Туркестану, Карелії, Комі, Азербайджану та Криму. Організація розгорнула свою діяльність за фінансової підтримки уряду Польщі. На Прометеївський Рух також працювали співробітники Варшавського Східного інституту та Науково-дослідного інституту Східної Європи у Вільно [299, с. 185–195].

Центральна резиденція організації «Прометей» знаходилася у Варшаві [255, с. 19; 306, с. 176]. Так, серед агентурних донесень ГДА СЗРУ зберігся звіт агента «Переконаного» [59, арк. 410], який свідчить про те, що за варшавською адресою Єрусалимська алея, 7 кв. 11, на другому поверсі, вхід з

двору, у розкішних апартаментах, подарованих українській еміграції польським поміщиком, веде свою діяльність клуб «Прометей». Оплата комірною за це приміщення для екзильного українського уряду складала на місяць 300 злотих. Агент «Переконаний» доповідає про розкішні інтер'єри та меблювання приміщення, а також обладнання клубу всім необхідним, як-то електрика, телефон, радіоприймач [59, арк. 410]. Згідно з донесенням, секретарем центральної резиденції прометеїстів у Варшаві був український емігрант Базяк; при клубі також постійно знаходився сторож А. Дігас. У зібраннях клубу брали участь не лише представники української політичної еміграції (зокрема, представники Дону та Кубані), а також поляки та представники грузинської, вірменської та азербайджанської діаспор [59, арк. 410]. Агент «Переконаний» окремо зазначає, що у засіданнях клубу не брали участі лише російські емігранти. Варто підкреслити, що робота клубу у Варшаві підтримувалася польською владою й велася офіційно: клуб діяв відповідно до статуту та інших установчих документів, а також мав філії у Європі та на Близькому Сході, що діяли як офіційно, так і, з огляду на місцеве законодавство, нелегально [306, с. 176].

Попри те, що так звана «Прометеївська Антанта» як організація була ініційована, сформована та очолена польським лідером Юзефом Пілсудським на базі свідомого політичного істеблішменту та прогресивних громадських середовищ Польщі, ідеї Прометеїзму брали свій початок значно раніше, з трагічного краху Речі Посполитої 1795 року та переділу Польщі між Росією, Пруссією та Австрією. Ідея польської нації, що як античний титан Прометей, повстає проти своїх поневолювачів, вже у той час масштабувалася у закликах до національно-визвольної боротьби до народів, поневолених Російською імперією. Так, у 1800 р. у праці Юзефа Павліковського [375, с. 25] було висунуто ідею про об'єднання в єдиній боротьбі проти царської Росії народів, що перебували під її гнітом, насамперед України, донського та кубанського козацтва. Тож участь та подальше беззаперечне лідерство українців у

Прометеївському Русі випадковим назвати не можна. Варто нагадати, що чітка артикуляція ставлення до російського поневолення та ідеї Прометеїзму українцями були окреслені наприкінці XVIII ст. у поемі Т. Шевченка «Кавказ» (1845р.) та вірші Л. Глібова «Полонений черкес» (1846 р.). Вони різко контрастували з імперськими амбіціями російської інтелігенції, яскраво окресленими, до прикладу, у поемі О. Пушкіна «Кавказький полонений» (1820–1821 р.).

Спільна доля поневолених вже історично закладала симпатії українців до представників народів Кавказу, Криму Туркестану та ін., а більшовицька експансія лише посилила дружні взаємини і співпрацю української політичної діаспори з очільниками національних урядів у вигнанні. У подальшому діяльність Руху Прометеїзму з Варшави була розширена і делегована філіям, що діяли в Парижі, Празі, інших європейських містах, а також на Близькому Сході, зокрема, й у Туреччині [306, с. 176; 255, с. 18–19; 299, с. 185–186]. Тож філія Прометеївського Руху діяла і в Стамбулі. Склад її, як засвідчують агентурні донесення, так само був інтернаціональним, адже до складу стамбульського клубу «Прометей» входили: очільник азербайджанської діаспори Расул-заде, лідери туркестанської громади Осман-Пулат, Муса-Цахой та Медджедін-бей, а також лідер кримськотатарської діаспори Д. Сейдамет Киример, представники «Стамбульської платформи» В. Мурський та його заступник М. Забелло. Діяльність Клубу «Прометей» висвітлювалася на сторінках місцевих діаспорянських видань турецькою та перською мовами, зокрема у виданнях «Більдіріш», «Джумхуріет», «Азери-тюрк», «Одлу-Юрт» [205, арк. 51–56].

На відміну від центральної резиденції, у Варшаві стамбульська філія клубу «Прометей» не могла діяти на правах громадсько-політичної організації, себто офіційно, оскільки не мала статуту, узгодженого із турецькою владою та дозвільних документів, які б легалізували її у Туреччині. Робота стамбульських прометеїстів мала чітко визначене

антирадянське спрямування [255, с. 19–22], а з огляду на дружні взаємини Турецької Республіки із СРСР, антирадянська діяльність у кемалістській Туреччині була офіційно заборонена [306, с. 176]. До того ж суворі турецькі міграційні закони за ведення емігрантами громадсько-політичної діяльності загрожували останнім депортацією [306, с. 176]. Однак, як зазначає В. Комар, турецька влада не могла не симпатизувати єдиновірцям-мусульманам [306, с. 176], які представляли поневолені радянською Росією народи. Примітно, що з 1930 р., як вже зазначалося, уряд Турецької Республіки починає провадити неофіційну політику пантуранізму – себто об'єднання протурецького простору і поступового відходу від дружніх взаємин з Москвою [186, арк. 112–113]. Тож діяльність стамбульської філії, у певному сенсі, владні структури «не помічали» [306, с. 176].

Як засвідчують наявні джерела, на відміну від польської офіційної резиденції клубу «Прометей», члени стамбульської філії не мали власного приміщення, а збиралися у приватних оселях своїх членів. Зокрема, збереглися відомості, що ці зібрання часто відбувалися в домі Д. Сейдамета Киримера [75, арк. 187–189; 69, арк. 281–281зв.]. З 1929 р., коли до клубу долучився В. Мурський, прометеїсти збиралися і в Сан-Стефано, в домі родини Мурських [205, арк. 51].

Важливо зазначити, що поміж представниками діаспор Туркестану та Азербайджану час від часу виникали тертя, боротьба за лідерство й певні внутрішні протиріччя, що не сприяли одностайності роботи клубу [205, арк. 51; 243, с. 93]. Як зазначає Г. Агабеков, у зраді ідей пантуранізму був звинувачений навіть такий видатний діяч азербайджанської діаспори як А. М. Топчибаши [243, с. 93].

Тим часом, користуючись пантуранськими настроями турецького уряду, ДЦ УНР в екзилі та українська екзильна спецслужба, резидентом якої у Стамбулі був В. Мурський, намагалися відстояти власні інтереси, втілити їх у життя дещо втаємничено від польських колег. Насамперед ці інтереси

стосувалися тісної співпраці із Д. Сейдаметом Киримером [164, арк. 173–182], очільником кримськотатарської діаспори, із подальшою перспективою укладення Договору про автономію Криму у складі незалежної держави Україна [46, арк. 282].

Втаємничене втілення таких намірів пояснювалося небажанням ДЦ УНР в екзилі викликати роздратування польської влади та втратити фінансування екзильної спецслужби, зокрема, і «Стамбульської платформи» як її нелегальної резидентури в Туреччині. Тож, аби уникнути цього, «уенерівцям вдалося частково законспірувати свою роботу від поляків» [164, арк. 176].

З наявної джерельної бази видно, що у 1929 р., із прибуттям до Стамбула В. Мурського, завдяки його публіцистичному хисту та розвідувальній роботі членів «Стамбульської платформи», зокрема М. Пчелінської [205, арк. 51–56] діяльність стамбульської філії клубу «Прометей» значно активізувалася [123, арк. 31].

З агентурних донесень агента «Надія», який був присутнім на засіданнях прометеїстів разом із В. Мурським, відомо, як відбувалися такі зустрічі [75, арк. 187–189]. Зазвичай, прометеїсти на своїх зібраннях обговорювали політичну ситуацію на підрадянських територіях, свіжі видання радянської преси та нові заходи більшовицької пропаганди [75, арк. 187]. Значна увага приділялася й аналізу політичної ситуації у Турецькій Республіці та новим пантуранським настроям уряду Ататюрка, а також підготовці публікацій антирадянського характеру [75, арк. 188–189]. Обговорювалися й питання стосовно налагодження співпраці із резидентами іноземних спецслужб [75, арк. 187–188]. Зокрема, на одному із засідань В. Мурський представив інформацію про встановлення контакту з представником японської розвідки полковником Іімурою, а також проект Меморандуму до уряду Японії [75, арк. 188–189], у якому йшлося про можливості створення за його підтримки Української Далекосхідної республіки – т. зв. «буферної зони» між Японією та СРСР на Далекому Сході, яка надалі могла б долучитися до радянського-

японського конфлікту, використавши його перебіг у власних інтересах [400; 318, с. 103–120].

З агентурних донесень відомо й про інтерв'ю В. Мурського, Д. Сейдамета Киримера та Расула-Заде представникам британської та американської преси, метою яких було донести міжнародній спільноті правду про ситуацію в СРСР, на окупованих радянською владою територіях України, Азербайджану та Туркестану [63, арк. 136].

Варто нагадати, що ідея однієї із визначних праць В. Мурського «Справжнє обличчя нової Росії», про яку детальніше йдеться у попередньому розділі, так само була запропонована під час одного із засідань стамбульського клубу «Прометей». Авторство ідеї належало польським колегам – дипломатам й розвідникам Т. Голувку та В. Гайвронському, які, перебуваючи у Стамбулі, взяли участь у засіданні прометеїстів.

З агентурного донесення М. Забелло «Отчет об очередном заседании стамбульского «Прометей» [75, арк. 187–189], дізнаємося, що у березні 1932 р., о 5 годині вечора, на квартирі Д. Сейдамета Киримера відбулося зібрання членів клубу; Гайвронський висловився про відчутні промосковські настрої в Туреччині, а також зазначив, що необхідно написати відповідну брошуру агітаційного змісту чи книгу, яка б стала відповіддю на пропагандистську книгу турецького діяча промосковської орієнтації Феліха-Рифки Атая [75, арк. 188–189]. Автором книги він запропонував стати В. Мурському, а передмову написати Д. Сейдамету Киримеру. Участь у підготовці матеріалів для даної книги взяли всі прометеїсти, надавши для опрацювання необхідну інформацію про ситуацію на підрадянських територіях Азербайджану, Туркестану, Грузії тощо [75, арк. 188–189].

Примітно, що реалізація цього проєкту стала можливою завдяки співпраці трьох спецслужб: турецької, польської та української. В. Соцков зазначає, що у 1930-х рр. відбувалася тісна співпраця та взаємний обмін інформацією між польською й турецькою спецслужбами [255, с. 3].

Враховуючи той факт, що ідея написання книги належала В. Гайвронському та Т. Голувку [75, арк. 188–189], і була викладена на засіданні прометеїстів, можна припустити, що першочергово в контексті нової політики пантуранізму й охолодження взаємин із Москвою, ця ідея була запропонована саме турецькою стороною – польській, із пропозицією взятися за її реалізацію В. Мурському та Д. Сейдамету Киримеру. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що ані друку книги в одній із стамбульських друкарень, ані поширенню її серед турецького політичного істеблішменту, ані промоції у діаспорянських виданнях турецька влада ніяк не перешкоджала [200, арк.445–455зв.]. Екземпляр книги, як вже зазначалося, із власним автографом В. Мурський подарував також Президенту Турецької Республіки Ататюрку [401]. Така поблажливість могла мати лише одне пояснення: взявши курс на охолодження політичних взаємин із СРСР, уряд Турецької Республіки спрямував свої зусилля на об'єднання пантуранського середовища не лише на Близькому Сході, а й серед єдиновірців-мусульман на пострадянських просторах Азербайджану, Туркестану та Криму. Останній надалі міг би знаходитися у складі незалежної України [46, арк. 282; 186, арк. 112–114].

Такий відвертий демарш уряду Ататюрка, а також активізація діяльності стамбульської філії «Прометей» та, зокрема, представників української політичної еміграції, представляючи собою «тактики дрібних порізів», безумовно, дратували Москву. Тож, не дивно, що у подальшому радянські спецслужби могли вдатися до втілення певних провокацій, спрямованих на розкол взаємин як польської влади та ДЦ УНР в екзилі, так і поміж представників самої української політичної еміграції [299, с. 194–195].

Отже, члени нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» брали найактивнішу участь у діяльності стамбульської філії клубу «Прометей». Насамперед – це В. Мурський, перу якого належить публіцистика антирадянського та проукраїнського спрямування, видана у форматі й

традиційній риториці літератури прометеїстського руху, зокрема статті для діаспорянської й турецької преси; матеріали та написані у співпраці з Д. Сейдаметом Киримером книги, у яких було детально висвітлено справжню суть радянського режиму. Окрім того, разом із очільниками місцевих діаспор, В. Мурський давав розлогі інтерв'ю представникам іноземної преси, використовуючи цю можливість для висвітлення реалій життя на окупованих радянською владою теренах України. Спільно з іншими представниками «Стамбульської платформи», зокрема, М. Пчелінською, родиною Васильєвих було встановлено контакти із представниками іноземних розвідок, як-от із полковником Іімурую та складено Меморандум стосовно подальшої співпраці із урядом Японії. Діяльності стамбульської філії клубу «Прометей» прислужилися й інші члени нелегальної резидентури, зокрема щодо поширення діаспорянської преси та збору необхідної оперативної інформації, у тому числі й безпосередньо з радянського посольства, про що вже згадувалося у попередньому підрозділі.

Досліджений нами наявний джерельний масив дозволяє припустити, що у такому налагодженому ритмі діяльність прометеїстів у Стамбулі могла відбуватися до 1935 р., а саме до передчасної смерті В. Мурського, яка стала непоправною втратою для стамбульської філії клубу «Прометей». А далі до 1939 р., себто до початку Другої світової війни. Імовірно, зі зміною міжнародної політичної ситуації та початком війни зі зрозумілих об'єктивних причин змінилися й пріоритети прометеїстів. Цілком імовірно, активність роботи стамбульської філії було знижено або ж вона припинила своє існування. У кожному разі, у нечисленних дослідженнях, як-от у працях В. Комара, фігурує дата 1939 р. На основі наявних джерел також вдалося дослідити ідеї, склад, прикладний порядок денний засідань та співпрацю прометеїстів, а також вагомий внесок членів «Стамбульської платформи» у роботу місцевої філії клубу «Прометей».

Варто зазначити, що після того, як діяльність Прометеїстського Руху була вочевидь згорнута за ініціативи українських патріотів, вона трансформувалася в об'єднання Антибільшовицького блоку народів.

4.3. Згортання діяльності «Стамбульської платформи»

Ретельний аналіз наявних архівних документів та дотичних до теми наукових праць дає можливість не лише досить точно реконструювати тогочасні історичні події, а й визначити, які саме фактори вплинули на згортання досліджуваної нами діяльності нелегальної резидентури. Вочевидь тут справдився комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, які в силу різних обставин мали місце у період з 1929–1935 рр.

Найперший, очевидний для дослідника об'єктивний фактор – це обмеження та подальше припинення фінансування Польщею як діяльності українських екзильних спецслужб та ДЦ УНР в екзилі, так і безпосередньої діяльності В. Мурського та проєктів «Стамбульської платформи» у Туреччині. Підтвердження тому, що фінансова підтримка з боку польського уряду скоротилася, неодноразово знаходимо у листуванні А. Лівицького та В. Мурського [124, арк. 32; 22, арк. 147–148; 215, арк. 237].

Варто зробити акцент і на тому, що в силу певних особистих якостей та професійних компетенцій В. Мурський був здатен прекрасно виконувати свою безпосередню роботу, маючи необхідний дохід – «шикарний оклад», як зазначає агент «Надія», в 400 доларів [205, арк. 51–53] і знаходячись на утриманні польської «двуйки» під опікою свого кума А. Лівицького, очільника ДЦ УНР в екзилі, але не спромігся самотійно забезпечити утримання родини, знайшовши, як було обіцяно, ще й відповідний підробіток у Стамбулі, подібно до М. Забелло та решти українських емігрантів.

Отже, можемо припустити, що більша частина окладу В. Мурського йшла на утримання родини: оплату оренди житла, навчання доньок у місцевій французькій гімназії, організаційні питання тощо [401].

Серед архівних документів зберігся лист А. Лівицького, в якому той у ввічливій, делікатній формі повідомляє В. Мурському: «...та господарська криза, яку переживає Польща, відображається і на вимушеній редукції нашої роботи: наміри призупинити кредити на Ваше утримання пояснюється, в першу чергу, саме цією кризою... Розумію і відчуваю, яке колосальне значення має наша платформа у Стамбулі і на прикладі цього бачу, як неприємно і печально для справи не мати цілком незалежних фондів... Тому приймайте міри в обороні «платформи». Майте на увазі, що відмовляємо Вам не МИ і не Я [...]» [123, арк. 30–31].

В наступному листі Лівицький нагадує, що оплата роботи В. Мурського мала поєднуватися із заробітком з інших джерел, знайдених ним на місці, які той не спромігся забезпечити: «...загальна криза вимагає скорочення на всіх фронтах. Якщо, як Ви пишете, що Ваш кредит збережено, ми будемо категорично наполягати на тому, аби Вас залишити в Стамбулі. Помиляєтеся також, допускаючи, начебто когось намітили на Ваше місце, а Вас з родиною викидають. Ще перед виїздом Вашим до Стамбулу я надав Вам загальну інформацію про основи Вашої діяльності, попереджаючи Вас, що ця командировка може бути постійною, а може тягнутися лише рік, просив Вас мати це все на увазі через сім'ю, і т. д. Ви на початку навіть мали сумніви, чи брати із собою родину, а потім висловили сподівання, що протягом року зможете навіть самостійно облаштуватися в Стамбулі... Ви праві, в такій обстановці працювати нелегко. Мені весь час так складно, що часами доводиться замислюватися якщо не над «згортанням знамен», то над фактичним припиненням активної роботи. Тому прошу Вас дуже не думати, що Ваша справа залежить від нас, скажімо, від когось із наших діячів. Це, знову ж таки не означає, нібито Ви на «чужій службі», це свідчить лише про те, що ми не маємо власних ресурсів на вашу діяльність, і тому, в окремих випадках, повинні залежати від наших контрагентів....» [124, арк. 32]. Також, А. Лівицький просить В. Мурського: «...Але ж повинні і Ви налягти зі

Стамбула, чи, навіть, подумати про якийсь вихід із ситуації, якби там залишитися не вдалося...» [124, арк. 32].

Наступний фактор, що вплинув на згортання діяльності «Стамбульської платформи» – це абсолютна поінформованість радянських спецслужб стосовно усього, що відбувалося чи планувалося не тільки у форматі діяльності самої нелегальної резидентури, діаспорянських середовищ та місцевої філії клубу «Прометей», а навіть безпосередньо в родині Мурських та родині інших представників української політичної еміграції у Стамбулі [243, с. 93; 401].

Така поінформованість ОДПУ стала можливою завдяки впровадженню своєї агентури безпосередньо у керівництво Української Громади в Стамбулі [215, арк. 247], а надалі і в найближче оточення В. Мурського. Агент «Надія» – М. Забелло, попередньо завербований радянською розвідкою у 1925 [243, с. 93] чи 1928 р. [401], у результаті зрежисованого ОДПУ усунення від керівництва громадою й подальшої депортації М. Зоц-Кравченка [28, арк. 62], спочатку сам очолив Українську Громаду, а потім, як випливає з архівних документів, мав наміри чи отримав завдання увійти в більш тісний контакт із очільником ДЦ УНР в екзилі А. Лівицьким [111, арк. 73], а також розпочати співпрацю із українськими екзильними спецслужбами у якості місцевого резидента [100, арк. 315].

Через недовіру до нього як з боку керівництва українських екзильних спецслужб [239, с. 326], так й очільників ДЦ УНР в екзилі [239, с. 240; 332], М. Забелло довелося задовольнитися роллю «правої руки», секретаря й заступника В. Мурського [72, арк. 113]; більше того, вводити й нового очільника у курс справ, знайомити з українською еміграцією в Стамбулі тощо.

Яскравим прикладом того, наскільки результативно діяв М. Забелло, інформуючи своїх радянських кураторів про плани та дії В. Мурського, членів клубу «Прометей» та «Стамбульської платформи» може слугувати

епізод, описаний в одному із агентурних звітів про злиття інформації стосовно складеного В. Мурським тексту Меморандуму: «Мурський, переглядаючи свіжі газети, звернув увагу на публікацію в «Офінорі» від 31 жовтня стосовно перемовин керівництва УНР з Японією про «Зелений Клин». Ця публікація посилялася на харківського «Комуніста». Це дуже засмутило Мурського. Він казав: «Я ще не подав Меморандум, а в більшовицькій газеті вже про це пишуть» і був вражений, яким чином більшовики могли про це дізнатися. Трохи пізніше він висловив припущення, що це Варшава наробила дурниць, друкуючи різні матеріали («Промеморія») в сотнях екземплярів і розсилаючи їх кому потрібно і не потрібно [...]» [208, арк. 317].

Звісно, можна було б припустити, що В. Мурський виявився правий і витік інформації стався з інших причин, а не через шпигунську діяльність М. Забелло, якби не попередній звіт куратора агента «Надія», у якому той повідомляє про зустріч із М. Забелло, і як той доповів йому про роботу В. Мурського над текстом Меморандуму, контакти з полковником Іімурою, тощо; переповідаючи деталі розмови В. Мурського із резидентом японської розвідки, яка відбулася у його присутності, «Забелло рассказывал об этом со смехом» [207, арк. 317], – зазначає він.

Вже у наступному донесенні агент «Надія» доповів своєму куратору, що «Мурський передав полковнику Іімурі меморандум (48 друкованих сторінок) з 2 картами (України і т. зв. «Зеленого Клина» на Д. Сході). Мурський знову (в розмові із Забелло) згадав про публікацію в «Комуністі» і говорив, що надсилаючи свої копії А. Лівницькому, запитає, яким чином більшовики змогли довідатися про хід справи раніше, аніж будь-що було передано японцям. Мурський вчора повернувшись із засідання «Прометей», разом із дружиною уважно виправляв свій меморандум...» [209, арк. 318].

В особистій переписці із очільником українських екзильних спецслужб В. Сальським, М. Забелло, навіть через рік перебування В. Мурського у

Стамбулі і їхній співпраці, вкотре завуальовано натякає В. Сальському на некомпетентність останнього і нерозуміння, як правильно подавати інформацію японському резиденту, знову ж таки намагається показати себе, як людину, що «добре знає японців по Владивостоку», більше того, давно має власну команду – колишніх офіцерів-однокашників по кадетському корпусу, а нині членів української громади у Стамбулі – полковника О. Петровського та поручника К. Філатова, які бували у «Зеленій Україні» і якими можна послуговуватися [100, арк. 315].

Власне, всі агентурні донесення, звіти та копії кореспонденції із масиву ГДА СЗРУ свідчать, що стосовно діяльності В. Мурського та приватного життя його родини з першої миті їх прибуття до Стамбула радянською розвідкою було встановлено щільне спостереження.

Як бачимо, М. Забелло свідомо вносив розлад і в лави представників української громади та активу «Стамбульської платформи», натякаючи на ініційовані ним особисто майбутні проєкти, начебто санкціоновані керівництвом екзильних українських спецслужбами без участі В. Мурського. Намагаючись продемонструвати власну значущість, він листувався із очільниками ДЦ УНР в екзилі та українських екзильних спецслужб, порушуючи субординацію [286, с. 142–157; 401].

Звісно, за таких обставин, координувати та провадити діяльність «Стамбульської платформи» В. Мурському було непросто. А тим більше, сподіватися на значний успіх.

Ще одним вагомим фактором, що наблизив згортання діяльності «СП», стала раптова невиліковна хвороба В. Мурського [401]. Примітно, що у жодному із агентурних донесень за 1935 р. про захворювання очільника «Стамбульської платформи» не згадується.

На жаль, недостатня джерельна база, не дозволяє глибше зануритися у це питання: в наявних агентурних донесеннях М. Забелло, який завжди

детально описував все, що стосувалося родини Мурських – немає жодної згадки про захворювання.

Примітно, що загальна тогочасна ситуація у Стамбулі та події, що передували й слідували за передчасною смертю В. Мурського, дають можливість припустити, що хвороба очільника української нелегальної резидентури та наступна смерть могли мати неприродне походження.

Насамперед варто зауважити, що поміж 1926 та 1938 роками радянська розвідка у Стамбулі зосередила кадрових співробітників Розвідупра, Я. Блюмкіна [269], М. Ейтінгона та Г. Агабекова, чия розвідувальна та кілерська діяльність була тісно пов'язана із встановленням радянської влади на підрадянських територіях Азербайджану, Туркестану, Кавказу, а також усуненням можливих політичних опонентів Москви на Далекому та Близькому Сході [243, с. 92–93].

Послужний список цих «фахівців по Сходу» рясніє спецопераціями, пов'язаними із фізичною ліквідацією неугодних радянській владі осіб із використанням найвибагливіших способів, у тому числі викрадення із подальшим вбивством, із застосуванням хімічної отрути, наркотичних речовин, розчинення тіла жертви у розчині соляної кислоти [398]. У контексті цієї інформації варто також згадати і про той факт, що саме у цей період у Москві удосконалює свою роботу засекречена токсикологічна лабораторія під назвою «Спеціальний Кабінет», створена ще за розпорядженням В. Леніна у 1921 р. під прикриттям Всесоюзного інституту біохімії СРСР, яку очолив професор І. Козаков [391].

Ідеологом реалізації замовних політичних убивств шляхом застосування токсичних препаратів став Г. Майрановський, під керівництвом якого проводилися численні досліді цієї хімлабораторії. Головним завданням лабораторії було створення хімічної зброї, яку можна було б застосовувати у звичайних побутових умовах без залишкових слідів у тілі жертв. Себто йшла мова про створення таких токсичних речовин, дія яких, після

застосування, могла б нагадувати симптоми раптового серцевого нападу чи ознаки невиліковної хвороби, яка раптом починала активно прогресувати [391], як-от раптове захворювання та передчасна смерть В. Мурського від геморагічної пухлини головного мозку [401].

З огляду на аналогічні припущення дослідників Д. Козлова та В. Окіпнюка[401], також варто згадати і про активізацію діяльності у 1935 р., при підрозділі ІНВ НКВС модернізованої токсикологічної лабораторії під керівництвом І. Серебрянського «СТОН» [391].

Нагадаємо, що усього через кілька місяців після смерті В. Мурського, 29 грудня 1935 р. стається раптова смерть Вселенського патріарха Фотія II [365, с. 66], знівелювавши всі намагання й напрацювання ДЦ УНР в екзилі стосовно отримання автокефалії для ПЦУ, про що вже зазначалося у попередньому підрозділі.

Очевидно, що зі смертю В. Мурського призупинилися чи були згорнуті й інші амбітні проєкти ДЦ УНР в екзилі, зокрема й подальше налагодження контактів з іноземними спецслужбами, урядами Туреччини та Японії, лобіювання інтересів бездержавної української нації, а також створення Далекосхідної Української республіки.

З огляду на неоднозначність постаті М. Забелло, несприйняття його очільниками українських екзильних спецслужб, а цілком імовірно, і поінформованість останніх про співпрацю агента «Надія» із радянською розвідкою, подальше керівництво нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» чи представлення ДЦ УНР в екзилі в Туреччині йому, за виключенням невеликих завдань, як засвідчують агентурні донесення, не пропонувалося. Після смерті В. Мурського, його родина – дружина та діти повернулися до Львова, а згодом емігрували до Німеччини. М. Пчелінська повернулася до Франції й осіла в Парижі. Таким чином, ядро активу «Стамбульської платформи» було розпорошене, а наступника В. Мурського ДЦ УНР в екзилі до Стамбула більше не командировав.

Ще одним, прикінцевим, фактором, що, вочевидь, змусив докорінно змінити пріоритети очільників ДЦ УНР в екзилі став початок Другої світової війни у 1939 р., тож діяльність українських екзильних спецслужб, їх агентури, розвідпунктів та нелегальних резидентур була або згорнута, або трансформувалася в інший формат роботи у складі нових українських підпільних організацій та інституцій.

Отже, згортання діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» сприяли кілька важливих факторів:

- економічна криза у Польщі, що привела до скорочення, а потім і до припинення фінансування діяльності ДЦ УНР в екзилі та його розвідпунктів, зокрема і проєктів «СП». Разом із тим, варто згадати і про те, що без належної зарплати В. Мурський самостійно не спромігся забезпечити фінансово свою родину чи реорганізувати діяльність своєї групи;
- активна робота радянської агентури (зокрема, інтегрованість родини Забелло в найближче оточення В. Мурського) та, відповідно, цілковита поінформованість ОДПУ про плани і поточну діяльність «Стамбульської платформи» та ДЦ УНР в екзилі;
- невиліковна хвороба й передчасна смерть В. Мурського. А також майже одночасна смерть Вселенського патріарха Фотія II, що, окрім іншого, призупиняло отримання автокефалії для ПЦУ.
- зміна політичних пріоритетів ДЦ УНР в екзилі, пов'язаних із початком Другої світової війни та реорганізація зусиль в інших напрямках.

Однак, попри припинення фінансування й згортання діяльності «Стамбульської платформи» та її проєктів, радянська влада прекрасно усвідомлювала небезпеку того, що українська політична еміграція, очолювана ДЦ УНР в екзилі, обов'язково скористається можливістю будь-якого військового конфлікту на кордонах СРСР, будь-якою ситуативною підтримкою європейських держав, аби надалі розхитувати радянську Росію,

як ззовні, так і зсередини, аби, за словами Є. Коновальця, «тримати Москву у шаху».

Окреслені аспекти дисертантка глибше розглянула у таких наукових публікаціях: «Стамбульська платформа» УНР у 20–30-ті рр. XX ст.: просопографічний портрет» [333, с. 210–226], «Микола Забелло (1892–1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія» [328, с. 205–220], «Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі, 30-ті рр. XX ст.» [325, с. 37–38], «Фактор професійних компетенцій В. Мурського та їх вплив на діяльність «Стамбульської платформи» (20–30-ті рр. XX ст.)» [337, с. 24–25], «Далекосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» [324, с. 231–241], «Рух Прометеїзму, його ідеї та співпраця у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (20-30-ті рр. XX ст.)» [330, с. 77–79], «Співпраця «Стамбульської платформи» УНР із представниками азербайджанської та кримськотатарської діаспор щодо створення спільного антирадянського фронту (20-30-ті рр. XX ст.)» [331 с. 175–178], «Команда чекістів-ліквідаторів. Передчасна смерть В. Мурського: невиліковна хвороба чи спецоперація ОДПУ (1935 р.)» [327, с. 133–141], «Згорання діяльності українських інституцій у Туреччині наприкінці 30-х років XX ст. в контексті закордонних спецоперацій НКВС» [326, с. 40–41].

Висновок до розділу

Отже, розглядаючи у даному розділі розвідувальну діяльність нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі, а також досліджуючи причини згорання її роботи, варто зазначити, що необхідність створення такої структури як «СП» була визначена кількома важливими, стратегічними факторами:

– наявністю у Стамбулі Української Громади – свідомих та активних представників української політичної еміграції, з числа яких можна було б

сформувати групу, у подальшому придатну для пропагандистської та розвідувальної роботи;

- стратегічно важливим та вигідним було, власне, саме географічне розташування Стамбула, з якого через Босфор та чорноморські порти Одеси та Новоросійська можна було відновити зв'язок із підрадянськими теренами України, Кубані, Криму та Кавказу. Також сухопутним шляхом, через Персію із підрадянським Туркестаном, для розгортання в українських частинах Червоної Армії антирадянської агітації;
- зі Стамбула можна було поширювати діяльність та координувати роботу унерівських розвідпунктів та відпоручників на Близькому Сході – у Персії, Сирії, Марокко, Єгипті і далі на Далекому Сході;
- Турецька Республіка розглядалася ДЦ УНР в екзилі за майбутнього стратегічного партнера незалежної України, тож зі Стамбула було простіше налагоджувати взаємини із представниками турецького політичного істеблішменту, уряду Ататюрка;
- міжвоєнний Стамбул представляв собою справжню Мекку для представників міжнародної дипломатії та спецслужб і був чудовим майданчиком для налагодження контактів й співпраці ДЦ УНР в екзилі із іноземними розвідками та дипломатами;
- територіально у межах Стамбула розташовувався Фанар – резиденція Вселенського патріархату, із яким ДЦ УНР в екзилі мав намір налагодити контакти стосовно отримання автокефалії для ПЦУ.

Головним завданням В. Мурського по прибутті до Стамбула стало гуртування активу Української Громади, яку на той час очолював М. Забелло, та розгортання діяльності нелегальної резидентури.

Розвідувальна діяльність «СП» поділялася на стратегічну та оперативну.

Таким чином, у ході стратегічної розвідувальної агентурної діяльності членам «Стамбульської платформи» вдалося налагодити контакти із представниками турецького політичного істеблішменту; збирати стратегічно-

важливу інформацію про зміну політичного вектору Турецької Республіки; отримувати відомості із радянського консульства у Стамбулі; встановити дружні взаємини із православним духовенством Фанару. Окрім того, налагодити співпрацю із представниками іноземних розвідок, результатом якої стало укладання Меморандуму з урядом Японії. Також вдалося заручитися підтримкою очільників діаспор поневолених Росією народів, зокрема, Д. Сейдамета Киримера.

В ході оперативної розвідувальної діяльності члени «Стамбульської платформи» спромоглися:

- організувати вербування допоміжної агентури та інформаторів; зв'язкових у чорноморських портах, кур'єрів для перекидання агітаційної літератури на підрадянську Україну та агентів контактних пунктів у Стамбулі;
- налагодити радіозв'язок із теренами підрадянської України, приймаючи звіди важливу інформацію про дії радянського режиму і ситуацію в СРСР;
- вести антирадянську пропаганду через турецькі та діаспорянські видання;
- організувати зустріч представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича із Вселенським патріархом щодо отримання автокефалії для ПЦУ.

Гендерний аспект у діяльності нелегальної резидентури не відігравав значної ролі, у випадку із М. Пчелінською він проявився випадково. Ставлення колег-чоловіків до жінки-розвідниці та її діяльності можна розглядати від проявів сексизму та зверхності, як у випадку М. Забелло, до непоцінованості, як у випадку В. Мурського та чоловіків-очільників ДЦ УНР в екзилі. Стосовно С. Мурської, К. Забелло – вони, попри свою освіченість, громадянську та політичну активність (К. Забелло свого часу служила бунчужною Армії УНР) схилилися більшою мірою до традиційної ролі дружини, матері та помічниці. Зрештою, така модель поведінки як жінок, так

і чоловіків була характерною для того часу, епохи, звичаїв та виховання. Діяльність М. Пчелінської та її волелюбна, незалежна позиція усе ще була на той час виключенням, аніж нормою.

Роль М. Забелло як агента радянської розвідки, агентурні донесення та звіти якого, а також донесення, складені з його слів радянськими кураторами, становлять основний джерельний масив для цього дослідження, однозначно була згубною для діяльності «Стамбульської платформи» й, у певному сенсі, нівелювала її поточну діяльність, роблячи відомими радянським спецслужбам всі плани та наміри.

Питання стосовно того, що українським екзильним спецслужбам було відомо про співпрацю М. Забелло із радянською розвідкою і у такий спосіб уенерівська розвідка «підставила» М. Забелло радянським спецслужбам усе ще залишається відкритим через брак доказової джерельної бази.

Робота місцевої філії клубу «Прометей» та участь у її зібраннях членів «Стамбульської платформи» зіграла вагому роль у розширенні діяльності ДЦ УНР в екзилі. Саме завдяки долученню В. Мурського до зібрання прометеїстів була налагоджена співпраця із Д. Сейдаметом Киримером, очільником кримськотатарської діаспори та у подальшому укладена Угода про майбутню автономію Криму у складі незалежної України. Завдяки прометеїстам Д. Сейдамету Киримеру, Я. Гайвронському та Т. Голувку відбулися перші неофіційні контакти В. Мурського із представниками турецького політичного істеблішменту.

Стамбульська філія клубу «Прометей» відкрила для «СП» широкі можливості ведення подальшої проукраїнської просвітницької діяльності та антирадянської пропаганди. Світ побачили визначні праці В. Мурського турецькою та перською мовами, як-от «Україна та її боротьба за незалежність» та «Справжнє обличчя нової Росії», а також ряд публікацій у турецьких та діаспорянських виданнях. Відбулося налагодження співпраці

ДЦ УНР в екзилі із представниками дружніх діаспорних кіл поневолених радянською Росією народів.

Відсутність юридичного статусу стамбульської філії прометеїстів пояснювалася суворою заборонаю турецькою владою антирадянської діяльності. Та оскільки переважну частину прометеїстів становили представники братніх туркам, мусульманських народів, уряд Ататюрка, плекаючи політичні амбіції відновлення пантуранського простору під егідою Туреччини, ставився до діяльності філії клубу «Прометей» у Стамбулі цілком лояльно. Надалі зібрання прометеїстів стали місцем неофіційних контактів представників турецького політичного істеблішменту з очільниками діаспорянських спільнот. Найбільше їх цікавила українська група В. Мурського, і це відкривало нові можливості для подальшої взаємодії ДЦ УНР в екзилі із урядом Ататюрка.

Ставши осердям місцевого прометеївського руху і заручившись підтримкою кримськотатарської діаспори, що знаходилась під опікою турецької влади; скориставшись співпрацею польських та турецьких спецслужб; вловивши момент охолодження дружніх політичних взаємин офіційної Москви та Ангори через поширення пантуранських настроїв у Туреччині «Стамбульська платформа», змогла, у певному сенсі, легалізувати свою діяльність й провадити антирадянську пропаганду та просвітницьку роботу більш відкрито, що було негайно помічено представниками радянської розвідки, зокрема, радянським постпредом під агентурним псевдо «Кирилл».

Стамбульська філія прометеїстів діяла до 1939 року. Загибель Т. Голувка та подальша передчасна смерть В. Мурського нанесли діяльності Прометеївського руху у Стамбулі відчутного удару, а початок Другої світової війни остаточно змусив згорнути його діяльність. Зрештою, «Прометеївська Антанта» згодом трансформувалася в об'єднання Антибільшовицького блоку народів.

Попри сприятливі у певному сенсі фактори, згорання діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» відбулося через наступні причини:

- економічну кризу і, відповідно, припинення фінансування Польщею діяльності ДЦ УНР в екзилі та розвідпунктів та резидентур;
- згубну діяльність радянської агентури, у першу чергу, завербованого ОДПУ агента «Надія» – М. Забелло, який вносив розлад в лави представників української громади та активу «Стамбульської платформи»;
- передчасну смерть В. Мурського у 1935 р. та початок Другої світової війни у 1939 р.

Також дисертантка припускає, що передчасна смерть В. Мурського, як і раптова смерть Вселенського патріарха Фотія II, лояльного до питання надання автокефалії ПЦУ, були ретельно спланованою спецоперацією ОДПУ з усунення політичних опонентів радянської влади.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження та аналіз діяльності нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» ДЦ УНР в екзилі, що функціонувала у 1929-1935 рр. у Стамбулі (Турецька Республіка), дозволяє зробити такі висновки.

Початку діяльності «Стамбульської платформи» у 1929 році, передувало згортання національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., окупація українських теренів радянською владою та інтернування вояків Армії УНР. У результаті цих подій відбулося кілька хвиль еміграції українців, у тому числі й на Близький Схід, до Туреччини. Для одних українських емігрантів Стамбул був лише транзитним пунктом у подальшій подорожі до Європи, США чи Далекого Сходу, для інших – місцем постійної осідлості, де вони спромоглися облаштувати свій побут, налагодити особисте життя та інтегруватися в місцеву громаду.

З припиненням діяльності офіційного дипломатичного представництва УНР в Туреччині українська еміграція, перебуваючи під тиском суворих міграційних законів, як ніколи потребувала захисту своїх громадянських прав та вирізнення із загальної маси «беззрус» – білих росіян, якими їх вважала нова турецька влада. Разом із тим, частина української спільноти Стамбула, дотримуючись самостійницьких поглядів мала потенціал та ресурси прислужитися у подальшій боротьбі з радянською владою за відновлення української державності, якими ДЦ УНР в екзилі не можна було нехтувати.

Першою громадсько-політичною організацією на березі Босфору, що провадила у 1921-1922 рр. офіційно зареєстровану діяльність і мала власне франкомовне видання *La Libre Ukraine* був Комітет порятунку України (КПУК), очолюваний українським еміграном О. Адіяссєвічем, який можна вважати ідейним попередником «Стамбульської платформи».

Цілком закономірно, що представники української еміграції Стамбула, по прибуттю до Туреччини, почали гуртуватися в земляцтва, які згодом

об'єдналися в Українську Громаду. Очільника Української Громади М. Зоц-Кравченка зусиллями радянської агентури у 1928 р. було дискредитовано, як політично неблагонадійного та депортовано турецькою владою за межі країни. Відповідно посада та повноваження М. Зоц-Кравченка перейшли до його наступника, секретаря Української Громади М. Забелло, якого у 1928 р. вдалося завербувати радянським спецслужбам у якості свого агента.

Таким чином, М. Забелло – агент «Надія», як очільник Української Громади Стамбула, отримує карт-бланш та розгортає бурхливу діяльність із встановлення контактів та налагодження співпраці із відомими діячами інших українських громад та організацій, керівництвом українських екзильних спецслужб та очільниками ДЦ УНР в екзилі, пропонуючи свою кандидатуру у якості офіційного представника, здатного координувати не лише громадсько-політичну та просвітницьку роботу у Стамбулі, а й пропагандистсько-розвідувальну роботу по всьому Близькому Сходу.

Попри те, що М. Забелло зумів майстерно увійти в довіру до багатьох знаних представників української політичної еміграції, вів із ними жваве листування і навіть спромігся стати Головою Ради бібліотеки С. Петлюри в Парижі та вести листування з генералом-хорунжим М. Капустянським щодо організації у Туреччині військово-освітніх курсів, його одіозна постать не викликала належної довіри у керівництва ДЦ УНР в екзилі, а надмірна активність породжувала обґрунтовані сумніви в очільника українських екзильних спецслужб І. Сальського.

Цілком вірогідно, що українським екзильним спецслужбам було відомо про агентурну діяльність М. Забелло на користь ОДПУ, однак його відсторонення або ліквідація могли мати вкрай негативні наслідки для всієї української діаспори та міжнародного політичного іміджу ДЦ УНР в екзилі. Водночас українські екзильні спецслужби могли використовувати М. Забелло «втемну», проте обґрунтовані аргументи на користь цієї версії відсутні.

Аби не втратити прихильність представників української еміграції в Туреччині, ДЦ УНР в екзилі відрядив до Стамбула свого представника В. Мурського, завданням якого було гуртування активу Української Громади, налагодження громадсько-політичної роботи, а також розгортання розвідувальної діяльності.

З огляду на тогочасні дружні радянсько-турецькі взаємини та заборону антирадянської діяльності в Туреччині, «Стамбульська платформа» не могла функціонувати вільно як громадсько-політична організація чи дипломатична установа, тож діяла у статусі нелегальної резидентури, неофіційно виконуючи окрім громадських, просвітницьких та представницьких функцій значний масив стратегічної та оперативної розвідувальної агентурної роботи.

Актив «Стамбульської платформи» протягом 1929-1935 рр. через невиїзний статус зосереджувався, власне, у Стамбулі, проте географія розвідувальної, просвітницької та пропагандистської діяльності нелегальної резидентури була значно ширшою.

Зокрема, морським шляхом, через чорноморські порти, було налагоджено зв'язок із підрадянською Україною, а завдяки очільникам дружніх діаспор, що представляли поневолені Росією народи – із окупованим радянцями Туркестаном, Азербайджаном і Близьким Сходом.

Просопографічний портрет членів «групи Мурського» або «Стамбульської платформи», як цю структуру назвав очільник ДЦ УНР в екзилі А. Лівицький, окреслює аспекти їх повсякденного життя на еміграції, фактори, що вплинули на подальше становлення їхніх особистостей і дозволили сформувати актив даної нелегальної резидентури. Таким чином, можна говорити про цілком інтегровану у турецьке суспільство українську спільноту – ще достатньо молодих та енергійних людей, що представляли собою зріз усіх регіонів України; мали тверді самостійницькі переконання або ж проукраїнські погляди, належну освіту, військові підготовку та досвід у минулому. Більшість представників «Стамбульської платформи»

спромоглися започаткувати на чужині власну справу і володіли певними матеріальними ресурсами. Однак, попри все, вони плекали сподівання у найближчому майбутньому повернутися на Батьківщину, тому залученість до антирадянської діяльності у них не викликала негативного сприйняття.

Гендерне питання у контексті діяльності «Стамбульської платформи», побіжно окреслене у зв'язку із вкрай недооціненою постаттю розвідниці М. Пчелінської, якій екзильні спецслужби завдячують вигідними контактами із представником французької розвідки, М. Денарду та японської – Т. Іімурою. Однак інформацію про М. Пчелінську та її розвідувальну діяльність можна почерпнути виключно з агентурних донесень агента «Надія», і аж ніяк не з епістоляріїв В. Мурського чи очільників ДЦ УНР в екзилі.

Налагодження контактів членів нелегальної резидентури із політичним істеблішментом Турецької Республіки, з огляду на дружні радянсько-турецькі взаємини, які мали місце до 1933 р., та заборону антирадянської діяльності на законодавчому рівні, відбувалися непросто. Однак згодом очільник «Стамбульської платформи» В. Мурський зумів скористатися можливостями, що відкрилися зі зміною політичного вектору уряду Турецької Республіки.

Неофіційна підтримка та гуртування новою турецькою владою пантуранського простору неминуче викликало охолодження взаємин офіційної Ангори із радянською Москвою і, відповідно, полегшення становища української еміграції та нейтральне ставлення уряду Ататюрка до антирадянської діяльності в Туреччині.

Інформаційно-пропагандистська та публіцистична діяльність «Стамбульської платформи» знайшла своє відображення у працях В. Мурського з передмовами лідера кримськотатарської діаспори Д. Сейдамета Киримера перською та турецькою мовами, як от «Справжнє обличчя нової Росії» та «Україна у її боротьбі за незалежність», а також низці

публікацій авторства В. Мурського в діаспорянській й турецькій пресі. Книги В. Мурського були презентовані турецькому та іноземному політичному істеблішменту, а також М. Кемаль Ататюрку.

Налагодження співпраці із Вселенським патріархатом у контексті здобуття автокефалії (Томоса) передбачало встановлення контактів із лояльним до української політичної діаспори православним духовенством Стамбула та особисто, Вселенським патріархом Фотієм II, а у подальшому – підготовку відповідних документів та організацію секретного візиту на Фанар представника ДЦ УНР в екзилі В. Прокоповича. В. Мурський став автором тексту Меморандуму для Вселенського патріарха, а спільними зусиллями членів «Стамбульської платформи» була організована зустріч В. Прокоповича з Фотієм II та досягнуто певних важливих домовленостей, які на перспективу мали вирішити питання автокефалії ПЦУ. Кінцевого результату, на жаль, не було досягнуто через передчасну смерть симпатика питання автокефалії ПЦУ Вселенського патріарха у 1935 р., а також через зміну пріоритетних завдань ДЦ УНР в екзилі у зв'язку із початком Другої світової війни.

Стратегічна агентурна діяльність членів «Стамбульської платформи», а також налагодження її резидентом В. Мурським контактів з іноземними спецслужбами вилилася у достатньо плідну співпрацю із французькою, німецькою та японською розвідками, укладання Меморандуму про співпрацю ДЦ УНР в екзилі із урядом Японії.

Оперативна розвідувальна діяльність групи Мурського забезпечувала українські екзильні спецслужби інформацією, що становила значний інтерес. Вона базувалася на щоденній роботі членів «Стамбульської платформи». Частина її була спрямована на формування агентурного середовища як у Стамбулі, так і за його межами, у тому числі на теренах підрадянської України, Туркестану та Близького Сходу; проведення антирадянської агітації

серед військових Червоної Армії українського походження; застосування у розвідувальній роботі тогочасних технологічних новинок, як от радіозв'язку.

Повсякденна розвідувальна діяльність, плани та проєкти «Стамбульської платформи», а також розлогі характеристики на членів нелегальної резидентури детально відображені в агентурних донесеннях М. Забелло. Вся ця інформація, представляючи для ОДПУ розвідувальну цінність, завдяки агенту «Надія» одразу ставала відомою радянським спецслужбам, що у певному сенсі нівелювало зусилля групи Мурського.

Активна участь представників «Стамбульської платформи» у засіданнях місцевої філії клубу «Прометей» забезпечила налагодження дружніх взаємин із представниками кримськотатарської та інших діаспор, поневолених Росією народів, які завдяки своєму мусульманському віросповіданню знаходилися під опікою турецької влади, були інтегровані до владних структур Турецької Республіки та користувалися лояльним ставленням уряду Ататюрка. Вже скоро В. Мурський став відігравати ключову роль в активі клубу та спільних з польськими й турецькими спецслужбами антирадянських проєктах.

Згортання діяльності «Стамбульської платформи» відбулося у 1935 р. і було пов'язане з кількома факторами: припиненням фінансування урядом Польщі діяльності українських екзильних спецслужб, цілковитою поінформованістю радянських спецслужб про діяльність «СП» та ДЦ УНР в екзилі, а також передчасною смертю В. Мурського. ДЦ УНР в екзилі більше не направляв до Туреччини свого нового представника, а співпрацю з М. Забелло було зведено до мінімуму. Є обґрунтовані підстави передчасну смерть В. Мурського, та з різницею у кілька місяців таку саму передчасну смерть Вселенського патріарха Фотія II, що сталися у 1935 році, розглядати як спецоперацію ОДПУ по усуненню політичних опонентів.

Критичне осмислення та обґрунтування аспектів діяльності нелегальної резидентури через застосування сучасних наукових методів, принципів та підходів дозволило констатувати, що в різні періоди турецько-радянських

взаємин діяльність «Стамбульської платформи» так само була різною: прихованою та обережною до 1933 року і цілком відкритою та публічною зі зміною політичного курсу уряду Ататюрка в напрямку формування пантуранського простору, що також дозволило В. Мурському налагодити контакти із представником турецьких спецслужб Гамбдулагом.

Радикалізація намірів ДЦ УНР в екзилі у 1929-1935 рр. поставила перед членами «Стамбульської платформи» нові, стратегічно важливі завдання державницької ваги, які не втратили актуальності та значення і у контексті сучасної історії України: наприклад, укладання Договору із Президентом кримськотатарської діаспори Д. Сейдаметом Киримером про автономію Криму та повернення його з-під радянської російської окупації до складу незалежної України; роз'яснення уряду Туреччини політичних переваг підтримки української боротьби проти російського агресора; підготовка Меморандуму співпраці із урядом Японії; налагодження контактів із Вселенським патріархатом та отримання автокефалії для ПЦУ тощо.

Попри всі несприятливі обставини, нелегальний статус, зовнішні політичні чинники, припинення фінансування діяльності українських екзильних спецслужб польською стороною, постійне перебування під пильним спостереженням агентури радянської розвідки, непереборність деяких подій, як-от передчасна смерть очільника В. Мурського, Вселенського патріарха Фотія II та початку Другої світової війни, «Стамбульська платформа» стала прикладом успішної діяльності нелегальної резидентури, що спромоглася поєднати у собі функції дипломатичної установи та громадського об'єднання із розвідувальною агентурною діяльністю.

Феномен «Стамбульської платформи», що діяла упродовж 1929-1935 рр., вчергове підтвердив, що навіть зі зміною міжнародних політичних аджент та історичних тенденцій, державність є головним пріоритетом для української нації і готовність протистояти всім історичним викликам залишається для українців так само незмінною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань та українці

1. Доповідь В. Филоновича «Поширення пропаганди між українською еміграцією на Балканах» про основні осередки української еміграції в Болгарії, Югославії і Туреччині та їх ідеологічне спрямування, [не раніше 1931 р.]. ЦДАГОУ. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 282. Арк. 209–215.
2. Лист В. Сальського В. Проході про необхідність використовувати в інтересах української справи агресивні плани Японії на Далекому Сході 4 листоп. 1931 р. ЦДАГОУ. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 160. Арк. 103.
3. Лист В. Филоновича В. Сальському про стан української еміграції в Болгарії, Югославії, Туреччині та перспективи встановлення зв'язків з українством в Ірані, грудень 1928 р. ЦДАГОУ. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 270. Арк. 222–222зв.
4. Лист В. Филоновича інженеру Іжевському про доцільність створення в Ірані української громади та з проханням вивчити можливість конспіративної пересилки до СРСР українських закордонних видань, 20 черв. 1929 р. ЦДАГОУ. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 273. Арк. 159.
5. Лист В. Филоновича начальнику розвідвідділу Генштабу Армії УНР генерал-хорунжому В. Змієнку про діяльність українських націоналістів, розбіжності в середовищі прихильників І. Полтавця-Острияниці та інші події в житті української еміграції, 26 жовт. 1928 р. ЦДАГОУ. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 270. Арк. 62–62зв.

6. Лист військового міністра УНР генерал-хорунжого В. Сальського В. Филоновичу про особливості ведення роботи серед української еміграції на Балканах і в Туреччині, 6 верес. 1928 р. *ЦДАГОУ*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 270. Арк. 1–3.
7. Лист підполковника В. Филоновича військовому міністру УНР генерал-хорунжому В. Сальському про події в житті української еміграції на Балканах, в Туреччині та Чехословаччині, 11 черв. 1934 р. *ЦДАГОУ*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 279. Арк. 15–17.
8. Лист сотника М. Забелло підполковнику В. Филоновичу про стан і української еміграції в Туреччині, 25 берез. 1929 р. *ЦДАГОУ*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 272. Арк. 26–26зв.
9. Лист Уповноваженого представника Уряду УНР в Туреччині В. Мурського військовому міністру УНР В. Сальському про можливість розгортання роботи серед української еміграції на турецьких теренах. *ЦДАГОУ*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 274. Арк. 48.
10. Нота уповноваженого української еміграції О. Шульгина до Ліги Націй з проханням зазначати в міжнародних паспортах українських емігрантів їх етнічну приналежність, 30 серп. 1928 р. *ЦДАГОУ*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 1. Спр. 231. Арк. 1–1зв.
11. Справоздання підполковника В. Филоновича військовому міністру УНР генерал-хорунжому В. Сальському про стан української еміграції на Балканах та в інших країнах світу в 1935 р., [не раніше 31 груд. 1935 р.]. *ЦДАГОУ*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948). Оп. 2. Спр. 281. Арк. 155–162.

Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України
(ГДА СЗРУ)

12. Аг[ентурна] розробка «Надія» (частина справи досі засекречена). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 7408. Т. 1. Арк. 184.
13. Аг[ентурна] розробка «Надія» (частина справи досі засекречена). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 7408. Т. 7. Арк. 50.
14. [Агент турецкой полиции Броцик]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 14.
15. Англия и украинская контрреволюция. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 285.
16. Анкета украинского эмигранта в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 6.
17. В кругах украинской эмиграции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 3 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1930 р., різне, 1930 р. Арк. 202.
18. В кругах УНР. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 54, 75.
19. [В Украинскую Громаду в Турции]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 242.
20. [Выйдет в ближайшем будущем книга Турция и Россия, Турция и Украина] Письмо Буркова к Графу. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління

МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 283.

21. Витяг з архівного матеріалу 1-го Управління МДБ УРСР, 23.03.1948 р., (додаток № 5). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 9749, т. 2. Арк. 13.

22. Витяг з архівного матеріалу 1-го Управління МДБ УРСР, 25.03.1948 р., (додаток № 2). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 9749, т. 2. Арк. 10.

23. Витяг з архівного матеріалу 1-го Управління МДБ УРСР, 25.03.1948 р., (додаток № 3). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 9749, т. 2. Арк. 11.

24. Витяг з архівного матеріалу 1-го Управління МДБ УРСР, 25.03.1948 р., (додаток № 4). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 9749, т. 2. Арк. 12.

25. Витяг з архівного матеріалу 1-го Управління МДБ УРСР, 28.03.1948 р., (додаток № 6). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 9749, т. 2. Арк. 17.

26. Военные организации правительства УНР за кордоном. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 273.

27. [Встречи Забелло с представителем УНР Мурским]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 125–126.

28. [Высылка Кравченко из Турции]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 62.

29. [Г-ну Голове Украинской в Турции Н. Забелло от Филоновича], 29 авг. 1928 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 387, 389.

30. Воззвание Высшего Совета Украинских Эмигрантов, июнь, 1930 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 3 : Дело оперативной переписки. Гетьманцы. Разное. 1930 р. Арк. 166-166зв.
31. [Г-ну Забелло]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 244.
32. Довідка по справі-формуляр Управління МДБ УРСР стосовно М. Забелло (без дати). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 9749, т. 2. Арк. 4–6.
33. [Документи і матеріали, що характеризують діяльність Укр. Громади в Туреччині за останній час]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 39.
34. Доповідь представника УНР у Стамбулі Мурського німецькій розвідці 17.01.1935 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 8, додаток № 13. Арк. 21–27.
35. [Забелло о Сейдамете]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 77.
36. [Забелло у Расул-Задэ]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 41.
37. [Инженер Куксин]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 43.
38. Инициативный кружок по объединению украинцев в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 278.

39. [Источник заслуживает доверия. Варшавская конференция]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 17.
40. [К поездке Прокоповича (У.Н.Р.) в Софию]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 53.
41. [К пребыванию Прокоповича (У.Н.Р.) в Константинополе]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 98.
42. [Копия письма Мурському от Косенко]. 1 апр. 1932 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 241.
43. [Копия письма Н. Забелло комитету по устройству памяти], 30.XI.31 г. № 138-549. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 26.
44. [Копия письма Прокоповича к Мурскому]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 233.
45. [Копия письма профессора Лотоцкого к Мурскому]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 246.
46. [Копия проекта соглашения УНР с Сайдамедом], 23.III. А. Н. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 282.
47. [Копия Листа Лівницького Мурському], жовтень 1932 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 4, додаток № 10. Арк. 2.

48. [Куксин в «Тевтонии»]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 89.
49. Лист Лівницького Мурському, 01.01.1933 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 4, додаток № 9. Арк. 2.
50. [Многоуважаемому г-ну сотнику Забелло в Турции...]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 240.
51. [Мурский и Забелло. Разговор о морях с сов. парохода «Рабочий»]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 60.
52. [Мурский и Сейдамет]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 167.
53. [Мурский по дороге в Турцию]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 88.
54. [О вице-консуле Чехословацкой Легации капитане Злабеке]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 28.
55. О Гайвронском. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 33.
56. О Денарду. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 30.

57. О деятельности Мурского в К-поле. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 120–122.
58. О Картавой. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 3 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1930 р., різне, 1930 р. Арк. 255.
59. О клубе «Прометей». *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 410.
60. О Мурской. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 111.
61. О переговорах между поляками и Турцией. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 10.
62. О представителе УНР в Турции – Мурском. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 135–136.
63. О представителе УНР в Турции В. Мурском. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 136.
64. О приезде в Константинополь 2-х скрывшихся из Луганска участников К-Р организаций. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 349.
65. О связях Мурского с японцами. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 28.

66. [О связях Мурского с японцами. Меморандум]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. ч. 2 (Укр. еміграція). Арк. 261.
67. О связях УНРовцев с японцами. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 280.
68. О Тушевском. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 271.
69. Об украинцах. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 281-281зв.
70. Об эмигрантах в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 50.
71. Об украинской литературе, издаваемой в Константинополе. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 6 : УНР, 1932 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 1–2.
72. Окружение Мурского. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 113-114.
73. Отмена турецкой весики всем русским эмигрантам. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 90.
74. Отчет о бежавшей с парохода «НЕВАСТРОЙ» служащей этого парохода Ольге Ефремовне Картавой. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 3 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1930 р., різне, 1930 р. Арк. 259.

75. Отчет об очередном заседании стамбульского «Прометея». *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 187–189.
76. Перевод с украинского. Копия письма ген. Сальского к Филоновичу. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 48.
77. Петлюровский посол в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 76.
78. Петлюровцы. Письмо Филоновича к Забелло. 2.IV.29 г. № 42-104. Письмо Забелло к Филоновичу. 29.III.29 г. № 61-217. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 74.
79. Письмо А. Левицкого – представителю УНР в Турции. Полученное 28.IX.1929 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 237.
80. Письмо А. Левицкого к представителю УНР в Турции – Мурскому, 19.X.29 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 270.
81. Письмо Анатолия Курдилюка к Забелло, 9.V.31 г. № 57-335. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 446.
82. Письмо Андриевского Забелло. Белград, 18.V.29 г. № 120. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 130.

83. Письмо Белецкой к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 110.
84. Письмо В. Приходько к В. Мурському из Праги. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 262.
85. Письмо Военного министра ген. Сальского Н. Забелло, 12 сент. 1928 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 389.
86. Письмо Гендерсона к украинской колонии в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 235.
87. Письмо Гендерсону. Украинская Громада в Турции, 29 марта 1932 г. № 36.608. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 252.
88. Письмо генерал-куренного Сальского к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 359.
89. Письмо Забелло – Сальському. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 6 : УНР, 1932 р., ч. 2 (Укр. еміграція). Арк. 346.
90. Письмо Забелло библиотеке им. Петлюры в Париже. 29.ІІІ.29 г. № 60-216. Письмо Забелло Андриевскому, 28.ІІІ.29 г. № 58-214. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 72.
91. Письмо Забелло в редакцию газеты «НЕДІЛЯ» в г. Львове, 4.8.1931 г. № 91-502. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 111.

92. Письмо Забелло к ген. Сальському. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 23-24зв..
93. Письмо Забелло к Геродоту. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 169.
94. Письмо Забелло к Еремееву. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 314.
95. Письмо Забелло к Змиенко, 3 марта 1929 г. № 44-200. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 52.
96. Письмо Забелло к Косенко, 27.V.29 г. № 38-244. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 137.
97. Письмо Забелло к Ливицкому. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 106.
98. Письмо Забелло к пред. правления укр. военного т-ва, 18.X.31 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 245.
99. Письмо Забелло к Примаченко, 18.X.31 г. № 120-531. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 249, 250.
100. Письмо Забелло к Сальському, 15.XI.31 г. № 131-542. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 315.

101. Письмо Забелло к Сальському, 18.X.31 г. № 125-536. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 244.
102. Письмо Забелло к Сальському, 21.XI.31 г. № 136-547. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 316
103. Письмо Забелло к Тушевському, в Персию, 4.VIII.30 г. № 70-364. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 153.
104. Письмо Забелло к Филоновичу, 26.II.29 г. № 36-192. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 49.
105. Письмо Забелло к Филоновичу, 4.IV.1932 г. № 42-614. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 242.
106. Письмо Забелло к Цибульському, 10.XI.31 г. № 130-641. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 316.
107. Письмо Забелло к Цибульському. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 197.
108. Письмо Забелло к Шевченко, 18.X.31 г. № 121-532. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 262.
109. Письмо Забелло к Шульгину, 15.XI.29 г. № 123-271. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 302.

110. Письмо Забелло к Шульгину, 9.V.29 г. № 75-231. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 133.
111. Письмо Забелло Левицкому. 1.IV.29 г. № 62-218. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 73.
112. Письмо Забелло Сальському, 9.V.29 г. № 74-230. Письмо Забелло Филоновичу, 9.V.29 г. № 73-229. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 132.
113. Письмо Забелло Сулятицкому (Секретарю Левицкого) 23.III.29 г. № 34-190. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 40.
114. Письмо Змиенко к Забелло, 23.II.29 г. № 24-86. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 50.
115. Письмо к Забелло к Рудичеву, 1.8.31 г. № 90-501. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 112.
116. Письмо Капустянского к Забелло. Анкета принятия на военные курсы. Военное обучение. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 163.
117. Письмо Кедровского Мурскому, 20 июня 1931 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 35–40.

118. Письмо Коршнівського к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 138–140.
119. Письмо Косенко к Забелло, 21.12.31 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 42.
120. Письмо Косенко к Забелло, 24.III.31 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 329.
121. Письмо Косенко к Забелло, 31.II.1932 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 250.
122. Письмо Косенко Мурському, 17.II.1932 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 251.
123. Письмо Левицкого к Мурському, 12.IV.31 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 30–31.
124. Письмо Левицкого к Мурському, 4.VIII.31 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 32.
125. Письмо Левицкого к Мурському. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 181–183.
126. Письмо Левицкого к Мурському. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 251–253.

127. Письмо Липовецкой к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 168.
128. Письмо Лотоцкого к Мурскому, 5.V.30 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 154.
129. Письмо министра УНР – профессора Шульгина к представителю УНР в Турции В. Мурскому, 16.XI.29 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 282.
130. Письмо Мурского и Забелло Украинской Громаде в Болгарии, 9.V.29 г. № 76-232. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 134.
131. Письмо Мурского от Левицкого Андрея по почте. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 8.
132. Письмо Мурскому от Лотоцкого. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 522.
133. Письмо Н. Забелло к профессору Шульгину, 29.9.28 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 410.
134. Письмо начальника Гетьманской канцелярии Н. Кочубея секретарю Украинской Громады в Турции Забелло. Берлин, 2.II.29 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 44.

135. Письмо Никитюка к Забелло, 28.III.31 г. № 38-316. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 334.
136. Письмо полк. Пороховского из Румынии кап. Забелло. 24.II.30 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 107.
137. Письмо Полянина к Забелло. 31.I.32 г. № 211. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 162.
138. Письмо представителя УНР на Балканах полк. Филоновича к Забелло 20.XI.29 г. № 826. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 304.
139. Письмо Прокоповича к А. Лотоцкому. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 22.
140. Письмо профессора А. Шульгина к Мурському. 29 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 248–249.
141. Письмо профессора Прокоповича из Стамбула профессору А. Шульгину. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 45.
142. Письмо Сальського к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 154.

143. Письмо Сальського к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 166.
144. Письмо Сальського к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 263.
145. Письмо Сикоры к Забелло, 13.XII.29 г. № 57. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 30.
146. Письмо Сикоры к Забелло. 3.II.30 г. № 66. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 92.
147. Письмо Скобцова к Хвыле. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 16.
148. Письмо Сциборского к Забелло, 18.VII.31 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 573.
149. Письмо Тушевского из Персии к Забелло, 21.II.30 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 68-68зв.
150. Письмо Тушевского к Забелло, 12.VI.31 г., Тавриз. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 511-511зв.
151. Письмо Тушевского к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 277.
152. Письмо Укр. Громады в Турции английской писательнице Сесиль Ганбари. 3 марта 1929 г. № 43-199. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го

Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 51.

153. Письмо Укр. Громады в Турции к администратору еженедельника «Тризуб», сент. 1928 г. № 102. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 391.

154. Письмо Филоновича к Забелло, 1.VII.31 г. № 643. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 521.

155. Письмо Филоновича к Забелло, 23.III.31 г. № 236. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 336.

156. Письмо Филоновича к Забелло. 23.II.29 г. № 25-87. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 53.

157. Письмо Филоновича к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 94.

158. Письмо Филоновича к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 46.

159. Письмо Филоновича к Мурскому, 30.III.31 г. № 278. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 335.

160. Письмо Цибульского к Забелло, 4.XI.31 г. № 109-387. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 247.

161. Письмо Циприяновича Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 41.
162. Письмо Циприяновича к Забелло, 19.II.31 . *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 11 : Гетьманці, 1931 р. Арк. 8–14.
163. Письмо Циприяновича к Забелло, 7.I.31 г. № 7-285. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 11 : Гетьманці, 1931 р. Арк. 6.
164. [По делу расхождений А. Левицкого и В. Сальского] Работа узнеровцев за границей и на территории С.С.С.Р. Работа украинцев за границей и по территории. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. арк. 172-182.
165. По делу «Надия». Письмо Забелло к Сикоре. 25.VIII.30 г. № 77-370 XVII. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 166.
166. Поездка проф. Прокоповича (У.Н.Р.) в Константинополь. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 25–26.
167. Полномочие Его Святейшеству Фотию II-му, Вселенскому Патриарху, в Константинополе. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 27.
168. Польша и Украинский вопрос. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 12 : УНДО, 1931 р. Арк. 27.

169. Посвідчення Д. Хвиля. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 343.
170. Предполагаемая поездка А. Левицкого и ген. Сальського (У.Н.Р.) в Константинополь. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 5.
171. Приезд в Константинополь майора Дибич. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 241.
172. Приезд представителя УНР в Константинополь. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 86.
173. Призначення М. Забелло Головою сполучених Земляцтв Поділля та Волині, 22 листоп. 1927 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 293.
174. Приходько – г-ну Забелло в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 238.
175. Причины разногласий А. Ливицкого и Сальського (У.Н.Р.). *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 1, 2.
176. Работа УЭНЕРовцев за границей и на территории С.С.С.Р. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 172–177.

177. Сальский к Забелло. Г-ну капитану Забелло, 17.7.31 г. № 85-363. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 104–106.
178. Сведения из Варшавы о приезде В. Мурського в Турцию. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 76.
179. Сводка. [Лист другий Кедровського Мурському, 21 лип. 1931 г.]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 41–42.
180. Сводка. Письма к Забелло. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 386.
181. Сейдамет намечает совместную работу с представителем УНР. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 87.
182. Спецповідомлення щодо роботи японської розвідки у Туреччині та Персії, 23.04.1934 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 7, додаток № 12. Арк. 80–88.
183. Спецповідомлення. Доповідь представника УНР в Стамбулі Мурського японському військовому аташе у Туреччині Ямура, 19.01.1935 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 8, додаток № 14. Арк. 28–38.
184. Справа-формуляр Ген[ерала] Змієнко. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 6945. Справа-формуляр Генер[ала] Змієнко. Т. 1. Арк. 1, 44.

185. События недели, 19-26 августа. В главном. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 62.
186. Турция и контр-революционная восточная эмиграция. (Из доклада представителя Кирилла в Турции). Работа сепаратистов. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 3 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1930 р., різне, 1930 р. Арк. 112–114.
187. [Уважаемому г-ну Забелло...], 12.IX.28 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 390.
188. Удостоверение. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 252.
189. Удостоверение. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 253.
190. Украинская библиотека имени С. Петлюры в Париже. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 98.
191. Украинская громада в Стамбуле. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 6 : УНР, 1932 р., ч. 2 (Укр. еміграція). Арк. 115.
192. Украинская эмиграция в Константинополе. Кравченко. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 17.
193. Украинская эмиграция в Константинополе. О высылке белых из Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 17.

194. Украинская эмиграция в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 265.
195. Украинская эмиграция в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 19.
196. Украинский вопрос на международной арене. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 60.
197. Украинское Военно-Историческое Товарищество – Забелло. 23 апр. 1931 г. № 976. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 460.
198. Украинское Военно-Историческое Товарищество – Мурскому. 23 апр. 1931 г. № 977. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 459.
199. Украинцы в Константинополе и итальянцы. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 291.
200. Украинцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 1 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 445–445зв.,–446.
201. Украинцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 228.
202. Украинцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 36.

203. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 185.
204. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 12.
205. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 51–56.
206. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 57–59.
207. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 316.
208. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 317.
209. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 318.
210. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 319.
211. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 323.

212. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 97–99.
213. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 230–234.
214. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 235–238.
215. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 239–247.
216. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 206.
217. Українцы в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 15 : Справа оперативного листування УНР, 1930 р. Арк. 247.
218. Українцы в Турции. Письмо Забелло к Сикорскому, 19.XI.29 г. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 2 : Справа оперативного листування УНР, 1929 р. Арк. 301.
219. Українцы в Турции. [Смильгин]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 31.
220. Українська Громада на Туреччині. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 5 : Справа оперативного листування Гетьманців, 1928 р., різне, 1929 р. Арк. 5.

221. Устав Украинской Громады в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 17 : УНР, 1928 р. Арк. 281.
222. Финансовое положение уряду УНР. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 147–148.
223. Характеристики наиболее видных украинцев в Турции. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 9 : УНР, 1931 р., ч. 1. (Укр. еміграція). Арк. 313–315.
224. Частичное собрание представителей землячества Украинской Громады в Турции по поводу издания информационного листка. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 4 : Справа оперативного листування 1928–1929 рр., Гетьманці, УНДО, різне. Арк. 42.
225. Щодо планів Уряду УНР на випадок війни СРСР з Японією, від 09.11.1934 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 3, додаток № 7. Арк. 89–96.
226. Япония и УНР. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 8 : УНР, 1931 р. т. 2 (Укр. еміграція). Арк. 345.
227. [Японо-украинское...]. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12617 : в 17 т. Т. 7 : УНР, 1932 р., ч. 1 (Укр. еміграція). Арк. 24.
228. Японська розвідка у Стамбулі, 14.03.1934 р. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 7, додаток № 11. Арк. 36–37.
229. Японська розвідка у Стамбулі, від 25.03.1934. *ГДА СЗРУ*. Ф. 1. Архівний матеріал 1-го Управління МДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 12628. Т. 3, додаток № 8. Арк. 190–191.

II. Опубліковані джерела

230. Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі : статті і матеріали / [зред.: Л. Б. Винар і Н. Пазуняк ; слово до читача М. В. Плав'юка ; вст. сл. Л. Р. Винара ; худ. оформл. М. С. Пшінки]. Філядельфія ; Київ ; Вашингтон : Фондація ім. С. Петлюри ; Веселка ; Фондація родини Фещенко-Чопівських, 1993. 494 с.
231. Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників : у 2 т. / [упоряд.: І. Гнатишин, О. Кучерук, О. Маврін]. Київ : Укр. письменник, 2008. Т. 1. 369 с.
232. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / упоряд.: Ю. Черченко, О. Кучерук. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1 : 1927–1930. 480 с.
233. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали / [авт. передм., упоряд.: І. Б. Матяш та ін. ; редкол.: К. І. Грищенко та ін.]. Київ : Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.
234. Константинополь і протоки згідно секретних документів Міністерства закордонних справ : [в 2 т.] / відп. ред. Є. О. Адамов. Ленінград : Литиздат НКВД, 1925. Т. 1–2. 514 с.
235. Лівницький А. Листування (1919–1953 роки) / [упоряд. Я. Файзулін] ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Фенікс, 2019. 688 с.
236. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. Київ, 1999. С. 125–126. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/narizhnyj-s-ukrayinska-emigratsiya-kulturna-pratsya-ukrayinskoyi-emigratsiyi-1919-1939/> (дата звернення: 22. 02.2024).
237. Перші документи зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки. *Україна дипломатична* : наук. щорічник. Київ, 2017. Вип. 18. С. 15–46.

238. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР : документи і матеріали, 1920–1992 / [упоряд. В. Яблонський]. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2012. 840 с.
239. Українська політична еміграція 1919–1945 : документи і матеріали / упоряд. Лозицький В. С. ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ : Парламентське вид-во, 2008. 928 с. : 16 іл.
240. Уряди України у ХХ ст. : наук.-док. вид. Київ : Наукова думка, 2001. 608 с.

III. Опубліковані матеріали

Мемуари та спогади

241. Агабеков Г. С. Записки чекиста. Берлин : Стрела, 1930. 247 с.
242. Агабеков Г. С. Секретна політика Сталіна. Сповідь резидента. Алгоритм, 2018. 320 с. URL: <https://salo.li/89c6404> (дата звернення: 23.03.2023).
243. Агабеков Г. С. Секретный террор Сталина. Исповедь резидента. Litres, 2014. 903 с. URL: <http://surl.li/gavwd> (дата звернення: 23.03.2023).
244. Агабеков Г. С. ЧК за роботою. Берлин : Стрела, 1931. 336 с. URL: <https://vtoraya-literatura.com/publ-1496> (дата звернення: 20.05.2024).
245. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / [упоряд. та вступ. ст. В. Сідак]. Київ : Темпора, 2003. 287 с. С. 231–234.
246. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ : Темпора, 2007. 632 с.
247. Їх прихистила Франція : зб. наук. ст. та каталог музейних предметів генерала О. Удовиченка та його родини з фондової колекції Музею гетьманства / [упоряд. Л. П. Бевз]. Київ ; Чернівці : Букрек, 2020. 102 с. До 30-ти річчя проголошення Незалежності України.

248. Капустянський М. Нариси споминів 1929–1939 років. *Український історик* : журнал Українського історичного товариства. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1987. № 1–4. С. 97–106.
249. Кривицкий В. Г. Я был агентом Сталина. На секретной службе СССР. Пер. з англ. Москва : Терра-Терра, 1991. 365 с. URL: https://scepsis.net/library/id_559.html (дата звернення: 10.01.2025).
250. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич). *Наукові записки. Історичні науки / Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2007. Вип. 9 : Матеріали другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження», 22–23 трав. 2006 р. С. 184–190.
251. Ліхтен Й. Арнольд Марголін: його життя і праця. *Сучасність*. Мюнхен, 1977. Ч. 5. С. 68–73.
252. Лотоцький О. В Царгороді / ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава, 1939. 182 с. (Праці Українського наукового інституту; т. 40, серія мемуарів, кн. 5). URL: <http://surl.li/cetej> (дата звернення: 13.03.2023).
253. Маврін О. Спогади Арнольда Марголіна про роботу Української делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р. (Деякі неформальні результати формальної поразки української дипломатії). *Україна дипломатична* : наук. щорічник. Київ, 2004. Вип. 4. С. 178–196.
254. Марголинъ А. Украина и политика Антанти (Записки еврея и гражданина). Берлинъ : Изд-во С. Ефронъ, [1922]. 397 с.
255. Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД та Абвера. Из секретных досье разведки. Москва : Рипол классик, 2003. 336 с. (Мир тайных войн). URL: <http://surl.li/gawfv> (дата звернення: 11.03.2023).
256. Суворов В. Акваріум. Радянська військова розвідка. 160 с. Переклад здійснено за вид. Суворов В. Аквариум. Москва : Добрая книга, 2016. https://shron1.chtyvo.org.ua/Suvorov_Viktor/Akvarium.pdf (дата звернення: 13.03.2023).

257. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. Москва : Алисторус, 2019. 830 с. (Иллюстрированная хроника тайной войны). URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=86772 (дата звернення: 12.11.2024).

258. Томашівський С. Під колесами історії : нариси і статті. Берлін : Українське слово, 1923. 102 с.

259. Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940 : в 4 кн. Москва : Худож. лит., 2018. Кн. 4 : 1931–1940. 567 с.

260. Шаповал М. Занепад У.Н.Р. Прага : Вільна Спілка, 1928. 42 с.

261. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Париж : Меч, 1934. 251 с.

262. Шульгін О. Державність чи гайдамащина? : зб. ст. і док. Париж : Меч, 1931. 48 с.

263. Milliyet ve bolşevizm: makaleler mecmuası / Resulzade M. E. Ve diğerleri. İstanbul : Orhaniye Matbaası, 1928. 144 s. (турецькою мовою).

264. Murskıy V. Ukrayna ve İstiklal Mücahedeleri. İstanbul : Cumhuriyet Matbaası, 1930. 202 s. (турецькою мовою). (IBV Atatürk Kitaplığı = Турецька бібліотека імені Ататюрка (Стамбул, Туреччина)).

265. Murskıy V. Yeni Rusya'nın İç Yüzü. İstanbul : Matbaacılık ve Neşriyat Anonim Şirketi, 1932. 110 s. (турецькою мовою). (IBV Atatürk Kitaplığı = Турецька бібліотека імені Ататюрка (Стамбул, Туреччина)).

266. ۱۳۵-۱۶۳ ۱۹۲۹. و. هیرسنی - اومرانی. هلیت و ببلشه وېزم : هجوعه هقالت 6 (Більшовизм і національне питання в діаспоріанській пресі : зб. публікацій В. Мурського ; передм. Д. Сейдамета Киримера, перською мовою).

Періодична преса

267. Вельможко В. Державницька мрія Володимира Мурського. *Чорноморські новини*. 2023. 9 листоп. (№ 45 (22471)). URL: <http://surl.li/ucrjw> (дата звернення: 20.01.2024).

268. Неизвестные страницы истории советской разведки. *Неделя*. 1989. № 48–50.
269. Овруцкий Л., Разгон А. Яков Блюмкин: из жизни террориста. *Горизонт*. 1991. № 11–12. URL: <https://salo.li/b9608D9>
270. Українці в Константинополі. *Український прапор*. Відень, 1921. Ч. 50. С. 2.
271. Україна. 1-ша конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада. *Україна. Тижневик*. Париж, 1923. № 50 (206). С. 10–21.

IV. Монографії, нариси, статті й підручники

272. Батенко Г. В. Колоніальна політика Великої Британії на початку XX ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 111. С. 136–140.
273. Батенко Г. В., Щевелев С. С. Виникнення близькосхідного конфлікту (1897–1929) : [навч. посіб.] для студ. галузі знань 0203 Гуманітарні науки напрямку підготовки 6.020203 Історія IV курсу спец. правознавство, архівна справа та документознавство. Херсон : Херсон. держ. ун-т, 2012. 188 с.
274. Блавацький С. Адіясевич Олександр Вікторович. *Українська журналістика в іменах* : матер. до енциклопед. словника / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2013. С. 5–8.
275. Блавацький С. Комітет порятунку України (Константинополь, 1921–1922 р.): інформаційно-пропагандистська й міжнародно-дипломатична діяльність (за матеріалами франкомовного журналу “La Libre Ukraine”). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. С. 136–140.
276. Блавацький С. Українська франкомовна періодика Європи доби національно-визвольних змагань: ідентифікація, систематизація, класифікація. *Збірник праць Науково-дослідного ін-ту пресознавства*. Львів, 2013. Вип. 3(21). С. 88–119.
277. Богачевська М. Білим по білому. Жінки у громадському житті України 1884–1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.

278. Ветринський І. М. Особливості політичних та соціально-економічних процесів у Сирії у ХХ ст. *Гілея* : наук. вісник. Київ, 2018. Вип. 137. С. 371–380.
279. Власенко В. Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи. *Сумська старовина* : наук. журнал. Суми, 2016. Вип. 48. С. 25-49.
280. Винниченко В. К. Відродження нації. Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. / відп. ред. Н. П. Ганник. Репринтне відтворення видання 1920 року. Київ : Політвидав України, 1990. Ч. 2. 328 с.
281. Винниченко В. К. Відродження нації. Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. / відп. ред. Н. П. Ганник. Репринтне відтворення видання 1920 року. Київ : Політвидав України, 1990. Ч. 3. 542 с.
282. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ : Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991. 117 с.
283. Вовчук Л. Інформаційна діяльність «Стамбульської платформи» упродовж 1929–35 рр. *Старожитності Лукомор'я* : електрон. істор. журн. 2024. № 4. С. 76–82.
284. Вовчук Л. Повсякденна діяльність членів «Стамбульської платформи» упродовж 1929–35 рр. *Консенсус*. 2024. № 3. С. 69–77.
285. Вовчук Л. Турецьке консульство в Одесі (1925–1938 рр.). *Сходознавство*. (Shodoznavstvo). 2023. No 92. PP. 3–32.
286. Вронська Т. В. Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого. *Інформація і право*. 2018. № 2(25). С. 142–157.
287. Газін В., Олійник С. Томас Едвард Лоуренс (Лоуренс Аравійський) у боротьбі Великої Британії та Османської імперії за Близький Схід. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац.

- ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Т. 42 : До 60-річчя від дня народження професора Сергія Копилова. С. 193–203.
288. Гай Ю. І. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». Київ : Молодь, 1980. 124 с.
289. Гай-Нижник П. Туреччина і Грузія як стратегічні партнери незалежної України у Чорноморському басейні та у південно-східному векторі української дипломатії (1917–1921 рр.). *Східні традиції державотворення* : наук. зб. на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського Київ : Прометей, 2020. С. 610–651. (Наукова серія: Світові традиції державного управління ; вип. 9).
290. Галатир В. Дипломатична діяльність подолянина І. Токаржевського-Карашевича. *Хмельницькі краєзнавчі студії* : наук.-краєзн. зб. Хмельницький, 2015. Вип. 4. С. 28–40.
291. Головченко В. Поза межами можливого: дипломатія УНР у боротьбі за незалежну національну державу. *Україна дипломатична* : наук. щорічник. Київ, 2017. Вип. 17. С. 63–80.
292. Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України : підручник. Київ : Ніка-Центр, 2018. 420 с.
293. Гомельський А. Єврейсько-українські відносини ХХ сторіччя. Київ : Український пріоритет, 2019. 264 с.
294. Густерин П. Советская разведка на Ближнем и Среднем в 1920–30-х годах : монографія. *Российская государственная библиотека* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/gawsa> (дата звернення: 25.03.2023).
295. Дашкевич Я. Р. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/enaai> (дата звернення: 30.10.2022).
296. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні : монографія за заг. ред. Л. О. Смоляр. Одеса : Астропринт, 1999. 440 с.

297. Завальнюк О. М. Генерал-хорунжий Микола Капустянський: інформаційна підтримка українців-емігрантів щодо заснування у Стамбулі організаційного Центру військово-освітнього вишколу (1932 р.). *Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)* : журнал. 2025. №3 (33). С. 1089–1101.
298. Завальнюк О. М. Комітет порятунку України (1921–1922) як ідейний попередник «Стамбульської платформи» у Туреччині (1929–1935). *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)* : журнал. 2025. № 2(32). С. 1582–1592.
299. Завальнюк О. М. Клуб «Прометей» у контексті діяльності «Стамбульської платформи» 1929–1935: внесок у визвольну боротьбу поневолених народів СРСР. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1(28). С. 185–195.
300. Зубко О. Володимир Мурський (1888–1935) та його родина. Розвідувально-повсякденне життя в Стамбулі (1929–1935). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Історичні науки*. Ізмаїл, 2024. Вип. 67. С. 122–129.
301. Зубко О. Стамбульське повсякдення родини Мурських (1929–1935). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2025. Т. 45. С. 188–195.
302. Зубко О. Українські адреси в Стамбулі в контексті діяльності «Стамбульської платформи» в міжвоєнний період (20–30 рр. ХХ ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Харків, 2024. Вип. 39. С. 86–90.

303. Капелюшний В. П., Коваль О. Ф. Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років : історіограф. нарис : Монографія. Київ : Інтерсервіс, 2018. 480 с.
304. Капустянський М. Військове звання : загальний курс військового вишколу під керуванням генерал-хорунжого М. Капустянського. Париж, 1931–1932. 198 с.
305. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент* : науковий журнал. 2006. Вип. 4. С. 10-19.
306. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. 360 с.
307. Константинополь и проливы по секретным документам б. Министерства иностранных дел : в 2 ч. / под ред. Е. А. Адамова. Москва : Литиздат НКВД, 1926. Т. 2. 470 с.
308. «Крим, Україна в координатах Чорноморської безпеки» : інформ.-аналіт. матер. до Фахової дискусії на тему «Крим: безпека і розвиток», 06 квіт. 2011 р. / Центр Разумкова. Київ, 2011. 100 с.
309. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен ; Філадельфія : Українське Інформаційне бюро, 1984. 72 с.
310. Лівницький М. Перспективи української визвольної політики: Українська Народна Республіка дороговказ на майбутнє. Нью-Йорк ; Накладом Об'єднання Прихильників Української Народної Республіки в ЗДА, 1965. 48 с.
311. Матяш І. Головні події та знакові постаті інституційної історії української дипломатії 1917–1924 років. *Україна дипломатична* : наук. щорічник. Київ, 2017. Вип. 18. С. 47–62.
312. Матяш І. Діяльність першого українського представництва в Стамбулі: державна місія дипломатів. *Україна дипломатична* : наук. щорічник. Київ, 2022. Вип. 22. С. 32–50.

313. Матяш І. Б. Токаржевський-Карашевич Ян (Іван) Степанович. *Україна в міжнародних відносинах* : енциклоп. словник-довідник / [відп. ред. М. М. Варварцев]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. Вип. 6 : Біографічна частина: Н–Я. С. 252–255.
314. Михальчук В. Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 654 с.
315. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Вид. 3-є, доп. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
316. Мозохин О. Б. ОГПУ–НКВД в боротьбі со спецслужбами Японії. Москва ; Берлін : Директ-Медиа, 2019. 536 с.
317. Музичко О. Володимир Мурський: полум'яний вчитель з обличчям філософа. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* : монографія / [Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. та ін. ; відп. ред. Хмарський В. М.]. Одеса : ТЕС, 2011. С. 351–362.
318. Окіпнюк В., Козлов Д. Співробітництво спецслужб державного центру УНР в екзилі та Японії першій половині 1930-х років. *Український історичний журнал*. 2023. № 1(568). С. 103–120.
319. Олійник С. Агентурна діяльність М. Забелло в Стамбулі: за епістоляріями. *Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)* : журнал. 2025. № 3(33). С. 1166–1173.
320. Олійник С. Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі як складова діяльності М. Забелло. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)* : журнал. 2025. № 2(32). С. 1727–1734.

321. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. Київ : Темпора, 2008. 688 с.
322. Панова І. Ю. Утворення Державного Центру УНР в екзилі : політико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 78–85.
323. Підгірна Л. Білі росіяни “beyazrus” чи українці: репрезентація української ідентичності у контексті діяльності “Стамбульської Платформи”, 20–30-ті рр. XX ст. *Jahrbuch der XIV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe ; München 02 : Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. 2023. 05 November Bd. С. 319–324.
324. Підгірна Л. Далекосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (30-ті рр XX ст.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 19. С. 231–241.
325. Підгірна Л. Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі, 30-ті рр., XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 01–02 берез. 2022 р.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 21. С. 37–38.
326. Підгірна Л. Згорання діяльності українських інституцій у Туреччині наприкінці 30-х років XX ст. в контексті закордонних спецоперацій НКВС. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 13. С. 40–41.

327. Підгірна Л. Команда чекістів-ліквідаторів. Передчасна смерть В. Мурського: невиліковна хвороба чи спецоперація ОДПУ (1935 р.). *Старожитності Лукомор'я* : електрон. істор. журн. 2024. № 5(26). С. 133–141.
328. Підгірна Л. Микола Забелло (1892–1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2023. Т. 40. С. 205–220.
329. Підгірна Л. Постать Арнольда Марголіна у контексті діяльності українських спецслужб ДЦ УНР в екзилі 20–30-ті рр. ХХ ст. *XXVII Сходознавчі читання А.Кримського* : матер. міжнар. наук. конф., 27–28 черв. 2024 р. Київ ; Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 181–185.
330. Підгірна Л. Рух Прометеїзму, його ідеї та співпраця у контексті діяльності “Стамбульської платформи” (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 15. С. 77–79.
331. Підгірна Л. Співпраця «Стамбульської платформи» УНР із представниками Азербайджанської та Кримськотатарської діаспор щодо створення спільного антирадянського фронту (20–30-ті рр. ХХ ст.). *XXV Сходознавчі читання А. Кримського* : матер. міжнар. наук. конф., 10 листоп. 2022 р. Київ ; Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 175–178.
332. Підгірна Л. «Стамбульська платформа у контексті боротьби за українську автокефалію у міжвоєнний період (30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 12–13 берез. 2024 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 23. С. 96–97.

333. Підгірна Л. «Стамбульська платформа» УНР у 20–30-ті рр. ХХ ст.: просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2023. Т. 36. С. 210–226.
334. Підгірна Л. Український Стамбул: українська еміграція на берегах Босфору в контексті діяльності «Стамбульської платформи» (1929–1935). *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI* : [наук.-теор. період. друк. міждисциплінарне вид.]. Миколаїв : Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили, 2025. Vol. 9. Р. 29–37.
335. Підгірна Л. Українці міжвоєнної Туреччини 20–30-х рр. в сучасних комеморативних практиках. *Public History. Історія в публічному просторі* : збір. матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 20 трав. 2022 р.) / за ред. Ю. Латиша. Київ, 2022. С. 75.
336. Підгірна Л. Утвердження авторитету Вселенського Патріархату та автокефалія для Православної української церкви у міжвоєнний період (1929–1935 рр.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 16. С. 55–58.
337. Підгірна Л. Фактор професійних компетенцій В. Мурського та їх вплив на діяльність «Стамбульської платформи» (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 14. С. 24–25.
338. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). Київ : Леся, 2006. 672 с.
339. Роган Ю. Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920. Москва, 2018. 560 с.
340. Саїд Е. В. Орієнталізм. Київ : Основи, 2001. 511 с.

341. Світ І. Українсько-японські взаємини 1903–1945 : істор. огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972. 372 с. (Українське історичне товариство. Серія: Мемуаристика, ч. 3).
342. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. Київ : Сергійчук М. І, 2012. 320 с.
343. Сідак В. Військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі та її керівники (1926–1938 рр.). *Воєнна історія* : наук.-попул. журн. 2002. № 1. С. 65–70.
344. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ : Альтернативи, 1998. 320 с. *CoolLib* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/ucnci> (дата звернення: 22.03.2024)
345. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр. Київ : Темпора, 2003. 240 с.
346. Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : наук. вид. : у 5 т. Київ : Прометей, 2018. Т. 3 : Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі. 260 с.
347. Скрипник О. Операція «Некро». Розсекречені історії архіву розвідки : [наук.-популярне вид.]. – Київ : АДЕФ-Україна, 2023. – 608 с. : іл.
348. Скрипник О. В. Розвідники, народжені в Україні. Київ : Ярославів Вал, 2011. 624 с. : іл.
349. Скрипник О. В. Український слід у розвідці. Київ : Ярославів Вал, 2009. 319 с.
350. Соколов Б. В. Врангель. Москва : *Молода гвардія*, 2009. 502 с. : ил. (Жизнь замечательных людей: серия биограф.; вып. 1201(1401)).
351. Стрілець В. В. До питання ймовірної участі Михайла Грушевського в антирадянському підпіллі 1920–30-х років: історіографічний аспект.

Громадсько-політична та наукова діяльність М. С. Грушевського в міжнародному вимірі (до 155-річчя від дня народження) : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 23–24 верес. 2021 р.). Київ, 2021. С. 48–49.

352. Суходолова А. Є. Конструювання історичного наративу: українсько-турецькі відносини. *XXVI Сходознавчі читання А. Кримського* : матер. міжнар. наук. конф., 30 листоп. 2023 р. Київ : Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 283–286.

353. Творімо Монумент С. Петлюрі в Парижі : [підписний лист при вході] / Bibliothèque Ukrainienne Simon Petlura à Paris. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22201/file.pdf> (дата звернення: 05.02.2025).

354. Терлиця М. Правнуки погані. Київ : Рад. письменник, 1959. 306 с. С. 68.

355. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище. Київ : Інтел, 1994. 259 с.

356. Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі : інформ. бюлетень. Париж. URL: <http://bibliotheque-petlura.com/files/Bulletin-BUSP-n-3-d%C3%A9tembre-1959.pdf> (дата звернення: 05.02.2025).

357. Файзулін Я., Яблонський В. Заходи радянських органів держбезпеки із дискредитації очільника ДЦ УНР Симона Петлюри. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки»*. 2020. Вип. 10. С. 149–181.

358. Філіпенко Д. М. Радянсько-турецькі відносини (1921–1922 рр.). *Український історичний журнал*. 1963. № 3. С. 77–81.

359. Флейшман Л. Поетка-терористка. *De la littérature russe. Mélanges offerts à Michel Aucouturier*. Paris : Institut d'études slaves, 2005. Р. 159.

360. Черніков І. Ф. До 70-річчя українсько-турецького договору. «...Вирішили зміцнити між собою назавжди самі кращі і сердечні відносини...». *Політика і час*. 1992. № 4. С. 37–41.

361. Черніков І. Ф. З глибини століть. Про миротворчу тенденцію у взаєминах України і Туреччини в контексті історії. *Політика і час*. 1994. № 7. С. 78–82.
362. Черніков І. Ф. З історії українсько-турецьких взаємин між двома світовими війнами (1918–1939). *Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин* : зб. наук. праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 246–253.
363. Черніков І. Ф. Перша республіка на Близькому і Середньому Сході. До 90-річчя проголошення Турецької Республіки. *Схodosнавство*. 2013. № 62–63. С. 191–201.
364. Шандра І. Адміністрування експорту українського вугілля до Османської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* : міжвідомчий зб. наук. праць / [гол. ред. С. Віднянський]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2022. Вип. 31. С. 112–129.
365. Шкаровский М. В. Константинопольский патриархат и Русская Православная Церковь в первой половине XX века. Москва : Индирик, 2014. 232 с.
366. Яблонський В. Взаємини екзильних українського та польського урядів у реаліях Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин наприкінці 1940 – на початку 1990-х рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 4(577). С. 140–156.
367. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920-1992 роках: внутрішньополітичний та міжнародний аспект. «*TERRAE MOTOR, SOLIS CAELIQUE STATOR*». Monografia zbiorowa z okazji 550. rocznicy urodzin wybitnego polskiego astronoma Mikołaja Kopernika. Warszawa, Paryż, 2023 С. 130–143.

URL:

- https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_vi/TERRAE_MOTOR_SOLIS_CAELIQUE_STATOR_2023.pdf (дата звернення: 01.10.2024).
368. Яблонський В. М. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки) / [наук. ред. В. Верстюк ; Ін-т історії України НАН України]. Київ : КНТ, 2020. 648 с.
369. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920–1992 рр.: історіографія проблеми. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 155–165.
370. Яблонський В. Діяльність уряду ДЦ УНР в екзилі в Лізі Націй (1920-ті – початок 1930-х рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2020. № 2. С. 77–83.
371. Яблонський В. Ідея соборності в суспільно-політичній діяльності Державного центру УНР у 1920–1930 рр. *Європейські історичні студії*. 2020. № 17. С. 166–182.
372. Яблонський В. Пошуки зовнішньополітичного вибору Державного центру Української Народної Республіки у 1939–1940 рр. *Київські історичні студії* : наук. журн. 2021. № 132. С. 137–142.
373. Alexander Victor Addiassewich. *La Libre Ukraine*. 1922. Avr./Mai.
374. Bruski Jan Jacek. Między prometeizmem a realpolitik : II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowietckiej 1921–1926. Kraków : Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2010. 416 s. (Studia z Historii XX Wieku, t. X).
375. Gasimov Zaur. Między Warszawą, Paryżem a Stambułem. Myśl o prometeizmie w ideowej przestrzeni międzywojennej Europy. *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*. *Studia i szkice* / red. M. Kornat. Warszawa : Instytut Historii PAN, 2012. S. 327–338.
376. Gasimov Zaur. Warschau gegen Moskau : Prometheistische Aktivitäten zwischen Polen, Frankreich und der Türkei 1918-1939. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2022. 371 s. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas, Bd. 95).

377. II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego / oprac. P. Libera. Warszawa : Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr. Bolesława Waligóry, 2013. 575 s. (Wojskowe Teki Archiwalne, t. IV). URL: https://www.academia.edu/5657402/P_Libera_oprac_II_Rzeczpospolita_wobec_ruchu_prometejskiego_Wojskowe_Teki_Archiwalne_t_IV_Warszawa_2013_575_s (дата звернення: 20.02.2025).

378. Jabłoński W. Kwestia uregulowania relacji polsko-ukraińskich w polityce Centrum Państwowego URL na wychodźstwie w latach 1948–1990. *Przegląd archiwalny Instytutu pamięci narodowej*. 2022. T. 15. S. 229–244.

379. Landmann Tomasz. Ruch prometejski jako defensywny element polityki bezpieczeństwa II RP w latach 1926–1932. *Wschodnioznawstwo*. 2020. T. 14. S. 297–322. URL: <https://doi.org/10.4467/20827695WSC.20.017.13345> (дата звернення: 20.02.2025).

380. Vovchuk L. Foreign Consulates in Odesa (1920s – 1930s). *Eminak : Scientific Quarterly Journal*. 2023. № 1(41). P. 160–180.

V. Автореферати дисертацій і дисертації

381. Висоцька Т. М. Автокефалія православних як чинник змін в релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України : дис. ... д-ра філософії : 031 Релігієзнавство / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2020. 334 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/Doctor_filosofii/Diser/Vysotska.pdf (дата звернення: 04.10.2024).

382. Тютенко Р. Соціальний портрет офіцера українських армій періоду національної революції (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 20.02.22 Військова історія. Львів, 2018. 356 с. URL: <http://surl.li/ucrkf> (дата звернення: 11.03.2023).

383. Тютенко Р. Українська військова еміграція в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) : докторська робота. Мюнхен, 2021. 235 с. URL: <http://surl.li/tzuhr> (дата звернення: 28.05.2024).

384. Kulchinsky O. Kiyiv metropolitliđi'nin Moskova patrikhanesi'ne bađlanmasi süreci (XVII yy.). [Кульчинський О. Процес приєднання Київської митрополії до Московського патріархату (XVII ст.), турецькою мовою] : doktora tezi / Istanbul Üniversitesi. İstanbul, 2019. 351 s. URL: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp> (дата звернення: 12.11.2024).

VI. Довідники та енциклопедична література

385. Власенко В. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. *Пам'ятки* : археогр. щорічник. 2011. № 12. С. 124–145. URL: <http://surl.li/ucxaw> (дата звернення: 12.01.2024).

386. Юридична енциклопедія : В 6 т. / голов. ред. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 5 : П С. –1999. 744 с. URL: <https://leksika.com.ua/legal/> (дата звернення: 05.10.2024).

387. Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 11 т. / голов. ред. В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. Т. 2 : [Голинський – Зернов]. С. 403–800.

388. Кот С. І. Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 260. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Biblioteka_Petliury (дата звернення: 18.02.2025).

389. Стрельський Г. В. Мурський Володимир. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, (2010). Т. 7 : Мо–О. С. 136–137.

390. Токаржевський-Карашевич І. Б. *Україна в міжнародних відносинах* : енциклопедичний словник-довідник / [редкол.: С. В. Віднянський (кер. авт. кол.) та ін. ; НАН України. Інститут історії України]. Київ : Ін-т історії України, 2016. Вип. 6 : Біографічна частина: Н–Я. 370 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10919> (дата звернення: 10.01.2025).

VII. Інтернет-ресурси

391. Бажан О. Лабораторії смерті. Як спецслужби вбивають за допомогою смертельних отрут : [уривки з розмови в ефірі Радіо НВ, 06 квіт. 2018 р.]. *NV. New Voice* : веб-сайт. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/laboratoriji-smerti-jak-spetssluzhbi-vbivajut-za-dopomohoju-smertelnikh-otrut-2463710.html> (дата звернення: 26.01.2024).
392. «Великий Русский Исход. Европа 1917–1939». Из серии «Российская эмиграция в фотографиях, 1917–1947». Альбом IV, 2009. URL: <https://salo.li/80529e4> (дата звернення: 15. 03.2024).
393. Генеалогический форум. *VGD*. URL: <https://forum.vgd.ru> (дата звернення: 21.06.2023).
394. Забелло Николай Николаевич / Zabellisa (Zabello Julia). *Москва – Генеалогический форум* : веб-сайт. URL: <https://forum.vgd.ru> (дата звернення: 21.06.2023).
395. Информация о базах данных по российским служилым слоям – 2-я база. *Участники Белого движения в России* : официальный сайт историка Волкова С. В. URL: <http://swolkov.org/info1.htm> (дата звернення: 22.06.2023).
396. Исторический архив : веб-сайт. URL: <http://www.elan-kazak.ru/> (дата звернення: 22.06.2023).
397. Медведь Р. «Русский исход» из Крыма: кто, куда, когда и зачем? 14 нояб. 2020 г. *Крым. Реалии* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/gaubz> (дата звернення: 11.03.2023).
398. Неизвестные страницы истории советской разведки 1989 г. *Неделя* : веб-сайт. URL: <https://salo.li/32e6B23> (дата звернення: 10.05.2023).
399. Окіпнюк В. Козлов Д. Володимир Мурський – представник екзильного уряду в Стамбулі. 17 верес. 2018 р. *Історична правда* : веб-сайт (Спецпроект: Українська революція 1917–1921). URL: <https://salo.li/b448623> (дата звернення: 08.03.2024).

400. Окіпнюк В. Козлов Д. Співробітництво спецслужб державного центру УНР в екзилі та Японії в першій половині 1930-х років. URL: <https://salo.li/e2d3449> (дата звернення: 08.01.2025).
401. Окіпнюк В., Козлов Д. «Таємний фронт» Володимира Мурського. 06 жовт. 2020 р. *Історична правда* : веб-сайт (Спецпроект: Українська революція 1917–1921). URL: <http://surl.li/cgoik> (дата звернення: 22.03.2023)
402. Окіпнюк В., Козлов Д. Томос–1930, або Як «український нунцій» у Стамбулі боровся за автокефалію УПЦ. 08 жовт. 2018 р. *Історична правда* : веб-сайт (Спецпроект: Українська революція 1917–1921). URL: <http://surl.li/rkvgm> (дата звернення: 08.01.2025).
403. Олджай Т. Спасибо, Стамбул: русская белоэмиграция на турецком берегу (1920–1960 гг.). *TRT на русском* : веб-сайт. URL: <https://www.trtrussian.com/mnenie/spasibo-stambul-russkaya-beloemigraciya-na-tureckom-beregu-1920-1930-gg-7331938> (дата звернення 08.07.2024).
404. Офицеры русской императорской армии : база данных. URL: <http://ria1914.info> (дата звернення: 21.06.2023).
405. Панфілов О. В. Как Османская империя чуть не стала Турецкой ССР. 02 июня 2016 г. *Крым. Реалии* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/gauaw> (дата звернення: 22.03.2023).
406. Підгірна Л. Українка-розвідниця Марія Пчелінська. 08 квіт. 2022 р. *Історична правда* : веб-сайт. URL: <https://salo.li/E09AEf6> (дата звернення: 08.05.2024).
407. Підгірна Л. Найвища оцінка визнання від ворога. 21 груд. 2021 р. *Історична правда* : веб-сайт. URL: <https://salo.li/0139720> (дата звернення: 08.05.2024).
408. Посівнич М. Формування зовнішньої політики ОУН (1929–1939). 14 лют. 2018 р. *Національний портал* : веб-сайт. URL: <http://ukrnationalism.com/history/3096-formuvannia-zovnishnoi-polityky-oun-1929-1939>. (дата звернення: 12.01.2024).

409. Скрипник О. Володимир Винниченко. За яку Україну? 14 груд. 2023 р. *Історична правда* : веб-сайт. URL: <https://salo.li/7809633> (дата звернення: 03.01.2025).
410. Служба зовнішньої розвідки України оприлюднює ексклюзивне видання розсекречених архівних документів про діяльність УНР. URL: <https://szru.gov.ua/history/archives/sluzhba-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy-oprylyudnyuie-eksklyuzyvne-vydannya-rozsekrechenykh-arkhivnykh-dokumentiv-pro-diyalnist-unr> (дата звернення: 02.09.2023).
411. Сорока М. Чудо-промені видатного українця. Іван Пулюй. 02 лют. 2020 р. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення: 04.10.2024).
412. Тинченко Я. Разом проти більшовиків. 13 черв. 2020 р. *Український тиждень* : веб-сайт. URL: <https://tyzhden.ua/History/244323> (дата звернення: 01.09.2022).
413. Топчибашев Али Акбар Али-Мардан бек – востоковед (1896–1977). *Наши Баку* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/uclyh> (дата звернення: 11.03.2024).
414. Часовой : [белоэмигрантский журнал]. Париж ; Брюссель, 1967. № 493(7). 24 с. URL: <https://i.twirpx.link/file/2756856/> С. 23 (дата звернення: 12.01.2024).
415. Списък на убитите и ранените при атентата в катедралата Св. Неделя на 16 април 1925 г. *Един Завет* : блог на клуба на потомците на царския офицерски корпус. URL: <http://surl.li/ucnbe> (дата звернення: 18.07.2023).
416. Jaworski A. II RP i Japonia – współpraca zakończona wojną. *Kurier Historyczny*. 23.10.2017. URL: <https://salo.li/8F6b563> (дата звернення: 01.09.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувачки

Публікації у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Підгірна Л. Команда чекістів-ліквідаторів. Передчасна смерть В. Мурського: невиліковна хвороба чи спецоперація ОДПУ (1935 р.). *Старожитності Лукомор'я*: електрон. іст. журн. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'я», 2024. № 6 (27). С. 133–141. URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/296>
2. Підгірна Л. Микола Забелло (1892-1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*: Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Т. 40. С. 205–220. URL: <https://drive.google.com/file/d/1f8NO8rn-oimka4Rlkgd2ymUdhtQEjPik/view>
3. Підгірна Л. «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*: Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Т. 36. С. 210–226. URL: <https://drive.google.com/file/d/1hxfirzNTApri8KyE3FrAcC2czg8Sv4l3/view>
4. Підгірна Л. Український Стамбул: українська еміграція на берегах Босфору в контексті діяльності «Стамбульської платформи» (1929-1935). *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*. Миколаїв: Чорномор. нац. ун-т ім. П. Могили, 2025. Т. IX. С. 29–37. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/130>

*Публікації в періодичних наукових виданнях інших держав, які входять
до Організації економічного співробітництва та розвитку / або
Європейського Союзу*

5. Підгірна Л. Білі росіяни «beyazrus» чи українці: репрезентація української ідентичності у контексті діяльності «Стамбульської платформи», 20-30-ті рр. XX ст. *Jahrbuch der XIV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik: München, 02-05 November Bd., 2023. С. 319–324. URL: <https://oph.ub.uni-muenchen.de/index.php/oplmuc/catalog/view/150/193/761>

Публікації, що додатково відображають наукові результати

6. Підгірна Л. Далекосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (30-ті рр. XX ст.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. XIX. С. 231–241. URL: <http://ohienko.kpnu.edu.ua/article/view/281479>

7. Підгірна Л. Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі, 30-ті рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 21. С. 37–38. URL: <https://biolog.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/naukovi-pratsi-k-pnu-im.i.-ohienka-zbirnyk-zapidsumkamy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii-vyp.21.pdf>

8. Підгірна Л. Згорання діяльності українських інституцій у Туреччині наприкінці 30-х років XX ст. в контексті закордонних спецоперацій НКВС. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-

Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 13. С. 40–41. URL:

<https://drive.google.com/file/d/14FVyQNWZXSAzLOib0GnGgdzmZ0z7Mh86/view>

9. Підгірна Л. Постать Арнольда Марголіна у контексті діяльності українських спецслужб ДЦ УНР в екзилі 20-30-ті рр. XX ст. *XXVII Сходознавчі читання А. Кримського*: матеріали міжнарод. наук. конф., м. Київ, 27-28 червня 2024 р. Львів, Торунь: Liha – Pres, 2024. С. 181–185. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/322>

10. Підгірна Л. Рух Прометеїзму, його ідеї та співпраця у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (20-30-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 15. С. 77-79. URL: <https://drive.google.com/file/d/18Yc9fRCwNDtrupSZs9ai7HiQkAvNXUjU/view>

11. Підгірна Л. Співпраця «Стамбульської платформи» УНР із представниками Азербайджанської та Кримськотатарської діаспор щодо створення спільного антирадянського фронту (20-30-ті рр. XX ст.). *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*: матеріали міжнарод. наук. конф., м. Київ, 10 листопада 2022 р. Львів, Торунь: Ліга–Прес, 2022. С. 175–178. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/186>

12. Підгірна Л. «Стамбульська платформа» у контексті боротьби за українську автокефалію у міжвоєнний період (30-ті рр. XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 23. С. 96–97. URL: <https://drive.google.com/file/d/1adJnJUgVUaD1DtqpkCDKIN8f5WvuZJ04/view>

13. Підгірна Л. Українці міжвоєнної Туреччини 20-30-х рр. в сучасних комеморативних практиках. *Public History. Історія в публічному просторі*: зб. міжнарод. наук. конф., м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ, 2022. С. 75–77. URL: <https://drive.google.com/file/d/1N7eremhEICj72Gu59Er2x-GTm6VGEGyp/view>

14. Підгірна Л. Утвердження авторитету Вселенського патріархату та автокефалія для Православної української церкви у міжвоєнний період (1929-1935 рр.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 16. С. 55–58. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cDU-uEA21UoEgTvyeQ4RlxolF7ukL0U0/view>

15. Підгірна Л. Фактор професійних компетенцій В. Мурського та їх вплив на діяльність «Стамбульської платформи» (20-30-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 14. С. 24–25. URL: <https://drive.google.com/file/d/1iZgxTFjmF6Dr2m4So2ipv-YyhjQ4PO9k/view>